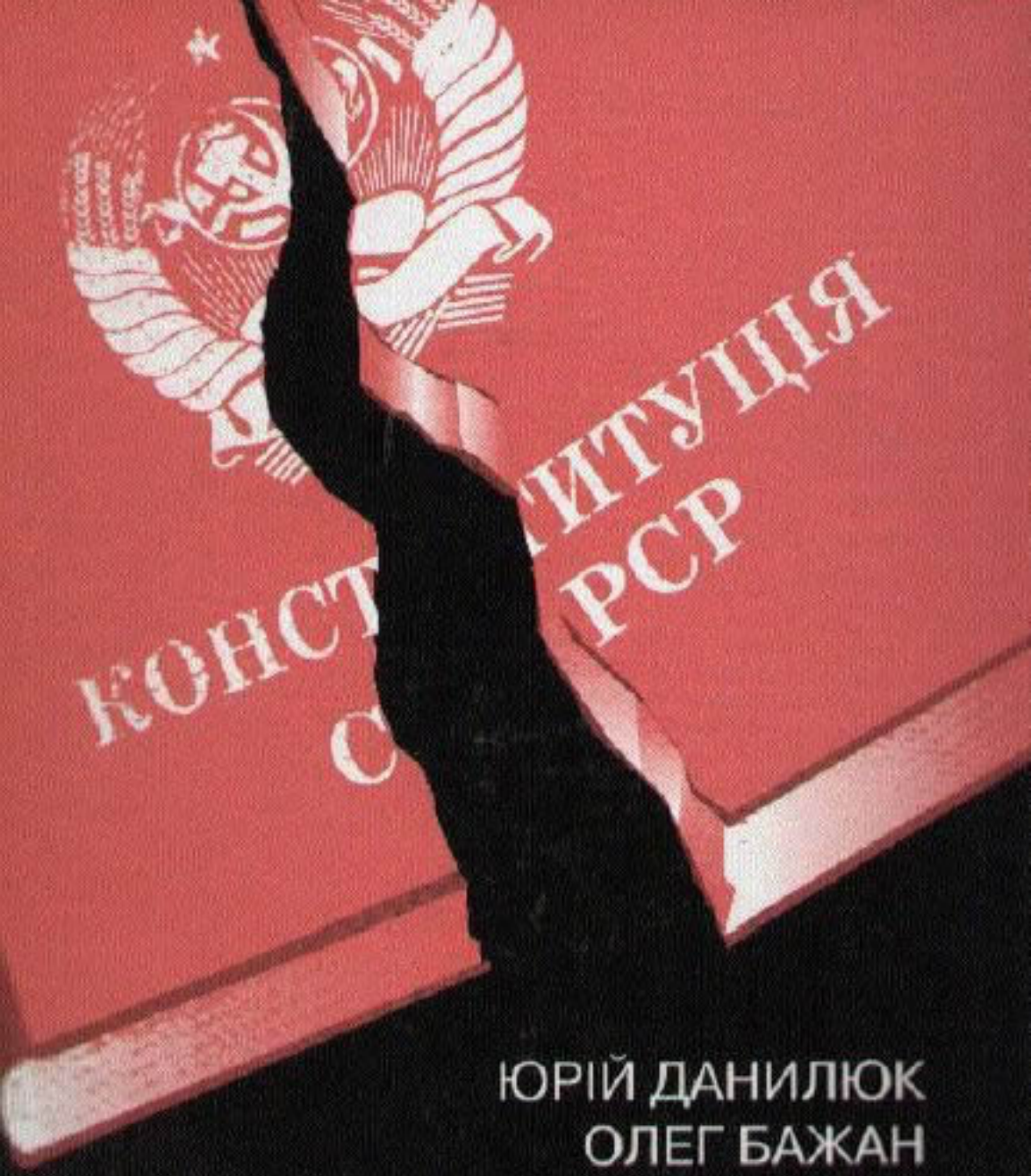

ЮРІЙ ДАНИЛЮК
ОЛЕГ БАЖАН

ОПОЗИЦІЯ В УКРАЇНІ

ВСТУП

В умовах національно-культурного відродження України, ствердження її державності, зростання міжнародного авторитету все більшого значення набувають питання дослідження українського національного руху, який завжди служив важливим чинником збереження самобутності і непересічності народу, хранителем його багатовікових культурних традицій.

Особливу увагу, як дослідників, так і широкого загалу привертають 1960—80-ті роки, коли український національний рух залишався чи не єдиною силою опору політиці русифікації, реально доводив на практиці всю хибність штучно зрощеної в Кремлі “теорії злиття націй”.

Характерно, що в документах тогочасного вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, колишніх радянських спецслужб український національний рух невиправдано пов’язувався з діяльністю “купки відщепенців”, які нібито протиставили себе суспільству. Водночас, як переконуємося з наявних матеріалів, його ідеї охопили найрізноманітніші верстви населення, поширювалися і розвивалися в наукових і творчих колективах, вирували в студентських аудиторіях, знаходили своїх щирих прибічників на промислових підприємствах, колгоспах тощо.

Принагідно відзначити, що український національний рух в досліджуваний період знаходив своє відображення в самих різних проявах — від послідовної боротьби за розширення сфери вжитку рідної мови до створення нелегальних організацій, зорієнтованих на досягнення державної незалежності України.

Цілком очевидно, що в силу об’єктивних причин на-

уковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні належить зарубіжним дослідникам і правозахисникам. Безпосередньо з їх ініціативи опрацьовано і введено в науковий обіг цінні документальні масиви, які надалі послужили основою для серйозних монографічних досліджень. Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, насамперед, про видання з 1968 року "Хроники текущих событий", яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та інші, публікацію з 1978 року інформаційних бюлетенів "Вести из СРСР. Права человека" під редакцією К.Любарського. Зокрема, на сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до опозиційних рухів в Україні[1] .

На жаль, конспіративні умови, в яких здійснювався збір інформації та переправлення її за кордон, позначились певним чином на достовірності, призвели до неточностей та помилок. Тому використання означених видань можливе лише за умов їх співставлення з іншими видами джерел та опублікованої монографічної і мемуарної літератури.

Внаслідок зазначених обставин не позбулися упущень і "Український вісник", що видавався активом українського національного руху у Львові та Києві, і "Вісник репресій в Україні", який розповсюджувало Закордонне представництво Української Гельсінської групи, і "Інформаційні бюлетені Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод"[2] . Разом з тим, попри свою недосконалість названі видання стали помітною віхою в осмисленні проблем українського

[1] Вести из СССР. Права человека. В 5-ти томах. - Мюнхен-Брюссель, 1989.-1991.

[2] Український вісник. 1970-1972. Вип. 1-6. Париж-Балтимор, 1971-1972; Вісник репресій в Україні (Періодичне видання Закордонного

суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, продемонстрували активність нових сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.

Цікаві за своїм задумом також видані в зарубіжжі документальні збірники, зорієнтовані на висвітлення як загальних, так і конкретних проблем українського національного руху, наслідків окремих політичних процесів тощо[1] . Їх основу здебільшого, як і раніше, складав самвидав, який вдавалося різними каналами переправляти за кордон.

представництва УГГ). 1979-1985.-Нью-Йорк, 1979-1985; Інформаційні бюлетені Української Громадської групи виконання Гельсінських угод.-Вип. І, 1979, ч. 2, 1978, бер. 1979; ч. 1, 1980; ч. 2, 1980. (Упоряд. О.Зінкевич).-Торонто-Балтимор, 1981.-139 с.

[1] Українські юристи під судом КГБ. - Мюнхен, 1968.-107 с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного та ін.-Мюнхен, 1970.-248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. - Мюнхен, 1971.-43 с.; Широке море України: Документи самвидаву з України. - Париж-Балтимор, 1972.-378 с.; Ferment in the Ukraine: Documents by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanenko, V.Moroz and others.-N.Y, 1973.-267 p.; История болезни Леонида Плюща/Составление и комментарии Татьяны Ходорович. - Амстердам, 1974.-208 с.; Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.- Сучасність, 1975.-443 с.; Голоси звідтіля. Документи і матеріали про становище політв'язнів у радянських концтаборах.- Мюнхен, 1975.-74 с.; Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні.-Торонто-Балтимор, 1978.-477 с.; Погром в Україні. 1972-1979: Зошити українського самвидаву. - Мюнхен, 1980. Вип. 1.-312 с.; Хельсинское движение.-New York, 1982.-142 с.; Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. - Торонто-Балтимор, 1983.-998 с.; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали/Упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник.-Б.М., 1983.-Т. 3.-381 с.; На суд історії: суд над Генріхом Алтуняном.-Париж-Нью-Йорк, 1984.-110 с.; Мартирологія українських церков: у 4 т.-Торонто-Балтимор, 1987; Українська Гельсінська Спілка. Основоположні документи.-Нью-Йорк, 1989.-48 с. та ін.

Останнім часом до проблем розробки документальної бази для вивчення українського національного руху, звернулися наукові установи НАНУ, центральні та місцеві державні і відомчі архіви. Це засвідчила публікація документальних збірників, на сторінках яких подані раніше закриті для дослідників документи вищого політичного керівництва СРСР, вищих органів державної влади та державного управління республіки, Комітету держбезпеки, Міністерства внутрішніх справ тощо[1] .

З'ясуванню істини безперечно слугуватимуть також оприлюднені матеріали Всесвітніх конгресів політв'язнів, в яких брали участь і безпосередні учасники та свідки тих подій, і дослідники[2] .

Як доводить практика, в усвідомленні програмних вимог українського національного руху, відтворенні пов'язаних з ним подій, важливу роль відіграють публіцистичні твори, роздуми, щоденникові записи, мемуари окремих, найбільш відомих правозахисників. В контексті цього твердження слід, на нашу думку, розглядати праці О.Бердника, П.Григоренка, В.Мороза, М.Руденка, Є.Сверстюка, О.Тихого, В.Чорновола, Д.Шумука та ін. видані за кордоном в той час, коли вони зазнавали переслідувань в Україні за свої політичні та релігійні переконання[3] .

В процесі ствердження державної незалежності України громадський інтерес до активних учасників національного руху, найбільш послідовних правозахисників,

---

[1] Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів/НАН України.-К., 1994.-560 с.

[2] Матеріали першого Всесвітнього конгресу українських політв'язнів//Голос Галичини.-1992.-1'(2-3).-196 с.; За Україну, за її волю...: Матеріали II Всесвітнього конгресу українських політичних в'язнів, 4-6 червня 1993.-К, 1994.-236 с.

[3] Бердник О. Свята Україна. - Балтимор-Торонто, 1980.-206 с.; Григоренко П. Сокрытие исторической правды - преступление перед народом!: Письмо в ред. журнала "Вопросы истории

багаторічних політв'язнів значно зростає. Публікації Ю.Бадзьо, І.Габая, І.Геля, С.Глузмана, Б.Гориня, Р.Іваничука, Л.Копелєва, Р.Корогодського, А.Корягіна, Л.Лук'яненка, М.Мариновича, О.Мешко, В.Овсієнка, М.Роженка, Є.Сверстюка, В.Стуса, Й.Терелі, С.Хмари, М.Холодного та багатьох інших стали не просто спробою підсумувати пройдений шлях, а й висловити своє бачення тих процесів, що відбуваються в Україні на історичному рубежі її розвитку[1].

КПСС". - Лондон-Онтарио, 1971.-42 с.; Григоренко П. Сборник статей/Под ред. А.Григоренко.-Нью-Йорк, 1971.-121 с.; Григоренко П. Мысли сумасшедшего. Избранные письма и выступления.-Амстердам, 1973.-324 с.; Григоренко П. Спогади.-Детройт, 1984.-750 с.; Мороз В. Есе, листи й документи.- Сучасність, 1975.-288 с.; Руденко М. Економічні монологи: (Нариси катастрофічної помилки).- Сучасність, 1978.-200 с.; Руденко М. Я вільний. Поема. Історія хвороби. Щоденник кандидата в шизофреніки. - Балтимор-Торонто, 1977.-23 с.; Сверстюк Є. Собор у риштованні. - Париж-Балтимор, 1970.-173; Тихий О. Роздуми: Зб. статей, документів, спогадів. - Балтимор-Торонто, 1982.-79 с.; Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти "злочинців"). Перша українська друкарня у Франції, 1968.-341 с.; Я нічого у Вас не прошу: Лист В.Чорновола до секр. ЦК КПУ П.Ю.Шелеста.-Торонто, 1968.-120 с.; Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981).-Детройт, 1983.-536 с. та ін.

[1] Бадзьо Ю. Влада-опозиція-держава в Україні сьогодні: Думки проти течії.-К., 1994.-28 с.; Габай И. "Выбранные места". Стихи. Проза. Публицистика. Письма.-М., 1994.-205 с.; Гель І. Грані культури.-Львів, 1993.-215 с.; Глузман С. Злоупотребление психиатрией: социальные и юридические истоки//Философская и социологическая мысль.-1990.-№ 7.-С. 66-78; Горинь Б. Тихий і громовитий голос Василя Симоненка//Сучасність - 1988.-Грудень.-Ч. 12.-С. 106-114; Іваничук Р. Благослови, душе моя, Господа...-Львів, 1993.- 270 с.; Копелев Л. Утоли моя печали.-М., 1991.-336 с.; Корогодський Р. Драма шестидесятників//Образотворче мистецтво.-1991.-№ 1.-С. 1-4; Автобиография Анатолия Корягина//Независимый психиатрический журнал.-1992.-III-IV.-С. 6-8; Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.-К., 1991.-128 с.; Лук'яненко Л. Найвища сила душі:(Про Ю.Литвина)//Україна.-1991.-№ 24.-С. 18; Лук'яненко Л Л. Вірую в Бога

В останні роки свій об'єктивний, неупереджений погляд на історію українського національного руху та їх найбільш активних діячів висловили науковці-політологи, історики, літературознавці, мистецтвознавці. Спираючись на відкриті для дослідників архіви партійних органів, колишніх спецслужб, особисті документальні колекції, вони зуміли створити цілу галерею історичних портретів тих, хто стояв в перших рядах борців за свободу і незалежність України, дорогою ціною проніс через своє життя українську національну ідею[1] .

Вірую в Бога і в Україну.-К., 1991.-320 с.; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні.-К., 1994.-510 с.; Маринович М. Україна на полях святого письма: Проза, вірші, есе, публіцистика, листи.-Дрогобич, 1991.-107 с.; Маринович М. Україна: дорога через пустелю.-Х., 1993.-192 с.; Мешко О. Між смертю і життям.-К., 1991.-89 с.; Мешко О. Свідчу.-К., 1996.-55 с.; Овсієнко В. Любов. Добро. Свобода: (Про Ю.Литвина) 1934-1984 рр.//Україна.-1991.-№ 24.-С. 12-17; Роженко М. "Формула Сонця", або як ми робили відщепенців. З докум.повісті "Уроки життя" [70-ті роки для укр.інтел.]//Київ.-1990.-№ 8.-С. 93-100; його ж. "Ім'ям Радянської Соціалістичної Республіки..." З документальної повісті "Уроки життя":(Про укр.інтелігенцію, яка була репресована у 1969-1972 рр.)//Березіль.-1991.-№ 8.-С. 141-160; його ж. Про феномен українського шістдесятництва//Самост.Україна.-1995.-липень-вересень.-С. 8-15; Сверстюк Є. Блудні сини України.-К., 1993.-256 с.; Снегірьов Г. "Власним виміром я міряв долю свою: "Щоденникові записи та вірші/Передм. В.Шевчука//Київ.-1991.-№ 1.-С. 22-41; Василь Стус: В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. - Балтимор-Торонто, 1987.-463 с.; Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденник, записи.-К., 1992.-262 с.; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави).-К., 1993.-96 с.; Тореля Й. Гладіатори в катакомбах.-Торонто, 1988.-61 с; Тереля Й. 2001.- Ужгород-Торонто, 1991.-157 с.; Хмара С. Сьогодні про минуле.-Львів, 1993.-123 с.; Хмара С. Нові порядки в старому пеклі. Україну не перетворити в німу зону//Укр.газета.-1994.-№ 15-16; Холодний М. "Я помер у 1972 році"//Ранок.-1991.-№ 8.-С. 23-25; Холодний М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.-С. 121-130; № 10.-С. 121-131.

[1] Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса)//Літ.Україна.-1989.-30 лист.; Коваль В. "Собор" і навколо собору.-К., 1989.-272 с.

Ознайомившись з літературою останніх десятиріч, можна переконатися, що вже з першої половини 1960-х років діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослідників.

Цей інтерес Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в “механізмі постсталінського режиму”[1] .

Зокрема, не обминули своєю увагою опозицію автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Боффа, М.Верт, хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі, не дозволила їм розкрити

Білокінь С. Апостол чистої правди (В.Марченко)//Слово і час.-1991.-№ 1.-С. 24-26; Болабольченко А. "Цей бенкет смерті в образі життя...": За матеріалами кримінальних справ В.Стуса//Вітчизна.-1991.-№ 8.-С. 141-151; Коваль В. "Давайте поговоримо відверто...": "Персональна справа" члена Сп.письм.України В.Іванисенка//Дніпро.-1991.-№ 10.-С. 163-170; Коваль В. "Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...": (Про письм. М.Лукаша)//Дніпро.-1991.-№ 11-12.-С. 197-204; Коваль В. "Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...": Персональна справа В.Захарченка//Дніпро.-1991.-№ 9.-С. 162-172; Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. - Бібліотека українця, 1992.-№ 7.-87 с.; Козуля О. Жінки в історії України.-К., 1993.-255 с.; Батенко Т. Політичний портрет Богдана Гориня.-К., 1994.-24 с.; Вівташ Ю. Насіння проти вітру, або світло Гетсиманського саду: <Духовний феномен та політ рух шестидесятництва як імпульс творчості Євгена Сверстюка>//Сучасність.-1994.-№ 2.-С. 139-142; Гальченко С. Заживо похороненная Надежда: (О писательнице Н.В.Суровцевой-Олицкой)//Независимость.-1994.-№ 68.-С. 4-5; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник - жертва Брежнівського терору//Літ.Україна.-1994.-№ 1-3, 5; Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, ст., фот./Упоряд.: Р.М.Корогодський, С.І.Щербатюк. - К., 1994. - 280 с.

[1] Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт// Отечественная история.-1994.-№ 2.-С. 131.

природу цього непересічного явища[1] .

Поглянути з різних сторін на проблему формування опозиції, її політичну орієнтацію, етапи становлення поставили перед собою завдання ряд інших зарубіжних дослідників. Зокрема, К.Фармер в своїй книзі "Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці", звертаючись до висвітлення руху опору в Україні чи не вперше в історіографії зробив регіональний аналіз активності опозиції, прослідкував її склад за віковими, професійними та іншими ознаками[2]. Канадський політолог Т.Раковська-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що "зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції і асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик заходами, мимоволі породжуючи ще більший націоналізм"[3] .

Вище висловлені теоретичні положення знаходять своє підтвердження конкретним фактичним матеріалом в праці Д.Коляски "Освіта в Радянській Україні..." Її достовірність обумовлюється тим, що автор протягом 1963-1965 років, навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрічатися з активними учасниками опозиційного руху. На тлі численних прикладів щодо організації системи освіти в СРСР зовсім небезпідставним

---

[1] Боффа Дж. История Советского Союза: т. 2.-М., 1990. - Т. 2.-632 с.; Верт Н. История Советского государства.-М., 1994.-543 с.

[2] Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era:Myth, Sumbols and Ideology in Soviet Nationalitirs Policy. The Hague-Boston; London, 1980.-p. 176-182.

[3] T.Rakowska-Harmstone. The Dialectics of Nationalism in the USSR//Problems of Communism.-1974.-№ 3. (VXXIII).-p. 1-23.

виглядає твердження Д.Коляски про те, що "...теперішні російські правителі в Україні, хоча і більш умілі, більш успішні і більш безжалісні, ніж їх царські попередники, але не настільки чесні, щоб назвати свою політику русифікацією"[1] .

Особисті враження Д.Коляски лягли в основу іншої його публіцистичної книги "Два роки в Радянській Україні". Порушуючи в ній знову тему русифікації, нищення української культури, релігії і церкви, жорсткої політичної цензури, він водночас звертає увагу на ту силу, яка здатна протистояти негативним процесам, розкриває різні форми протесту робітництва, студентства, інтелігенції.

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і тактики українського національного руху ставив за мету Р.Ільницький. Цілком слушним здається нам його твердження про те, що, незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями[2].

Глибоку переконаність в силі і послідовності українського національного руху висловлюють в своїх працях А.Камінський, М.Прокоп. При цьому вони зазначають, що політичні репресії, переслідування інакодумців хоча і завдавали ударів по національно свідомим силам, однак незмогли закрити перед ними

1 John Kolasky. Education in Soviet Ukraine, a Study in Discri mination. За рефератом. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1., оп. 25, спр. 398.-Арк. 2-5.

2 Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні (Оцінка "Українського демократичного руху")//Матеріали конгресу української вільної думки.-Зб. 2.-Мюнхен, 1973.-С. 48-86.

історичної перспективи[1] .

Чимало зусиль для дослідження українського національного руху доклав і І.Лисяк-Рудницький. Зокрема, в одній з своїх останніх праць "Політична думка українських радянських дисидентів", за висловом самого автора, він прагнув "...помістити ідеї дисидентів в історичну перспективу, співвідносячи їх зі старими напрямами української соціально-політичної думки", намагався проаналізувати формування світоглядних переконань таких помітних постатей як І.Дзюба, В.Мороз, Л.Плющ, Ю.Бадзьо, М.Руденко та інших[2] .

Важливе завдання підготувати комплексне дослідження про діяльність опозиційних сил в СРСР поставила перед собою Л.Алексєєва. Належна увага приділена в ньому українському, кримськотатарському, єврейському та іншим національним та релігійним рухам. Важливо, що праця Л.Алексєєвої розкриває тісний взаємозв'язок між різними опозиційними силами, в процесі протистояння режимові[3] .

Комплексний підхід характерний і для монографії радянського дисидента І.Клейнера, який намагався простежити формування, становлення та подальший розвиток національних рухів в СРСР, виявити основні причини, що сприяли їх активізації[4] .

Одному з надзвичайно важливих аспектів репресивної політики владних структур щодо опозиції присвячені

---

[1] Камінський А. Яка орієнтація?-Сучасність, 1981.-С. 34-42; Прокоп М. Перспективи опозиції в СРСР і Захід//Сучасність.-1974.-№ 2.-С. 105-114.

[2] Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських радянських дисидентів//Нариси з історії нової України.-Львів, 1991.-С. 79-98.

[3] Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс-Москва.-1992.-352 с.

[4] Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів) Париж, 1978.-407 с.

монографії А.Подрабинека та С.Блоха і П.Реддауея, які зібрали і узагальнили численні факти використання психіатрії в боротьбі з інакодумством[1].

Таким чином, проблеми виникнення та діяльності опозиції в СРСР, і в тому числі в Україні, широко розроблялись в зарубіжній історіографії. І хоча в силу об'єктивних причин (відсутність архівів, неперевіреність відомостей) автори нерідко допускалися неточностей, спрощених підходів до висвітлення досліджуваних проблем, зарубіжна історіографія стала тією відправною точкою, від якої відштовхувались всі подальші праці даної тематики.

Характерно, що в умовах демократизації суспільства чи не вперше заговорили вголос колишні партійно-радянські керівники, які не лише визнали наявність українського національного руху в СРСР в другій половині 50-80-х років, але й охарактеризували її як помітну і впливову силу[2] .

Одночасно з цим, в кінці 1980-х - першій половині 90-х років з'являються роботи, в яких робляться спроби проаналізувати соціальний склад опозиції, визначити її питому вагу в радянському суспільстві, дати критичну оцінку програмним документам окремих рухів і течій, творчому доробку

---

[1] Подрабинек А.Карательная медицина. Нью-Йорк, 1979.-192 с.; Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия.-К., 1995.-287 с.

[1] Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953-1985 рр.) Свидетельство современника.-М., 1991.-399 с.; Яковлев А.Н. Муки прочтения бытия/Перестройка: надежды и реальности.-М., 1991.-368 с.; Яковлев А. Предисловие. Обвал. Послесловие.-М., 1992.-288 с.; Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.-К., 1993.-254 с.; Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. - М., 1995.-612 с. та ін.

окремих правозахисників[1] .

Ряд оригінальних праць видано в цей час і в Україні. Одними з перших стали праці Ю.Зайцева та Ю.Курносова, які опрацювавши матеріали періодики, самвидаву, мемуарну та монографічну літературу в чіткій хронологічній послідовності показали шляхи формування опозиційних течій та груп, відкрили для історії чимало нових або маловідомих імен, продемонстрували механізм політичних репресій[2] .

Безперечним кроком вперед стала монографія Г.Касьянова, який зміг не просто розширити джерельну базу роботи, використавши особисті інтерв'ю з багатьма учасниками українського національного руху, матеріали партійних архівів, правоохоронних органів, ліквідувати на цій основі чимало прогалин в досліджуваній проблемі, а й простежити діяльність опозиції на тлі суспільно-політичного життя республіки 1960-80-х років[3]. Значно доповнюють картину праці В.Барана, Л.Коханової, А.Кондрацького, А.Русначенка та ін.[4]

---

1 Погружение в трясину (Анатомия застоя).-М., 1991.-703 с.; Молоствов М. Ревизионизм-58//Звенья: исторический альманах. Вып. 2.-М., 1991.-С. 577-588; Зубкова Е. От 60-х к 70-м: власть, общество, человек//История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства.-М., 1991.-С. 321-356; Березовский В. Движение диссидентов в СССР в 60-х - первой половине 80-х годов//Россия в XX веке: историки мира спорят.-М., 1994.-С. 615-621; Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39 та ін.

2 Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр.//Сторінки історії України: XX століття.-К., 1992.-С. 195-235; Курносов Ю. Інакомислення в Україні/60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст./НАН України, Ін-тут історії України.-К., 1994.-222 с.

3 Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.-К., 1995.-224 с.

4 Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр.-Львів, 1992.-123 с.; Коханова О. Дисидентський рух в 60-70-х рр.//Україна. Короткі нариси з історії.- К., 1992.-С. 124-141; Кондрацький А.А.

В зазначеній роботі використані документальні матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Російського державного архіву новітньої історії (колишній архів Загального відділу КПРС), Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Наукового архіву Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал", ряду обласних державних архівів України. В книзі вперше вводяться в науковий обіг документи Державного архіву Служби безпеки України та її Волинського, Донецького, Житомирського, Івано-Франківського, Кіровоградського, Львівського, Полтавського, Тернопільського, Харківського, Хмельницького, Черкаського, Чернівецького, Чернігівського обласних управлінь, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України.

М.С.Хрущов і дисидентський рух в Україні//М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100- річчю від дня народження М.С.Хрущова.-К., 1995.-С. 102-106; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х - початок 1990-х років. - К., 1998. - 720 с. та ін.

§1. ЗРОСТАННЯ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Друга половина 1950-х - початок 60-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Відхід від принципів "казарменого" соціалізму, звільнення з в'язниць і таборів мільйонів наших співвітчизників, реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.С.Хрущова, породжували певний оптимізм, вселяли надію на можливість побудови гармонійного і гуманного суспільства. Однак, як довела подальша практика, зазначені кроки носили частковий характер і аж ніяк не торкалися підмурків державного і суспільного устрою.

Половинчатість та непослідовність хрущовської "відлиги" наочно простежується практично в усіх здійснених в цей період заходах. Наприклад, засудивши злочини сталінізму, масові незаконні репресії періоду 1920-х - початку 50-х рр., вище політичне керівництво не розкрило справжню природу цього негативного явища, яке стало родинною плямою радянської тоталітар-ної системи.

Не приносило бажаного результату реформування економіки. Окремі заходи, здійснені в цьому напрямку М.Хрущовим і його наступниками нагадували швидше обезболюючі ін'єкції тяжко і невиліковно хворому організму. Останнє призводило до падіння життєвого рівня народу, виникнення продовольчих труднощів в

окремих регіонах країни, повної залежності СРСР від зовнішніх поставок зернових культур тощо.

Відсутністю будь-якої гнучкості характеризувалась зовнішня політика Радянського Союзу.

Нарощування військового потенціалу, силові методи, продемонстровані в 1956 р. в Угорщині та в 1968 р. в Чехословаччині, 1979 р. в Афганістані, локальних війнах в Південно-Східній Азії, Африці, на Близькому Сході, підтримка сумнівних маріонеткових режимів не знаходили схвалення світової громадської думки, викликали незадоволення широких кіл населення в середині країни.

Грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва взяти під свій щільний контроль всі без виключення сфери духовного життя суспільства. Використовуючи всі можливі засоби, воно прагнуло розколоти інтелігенцію, перетворити її в слухняний інструмент власної політики.

Аналогічна роль відводилась і поширеним на теренах СРСР релігійним конфесіям, чиї духовні пастирі були повністю підпорядковані відповідним державним структурам і, в першу чергу, Раді в справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Не випадково останні всупереч різним "чуткам і домислам" гучномовно заявляли на весь світ про наявність в СРСР справжньої свободи совісті.

Ідеологічно заангажованими стали також твер-дження про розв'язання в СРСР національного питання. Нікого не бентежило, що наукові обгрунтування єдиної спільності "радянського народу" здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, що входили до складу Радянського Союзу.

Накреслені в загальних рисах і перелічені вище фактори стали причиною нестабільності суспільства, сприяли зростанню напруження серед усіх прошарків населення.

Як помітив один з натхненників руху шістдесятників, літературний критик Іван Світличний, причину цього явища слід шукати в усій тогочасній дійсності, "...коли слово почало розходитись з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяних благ - словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки раніше вже засудженої партією політики - це підривало у людей віру в перетворення, які проходили в країні, породжувало скептицизм, змушувало людей де завгодно шукати відповіді на наболілі питання суспільного життя..."[1]

Однією з перших висловила своє невдоволення українська інтелігенція, яку по праву можна вважати інтелектом і совістю нації.

Каменем спотикання її з владними структурами стали рецидиви того недалекого минулого, засудженого М.С.Хрущовим з трибуни XX з'їзду КПРС.

Партійно - державний апарат, вихований і сформований в 1920-40-х рр., розглядав критику культу особи Сталіна як чергову ідеологічну кампанію, проведену за чітко встановленими правилами і наперед визначеним сценарієм.

Однак, розтривожене рішеннями XX і XXII з'їздів КПРС суспільство вимагало повної правди про злочини сталінізму. Традиційні наради, збори того часу, як правило не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР М.Михайлову так і не вдалося ввести "в спокійне русло" збори активу працівників культури м.Києва, які

[1] Державний архів Служби безпеки України (далі-ДА СБУ).-Спр. 68805-фп, т. 7.-Арк. 253.

відбулися 15 березня 1956 року. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК КПУ О.Кириченка про те, як на згаданих, та й інших зборах "...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами"[1].

Так, навіть завжди обережний О.Є.Корнійчук у своєму виступі нагадав про примару націоналізму, яку постійно шукали в Україні, висловився за реабілітацію незаслужено скривджених письменників і, в тому числі, поета Володимира Сосюру, чий вірш "Любіть Україну" став гімном відданості Матері-Вітчизні.

Письменники В.Козаченко, А.Малишко, Є.Кротевич, говорячи про необхідність подолання трагічних наслідків культу особи, висловились за повернення літературної спадщини О.Олеся, М.Ірчана, В.Блакитного, Г.Косинки, М.Куліша та багатьох інших.

Особливо налякали партійне керівництво столиці України прилюдні виступи поетів Л.Вишеславського та А.Малишка. Зокрема, Л.Вишеславський висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами - "спасибі тобі, наш старший брате", підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський. Він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючого в рот Чернишевському.

Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадувала "панахиду по українському народові", в якій поет "в жахливих фарбах намалював страшне минуле українського народу, "хліба-солі не було, а людей саджали в тюрми і катували"[2].

Глибоким змістом був сповнений виступ талановитого

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 11.
[2] Там само.-Арк. 12.

українського письменника, багаторічного в'язня сталінських таборів Бориса Антоненка-Давидовича на III пленумі правління Спілки письменників України 10-11 січня 1961 року. Аналізуючи глибинні наслідки культу особи, він, зокрема, зауважував: "Мені здається. що ми ще не все враховуємо, що наробив культ особи. Мало того, що в нас страшні пробоїни в наших лавах, що в нас цілі "білі плями" на карті, так зараз наша література має дуже тяжкі наслідки цього культу особи.

Я мимоволі згадував щодо цієї епохи слова одного мудреця Сходу, який кілька сот років тому сказав: "Служба тиранам опирається на дві сторони: надія на хліб і страх за своє життя". Як ці слова були актуальні за часів культу особи... Ми, брешучи Сталіну, оспівуючи його надлюдські якості і запевняючи його в цьому, навчилися брехати взагалі. У нас ця брехня перейшла в інерцію і навіть, що ще страшніше, в традицію. Хіба оці приписування, окозамилювання не продовження цієї самої брехні, до якої нас привчив культ особи Сталіна? Це - те ж саме"[1].

Таким чином, подолання культу особи Б.Антоненко-Давидович вбачав, перш за все, в подоланні власного неприборкуваного страху, який насаджувала радянська тоталітарна система з перших життєвих кроків людини, в піднесенні гідності, національної самосвідомості, розумінні свого високого призначення в суспільстві.

Цілком очевидно, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась українською інтелігенцією з подоланням тих негативних і невластивих явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій великого і талановитого народу.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1,оп. 31, спр. 1955.-Арк. 17.

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на якій вона живе, знає, де стоять ботфорти Петра І, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про Пікассо, інших художників і музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Співставляючи широко відомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: "Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві та інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях"[1].

Необхідно відзначити, що представники української інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади і державного управління УРСР і СРСР.

Характерним в цьому відношенні став лист сина Івана Франка - Тараса, надісланий в газету "Правда" 6 вересня 1956 року.

В своєму дописі він висловив щиру стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах України, невиправданим коректуванням шкільних програм з української мови та літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. "...Дружба народів, - підкреслював Т.І.Франко, - повинна бути дієвою, а не декларативною. Єдиною

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 1955.-Арк. 18-28.

міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів "обраних" і "народів другого гатунку". Всі народи рівні і рівноцінні. Всі вони повинні розвивати культуру всебічно"[1].

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань вже згадуваного А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва. 4 вересня 1956 р., виступаючи в Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю з дня народження І.Франка, Андрій Малишко навів такі аргументи: "Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою, або, невже ж Мао-Цзедун міг би співати колискову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?" Поет дорікав партійному керівництву, яке, на його думку, не розуміло питань української культури і вважало, що "шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови"[2].

Подібний "націоналістичний випад" видатного майстра слова не залишився непоміченим. Перший секретар ЦК Компартії України О.І.Кириченко доручив ознайомитись з відповідними документами членів та кандидатів у члени політбюро, вжити найсуворіших заходів до "єретика".

Сьогодні навіть важко уявити, скільки принижень зазнав А.С.Малишко, розплачуючись за своє вільнодумство. Лише підтримка його братів по перу - М.Бажана, П.Козланюка, А.Шияна, П.Воронька, Д.Косарика дозволила йому уникнути серйозних наслідків.

Аналізуючи мовну ситуацію кінця 1950-х - початку 60-х рр., необхідно відзначити, що боротьба за рідну мову являла собою той рубіж, на якому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи соціальне замовлення всіляко обгрунтовували

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 4587.-Арк. 73-74.
[2] Там само. - Спр. 4262.-Арк. 65.

русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, які прекрасно усвідомлювали, що мова це не просто в поетичному розумінні "душа народу", а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації. До першої групи належали сумнозвісні академіки О.Білодід, М.Шамота, доктор філософських наук І.Кравцев та інші, які зробили собі імена на розробці кон'юнктурної тематики[1].

Реальне розмежування в підходах до розв'язання мовних питань особливо спостерігалось на республіканській конференції з питань культури української мови, яка відбулася 11-15 лютого 1963 р. в Київському державному університеті. В роботі конференції, яка зросла до рівня події виняткової ваги в громадсько-політичному і культурному житті України, взяло участь близько 800 вчених, літераторів, митців, викладачів вузів, вчителів, студентів. Можна погодитись з думкою організаторів та учасників конференції, що вона перетворилася на "публічний протест" проти затискування української мови, зневажливого ставлення до української культури[2].

Належною аргументованістю відзначався виступ на конференції колишнього військовослужбовця В.Ф.Ло-бка, який навів численні приклади дискримінації української мови в сфері освіти, культури тощо. Високо оцінюючи цей виступ 15 квітня 1963 р. М.Т.Рильський писав: "Я думаю, що Ви багато в чому маєте рацію, коли говорите про сучасне становище української мови... Ви, очевидно, читали мої виступи про мову (вірш "Рідна мова"),проголошений на з'їзді письменників України, статті в пресі і т.ін.). Я роблю все, що можу. Багато чого є ще

[1] Див. наприклад: Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба. - К., 1974; Кравцев И.Е. Развитие национальных отношений в СССР. - К., 1962; Його ж Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. - К., 1962; Шамота М.З. За велінням історії. - К., 1965.

[2] Сучасність.-1970.-№ 2.-С. 81.

не зробленого, це вірно..."[1].

Надзвичайно важливо, що згадана конференція привернула до проблеми української мови широку громадську увагу, оприлюднила численні факти поступової русифікації України, прийняла ряд програмних документів, звернень, виробила науково-практичні рекомендації. В числі іншого учасники конференції рекомендували надати українській мові статус державної, створити авторитетне і представницьке Товариство захисту української мови, здійснити першочергові заходи по українізації освіти тощо.

В деяких останніх дослідженнях, на жаль, робиться спроба дещо локалізувати хвилю протестів проти русифікації України в межах Києва або ще одного-двох наукових, культурних центрів республіки.

Виявлені нами документи яскраво свідчать про те, що хвиля протестів поширилась на всю Україну. Їх вплив реально відчувався в усіх регіонах УРСР - на Слобожанщині, Наддніпрянщині, Полтавщині, Донбасі, Півдні України.

Не залишалась осторонь гострих проблем творча інтелігенція Харкова. Як невитримані і занадто емоційні ЦК КПУ розцінило звітно-виборчі збори Харківського відділення Спілки письменників України, що проходили 21 жовтня 1965 р. Жорстка критика на адресу владних структур прозвучала з вуст письменників І.Муратова, В.Бондаря, Б.Чичибабіна та ін. Так, у виступі письменника Радія Полонського різко засуджувалась повна і безоглядна орієнтація українських функціонерів на московське керівництво. "...Якщо в Москві, - зазначав він, - виникають рецидиви минулого, коли, приміром, там починають, заслужено чи ні, критикувати молодих митців, оце нам

[1] Я поділяю ваше обурення... Листи до Максима Рильського і його відповіді. Документи боротьби за українську мову в Українській РСР 1960-1964//Сучасність. - 1970.-№ 2.-С. 88.

підходить! Це для нас годиться! Отут ми мерщій хапаємо оглоблю і починаємо лупцювати кого дістанемо - по голові, по спині"[1].

Ознайомившись з стенограмою харківських письменницьких зборів, секретар ЦК з питань ідеології А.Скаба традиційно відреагував на зухвалу критику - доручив відповідним відділам ЦК КПУ підготувати рішення секретаріату ЦК про непідготовленість вищеозначених зборів[2].

Звичайно, використовуючи випробувані методи можна було приборкати якусь окрему партійну організацію, "поставити на місце" каламутника-інтелігента, але ніякий ідеологічний апарат вже не був здатний маніпулювати громадською думкою, яка все більше схилялася до необхідності національного відродження України, створення належних умов для нормального розвитку української мови та культури.

Своєрідним показником цього можна вважати різного роду заяви, листи, що надходили до вищого політичного керівництва республіки, уряду, органів державного управління, засобів масової інформації від вчителів, викладачів і інженерно-технічних працівників, простих робітників. Зокрема, гідний уваги лист робітника І.Т.Мовенка, надісланий в 1967 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста. В ньому автор виявляє глибоку обізнаність з історією України, наводить численні приклади з літопису українсько-російських зв'язків, приходить до закономірних в цьому випадку узагальнень: "...Петро І і Катерина ІІ вели політику знищення козацтва, інші царі - знищення української мови. Сталін і його прибічники - знищення всього українського народу. Тепер народ не чіпають, але політика поступового знищення української мови і культури проводиться і до сьогоднішнього дня"[3].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2674.-Арк. 53, 56, 63, 68.

[2] Там само.-Арк. 51.

[3] Там само. - Оп. 25, спр. 126.-Арк. 59.

Інженер Б.Конюшик з м.Новий Роздол Миколаївського району Львівської області в листі до ЦК Компартії України цілком резонно зауважував: "Я просто не можу зрозуміти, чому у нас в Радянській державі заохочують людей до відмови від рідної мови, щоб говорити російською. За часів польської, німецької, австро-угорської і царсько-російської окупації таких людей зневажливо називали безбатченками, прихвостнями, відщепенцями тощо."[1]

Свій конкретний план відродження української мови та культури запропонував у поширеному самвидавом листі Горват[2]. Аналогічним чином підходили до роз-в'язання мовного питання т.з. "свідомі українці" в своєму листі до Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР, оприлюдненому в журналі "Сучасність" в 1968 р.[3]

20 травня 1968 року до партійних органів звернулися нащадки видатних діячів української культури - лікар Поліна Довженко, літературознавець Зоя Коцюбинська-Юхименко, артистка Леся Кропивницька, вчителька Віра Нечуй-Левицька, музикознавець Остап Лисенко, кандидат технічних наук Назар Тобілевич, кандидат філологічних наук Тарас Франко, які вбачали у розширенні сфери вжитку української мови реальний шлях до національно-культурного відродження України[4].

Подібні приклади непоодинокі. Вони засвідчили наявність в українському суспільстві - свідомих сил, здатних активно стимулювати національні процеси, кинути виклик безпам'ятству, бездуховності, нігілізму в ставленні до власної культурної спадщини.

Надзвичайно важливо, що останні сили ініціюючи ту чи іншу справу, небезпідставно спиралися на імена тих,

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 126.-Арк. 64.
[2] Там само.-Спр.217.-Арк. 39-40.
[3] Сучасність.-1968.-№ 9.-С. 73-76.
[4] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 37.

хто по праву вважався гордістю української нації. До цієї когорти належав, зокрема, видатний український письменник і громадський діяч Олесь Терентійович Гончар. Історія ще не сказала своє останнє слово про цю непересічну людину, яка крізь завісу мовчання підносила свій голос на захист самобутності України, збереження її національного генофонду. Силою свого могутнього таланту він пробуджував в народі історичну пам'ять, прищеплював повагу до першовитоків української національної культури. Гнівним звинуваченням пануючого нігілізму до духовних скарбів народу прозвучав роман О.Т.Гончара "Собор". Створений ним образ Володьки Лободи став загальним іменем тих, хто бездумно руйнує історичну пам'ять народу, вириваючи з історії одну за однією її сторінки.

Дещо пізніше, відстоюючи свою позицію на загальних зборах Академії наук України письменник наголошував: "Сьогодні, в епоху НТР, захисту потребує не лише природнє навколишнє середовище, але середовище духовне. Від рівня духовності людини залежить його майбутнє, доля наступних поколінь, і в кінцевому рахунку, доля самої планети[1].

Ідейна спрямованість роману О.Т.Гончара "Собор" не викликала ні в кого сумніву. Оцінюючи роман одного з патріархів української літератури, голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов, в своєму інформаційному листі від 6 травня 1968 р. на адресу політбюро ЦК КПРС висловився таким чином: "За своїм змістом "Собор" є політично шкідливим твором, що пропагує елементи націоналізму, у спотвореному світлі зображує радянську дійсність"[2].

---

[1] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.-Ф. 34, оп. 1, спр. 314.-Арк. 4.

[2] Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНІ).-Ф. 1, оп. 60, спр. 61.-Арк. 68-69.

В серйозному дослідженні літературного критика В.Коваля проаналізовано широку кампанію цькування О.Т.Гончара, інспіровану як московськими, так і деякими місцевими керівниками[1]. При цьому не можна не захоплюватися тією гідністю, з якою письменник відбивав одну за однією ідеологічні атаки.

Виступаючи на ювілейному вечорі з нагоди свого 50-річчя у квітні 1968 р., він твердо і впевнено заявив: "Ярлики, - а кажуть, є охочі почепити їх і на "Собор", - ніякі вульгаризації сьогодні вже неспроможні ні збити з пантелику нашого мислячого, вдумливого читача. А про "Собор" скажу: вважаю цей твір не менше патріотичним, ніж "Прапороносці". Як і "Тронка", як і всі попередні мої твори... Не зайвим, може, буде навести тут дорогі для мене слова Ромена Роллана: "Мені не хотілось би більше жити, якби я поступився своєю совістю. І не тільки ради себе самого, але в ім'я честі Франції, я захищатиму те, що вважаю справедливим і людяним"[2].

Характерно, що й надалі зодчий "Собору" не випускав з поля зору порушених ним питань, використовував при цьому будь-яку наявну можливість. 20 червня 1987 р. вже в умовах перебудови він звернувся з листом до Генерального секретаря ЦК КПРС М.С.Горбачова, в якому відзначав, що за останні 15-20 років в республіці допускалися грубі помилки в сфері національної політики, "йшов послідовний процес дискримінації української мови шляхом штучного скорочення кількості українських шкіл", витіснення її з дитячих садків, вищих учбових закладів, державних установ і сфери офіційної діяльності.

Письменник пропонував терміново здійснити заходи "конституційного захисту" української мови, ввести її

---

[1] Коваль В.К. "Собор" і навколо собору. К., 1989.- 272 с.
[2] Там само. -С. 56-57.

обов'язкове вивчення в усіх школах з російською мовою навчання на території України[1].

Незважаючи на те, що лист О.Т.Гончара супроводжувала відповідна резолюція генсека*, спеціальна комісія, сформована за участю відповідальних працівників чотирьох відділів ЦК КПРС, прийшла до невтішних для його автора висновків. Так, визнавши, що в 1986/87 навчальному році в порівнянні з 1955/56 навчальним роком питома вага учнів шкіл з українською мовою навчання зменшилась з 72,8 до 48,6%, а також те, що лише 24 % дітей відвідують дитячі садки і групи з українською мовою, вона пояснила це "зростанням інтересу, перш за все, міського, населення до мови міжнаціонального спілкування"[2].

Що ж стосується "конституційного захисту" української мови, надання їй статусу державної, то члени комісії вважали, "що це фактично призвело б до нав'язування її представникам всіх націй і народностей, проживаючих в республіці, було б відступом від демократичних принципів в національному питанні"[3].

Отже, в 1987 р. О.Т.Гончара, як і двадцять років тому не схотіли почути і зрозуміти у довгих лабіринтах влади. Однак, його голос почули перш за все ті, кому він присвятив свій великий і неповторний талант.

Було б невірним висвітлювати зростання напруження в українському суспільстві лише через призму "шумування" творчої інтелігенції.

Чимало важливих національно-культурних ініціатив

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-Арк. 2.

* На документі резолюція: "тт.Яковлеву А.Н., Щербицкому В.В. К письму О.Гончара я питаю большое доверие. Но он просит реальных шагов. Обдумайте - что надо сделать. Нужен совет с общественностью. М.Горбачев".

[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 23, спр. 40.-арк. 12.

[3] Там само.-Арк. 7.

народжувались в досліджуваний період в наукових колективах, на кафедрах вищих учбових закладів, в студентських аудиторіях, на підприємствах і будовах, у віддалених селах.

Предметом особливої уваги владних структур стали в 1960- 70-х рр. науково-дослідні інститути Академії наук України. І, в першу чергу, Інститут літератури ім.Т.Г.Шевченка, Інститут мовознавства ім.О.Потебні, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститут філософії, Інститут історії, Інститут напівпровідників, Інститут кібернетики, Інститут суспільних наук у Львові та інші, чиї працівники підпадали під оперативний контроль органів КДБ або профілактувались ними.

Осередками політичної нестабільності, "об'єктами ідеологічних диверсій" до останнього, вважалися Київський державний університет, Львівський державний університет, Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський політехнічний інститут, Львівський лісотехнічний інститут, Луцький державний педагогічний інститут, Івано-Франківський педагогічний інститут, Житомирський сільськогосподарський інститут тощо. Спеціальні доповідні записки, складені на основі оперативних матеріалів, свідчили про наявність в них усталеного ядра з числа "націоналістично настроєних осіб", навколо якого групувалися викладачі і студенти.

Постійним "порушником спокою" залишався Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Вже в період хрущовської "відлиги" тут з'являються окремі студентські групи, які прагнули глибше осмислити минуле, критично і об'єктивно оцінити проголошений в кінці 1950-х років реформаторський курс. Так, в жовтні 1956 р. Київський обком КПУ повідомляв ЦК Компартії України про поширення різного роду матеріалів, підписаних "Молодіжним союзом непокори радянській

владі". В них висловлювались критичні зауваження щодо внутрішньої і зовнішньої політики КПРС[1].

Незважаючи на певну наївність, сам факт поширення згаданих матеріалів в перші роки постсталінської доби засвідчив народження нового покоління, яке поступово втрачало страх перед могутньою і немилосердною системою.

Якщо поширення листівок, як і ряд інших подій, керівництво університету всіляко намагалося приховати, дати їм свою далеку від істини оцінку, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами України. Так сталося з засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на яке 13 квітня 1965 р. зібралося близько 400 чоловік. Як відзначав в своїй доповідній записці відділ науки і культури ЦК КПУ "...на зборах наклепницьки ставилась під сумнів правильність національної політики"[2].

Причому, розмова "про долю української мови і культури", що за висловом того ж джерела стала "набувати небажаного характеру" продовжувалась 20 квітня.

Тоді ж був обраний "постійно діючий орган по скликанню диспутів з національних питань", до складу якого увійшли студент другого курсу історико-філософського факультету С.Дробот, студентка другого курсу філологічного факультету Т.Хутка, студент четвертого курсу філологічного факультету М.Холодний, студент другого курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту О.Негребецький, студент педіатричного факультету Київського медичного інституту О.Сергієнко, студенти Київського художнього інституту П.Шиян та

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 96-98·
[2] Там само. - Спр. 6003.-Арк. 17.

П.Митрик і працівник Дарницького шовкового комбінату Гупало[1].

Діяльність студентської громади стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вузів, на якій говорилося про необхідність "підвищення персональної відповідальності комуністів та викладачів за виховну роботу в колективі"[2].

Не обійшов своєю увагою згадані події секретар ЦК КПУ А.Д.Скаба, який на нараді в ЦК КПРС ремствував на викладачів і студентів Київського університету, які поширювали націоналістичні погляди[3].

Очевидно, заходи вищого політичного керівництва, застосовані до студентів КДУ не дали свого бажаного результату, оскільки вже наступного 1968 року за "чергові націоналістичні прояви" довелося виключити з вузу М.Холодного, Б.Тимошенка, В.Рубана, В.Кордуна, М.Саченка, Н.Кір'ян, П.Марусика, М.Воробйова та ін.[4]

Виключеними студентами, на нашу думку, не обмежувався актив національно свідомої молоді КДУ. Це доводить широке розповсюдження в стінах учбового закладу різноманітних листівок, відозв, заяв тощо. Лише 27 березня 1968 р. в учбових корпусах університету було виявлено 371 листівку "націоналістичного змісту"[5]. Факти розповсюдження листівок фіксувалися також 18-19 вересня 1968 р. під час проведення в КДУ постійного латиноамериканського семінару в СРСР[6].

В грудні 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24,-спр. 6003.-Арк. 20-23.
[2] Там само.- Арк. 24.
[3] Там само.- Спр. 6004.-Арк. 16.
[4] Рубан В. Київська школа//Літературна Україна.-1990.- 2 грудня.
[5] ЦДАГО України.-Ф. 1, по.25, спр. 64.-Арк. 32.
[6] Рубан В.Вказ. праця; ЦДАГО України -Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 59-60.

В.Нікітченко повідомляв першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста про серйозні недоліки у вихованні студентів факультету журналістики Київського університету, причетних до кримінальної справи, пов'язаної з розповсюдженням "Листа творчої молоді м.Дніпропетровська".

Згаданий документ керівника КДБ став приводом для нової чистки серед викладачів і студентів[1].

Хоча в київських політехнічному та інженерно-будівельному інститутах ситуація була дещо спокійнішою, однак і тут час від часу з'являлися листівки "націоналістичного змісту". Так, поширення листівок в цих учбових закладах в березні 1970 р. стало предметом спеціального обговорення у відділі науки і учбових закладів ЦК КП України, на нараді секретарів партійних комітетів вузів, партійних активах вищих учбових закладів[2]

В середині 60-х р. в полі зору вищого політичного керівництва України, а також відповідних підрозділів Комітету держбезпеки при РМ УРСР потрапив філологічний факультет Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова. Причиною цього стала зустріч студентів з талановитим українським поетом В.Стусом, на якій відбулася зацікавлена розмова про долю української мови, культури, життєвий і творчий шлях тих, хто присвятив себе служінню Україні[3].

Небезпечний шлях для реалізації своїх прав і свобод обрали студенти третього курсу факультету автоматики Львівського політехнічного інституту Б.Чупрей, Б.Романишин, створивши в 1973 р. нелегальну організацію під назвою "Українська спілка молоді Галичини".

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 32.
[2] Там само. - Спр. 398.-Арк. 17, 19, 21.
[3] Там само.- Оп. 24, спр. 6160.-Арк. 153-154.

Незважаючи на те, що організація так і не встигла розгорнути свою діяльність, сам факт її формування викликав жорсткі переслідування студентської молоді не лише Львівської, а й Івано-Франківської областей[1].

Весною 1973 р. примару націоналізму активно вишукували у Львівському державному університеті та Львівському лісотехнічному інституті. Після ретельної перевірки були звільнені з своїх посад і притягнуті до партійної відповідальності декани історичного та філологічного факультетів ЛДУ, куратори академічних груп[2].

Страх владних структур перед проникненням націоналізму в студентські аудиторії був настільки великим, що придушувалась і відразу відкидалась навіть будь-яка здорова думка, здатна стабілізувати ситуацію, ввести обговорення назрілих проблем в спокійне ділове русло. Так, ще в 1956 р. була рішуче відкинута ідея створення при постпредстві УРСР в Москві земляцтва українського студентства. З її обгрунтуванням звернувся до постпреда України Ю.Дудіна студент другого курсу факультету журналістики Московського державного університету Л.Кореневич. Як він вважав, організація земляцтва служила б зближенню українського та російського населення, пропаганді кращих зразків української культури серед росіян.

Чим же закінчилась цікава і цінна, на нашу думку, ініціатива? ...Майже тригодинним обговоренням негідного вчинку студента Л.Кореневича в Московському державному університеті, в якому брали участь завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Ф.Овчаренко, інструктор ЦК КПРС О.Лутченко, декан факультету журналістики Є.Ярусєв та інші. При цьому був зроблений висновок, що українське населення Росії і без того має всі можли-

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 46-47.
[2] Там само.-Арк. 27-28.

вості для задоволення своїх духовних потреб[1].

Аналізуючи документальні матеріали, пов'язані з студентськими заворушеннями досліджуваного періоду, можна твердити, що їх пік припадає на кінець 1950-х - початок 60-х р.

Однак і пізніше українське студентство залишалось тією силою, яка активно протидіяла політиці русифікації в Україні.

Протягом тривалого часу як у літературі, так і у відкритих для дослідників документах невиправдано замовчувалась наявність серйозного невдоволення в середовищі робітничого класу - "провідної сили радянського суспільства". В матеріалах вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління робилася спроба надати їм часткового вузьколокального характеру. Водночас виявлені нами матеріали дозволяють в загальних рисах охарактеризувати ситуацію, яка склалася в робітничих колективах в досліджуваний період.

Цілком очевидно, що основною причиною поширення робітничого руху в Україні в кінці 50-80-х р. були насамперед серйозні прорахунки в сфері економічної політики, поступове зубожіння трудівників промислових, будівельних і транспортних підприємств. Водночас було б невірним не помічати тих його течій і окремих представників, які тісно пов'язували розв'язання назрілих економічних проблем з вирішенням національного питання.

Вже в середині 1950-х р. в полі зору органів КДБ потрапив тесля Нестерівської контори міжколгоспбуду Львівської області Володимир Винярський, який переконував земляків в неможливості належного розвитку України в умовах радянської імперії. Пізніше він прийшов

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4302.-Арк. 106, 110-112.

до усвідомлення необхідності створення організаційних структур для боротьби за державну незалежність України[1].

Робітник Львівського паровозоремонтного заводу Йосип Буйна відкрито висловлював свої сумніви щодо можливості КПРС, а також інших підвладних їй структур стати справжніми захисниками інтересів народу. Як приклад він наводив події в Угорщині, під час яких радянські війська грубо і безцеремонно придушували будь-які спроби самовизначення[2].

Своєрідну форму протесту обрав башмачник залізничної станції Львів-товарна Григорій Гудз, який крім розповсюдження листівок із закликом до виходу України з складу СРСР, став на власний кошт і власними зусиллями встановлювати хрести на могилах активних учасників національно-визвольних змагань другої половини 1940-х - початку 50-х рр.[3].

Справжній переполох правоохоронних органів викликало виявлення націоналістичних осередків на ряді промислових підприємств Львівської області. Під їх оперативний контроль потрапили слюсар заводу п/с 49 Іван Коваль, терміст Львівського машинобудівного заводу Богдан Грицина, слюсар експериментальних майстерень Українського науково-дослідного інституту Володимир Гнот, слюсарі Львівського інструментального заводу Павло Климчак та Микола Мельничук, токар об'єднання "Львівнафтогазрозвідка" Олексій Тегливець, автослюсар в с.Куткір Буського району Львівської області Омелян Хом'якевич, тесля ДСО "Динамо" Гнат Кузик, муляр будинкоуправління № 5 м.Львова Василь Соро-

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-арк. 203; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5323.-арк. 5.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-21292, т. 1.-арк. 20-22 зв., 26.

[3] Там само.-Спр. П-23199, т. 1.-арк. 21-25.

ка, слюсар виробничого комбінату Львівського обласного управління культури Микола Курило, електрик Львівської книжкової друкарні Антон Каспришин, слюсар заводу п/с 125 Микола Машталер, слюсар депо Львів-Схід Степан Покора, зчіплювач вагонів на ст.Клестарів Львівської залізниці Мирослав Йовчик та ін.[1].

Вже сам факт проведення масштабної, оперативної роботи по цілому ряду промислових підприємств та організацій свідчив про наявність серйозних і організованих сил опору в даному регіоні.

Під умовним забарвленням "українські націоналісти" проходили за оперативними обліками робітники Київської ГЕС Олександр Назаренко, Василь Кондрюков, Валентин Карпенко. Їх погляди сформувалися в період хрущовської "відлиги", яка попри всю свою непослідовність вселяла надію на духовне оновлення України. Наступні події, що перекреслили всі сподівання поставили їх в ряд опозиції до режиму[2].

Аналогічним чином формувались погляди токаря Дніпропетровського металургійного обладнання Олексія Малаша. Перлюстрація його листування з братом Михайлом, здійснена Управлінням КДБ в Дніпропетровській області, виявила відсутність у нього світоглядних переконань, сформованих офіційною ідеологією. Характерно, що згаданий, здавалося б частковий, факт зацікавив першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста, який доручив голові КДБ при РМ УРСР В.Нікітченку розробити щодо цього спеціальний комплекс заходів[3].

В 1972 р. свою незгоду з існуючою національною

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл. -Спр. 55371, т. 24.-Арк. 2-3; 350-356.

[2] Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 100.

[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 37-38 зв.

політикою висловив слюсар Кременчуцького автомобільного заводу Григорій Маковійчук. Свої погляди щодо цього він широко пропагував шляхом розповсюдження листівок, проведення усної пропаганди (за термінологією органів КДБ) серед товаришів по роботі[1].

Важливо, що в 70-х р. предметом стурбованості правоохоронних органів залишались не лише великі індустріальні об'єкти, а й не великі промислові підприємства, розташовані в районних центрах, селищах. Зокрема, в цей період органами КДБ активно розроблялися групи в містах Коломия Івано-Франківської області та Чорткові Тернопільської області, куди входили слюсарі Коломийської пересувної механізованої колони, член КПРС Дмитро Гриньків та Микола Мотрюк, столяр "Міжколгоспбуду" В.Мармус та ін.[2]. Останні, спостерігаючи за навколишнім життям, становищем своїх земляків все частіше приходили до думки щодо необхідності розгортання активної боротьби за створення незалежної Української держави.

До такої ж думки прийшов і слюсар заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов, який з раннього віку захоплювався історичною літературою, шукав доступ до архівних джерел. Свої погляди М.Семенцов не приховував від товаришів по роботі, яким радив замислитись над першопричинами всіх наявних проблем[3].

Наведені нами приклади яскраво свідчать про те, що національний фактор хоча і не був визначальним в робітничому русі, однак відігравав у ньому важливу і помітну роль, сприяв залученню до розв'язання національних проблем певних кіл з числа українського

---

[1] Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 17688-С, т. 3.-Арк. 261-262.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 1-4.

[3] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. № 33026-пф, т. 1.-Арк. 4, 9, 72.

робітництва.

Серйозним джерелом соціальної напруги в досліджуваний період залишалося українське село. Знекровлене примусовою колективізацією, масовими депортаціями селянських сімей, воно пережило певний підйом в середині 1950-х р. в зв'язку з збільшенням капіталовкладень, зростанням закупівельних цін на продукцію, анулюванням заборгованості з особистих господарств, зниженням норми обов'язкових поставок, зменшенням податків за використання селянських наділів. Однак, як з'ясувалося, до реального поліпшення життя та умов праці селянина згадані реформи так і не призвели.

Особливе становище склалося в західноукраїнських селах, куди в другій половині 1950-х р. поверталися десятки тисяч громадян, засуджених за активну участь в національно-визвольних змаганнях українського народу, незаконно депортованих внаслідок проведення в даному регіоні примусової колективізації.

Звернувшись до зведення Міністерства внутрішніх справ СРСР, можна довідатись, що з 49166 чоловік, які повернулися на 15 жовтня 1956 р. з місць ув'язнення, виселення, спецпоселення, лише 1324 чол. залишились в обласних центрах, 3991 чол. - в містах обласного підпорядкування і в районних центрах. Останні ж поселилися в сільській місцевості[1]. Причому їх переважна більшість так і не зреклась власних поглядів і була готова як і раніше стати на захист інтересів України.

Вже в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., антирадянські настрої, за матеріалами органів держбезпеки були особливо сильними у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях[2].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4307.-Арк. 68.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55627-П, т. 1.-Арк. 1-2.

В 1965 р. невстановленою групою осіб від імені "Патріотів України" поширювались листівки в Здолбунівському районі Рівненської області з закликом об'єднатися в єдиних лавах для боротьби за звільнення України з-під колоніальної влади. В одній з них говорилося: "Батьки і матері! Брати і сестри! Знедолений український народ! Наш цвіт, наша молодь! До вас звертаємося ми. До вас, хто з вини комуністично-колоніальної влади втратив все найдорожче в житті, хто плакав далеко від Батьківщини в тюремних застінках, у кого народились діти без батьків на цілинних землях, на будовах... Все менше чути рідну мову. Вона помирає! Стогне наша земля! Повстанемо ж і захистимо її! Хіба ми не онуки Залізняка, Гонти і Кармелюка, хіба ми не діти своєї землі? В усьому світі рвуться кайдани рабства, народи боряться! Настав і наш час! Об'єднуйтесь в гуртки патріотів України! Нехай же засяє сонце щастя в сім'ях! Нехай не плачуть старечі материнські очі за замучених! Нехай згине тиран! Свобода, щастя або смерть!"[1].

Не зменшується сила опору західноукраїнського селянства і в наступне десятиріччя. 30 березня 1972 р. перший секретар Івано-Франківського обкому партії В.Добрик інформував ЦК КПУ "про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістично настроєних елементів на території області".

При цьому він визнав, що з 40 тисяч оунівців, їх посібників та близьких родичів, які повернулися з місць ув'язнення та спецпоселень, частина не відмовилась від своїх переконань, пристосовується до існуючих умов, вичікує, виношує плани активної боротьби проти радянської влади[2].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 248-249.
[2] Там само. - Оп. 10, спр. 1305.-Арк. 126-129.

Своєрідною ілюстрацією до згаданої доповідної записки першого секретаря обкому партії може служити діяльність директора Будинку культури с.Трач Косівського району Івано-Франківської області, члена КПРС Михайла Слободяна, який доклав чимало зусиль для розробки програмних засад боротьби за державну незалежність України, активно займався антирадянською пропагандою і агітацією[1].

Наявність сил опору, хоча і в менших масштабах спостерігається і в східноукраїнських селах. Їх активізація пов'язана з діяльністю таких відомих діячів українського національно-визвольного і правозахисного руху як Юрія Литвина, Василя Овсієнка, Дмитра Мазура, Олекси Тихого, Василя Рубана та інших.

Таким чином, викладені матеріали дозволяють переконатися, що в кінці 1950-80-х рр. зростає напруження в усіх прошарках українського суспільства: в середовищі інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, викликане, насамперед, політикою русифікації України, зневагою до національних, історичних, культурних традицій народу. Одночасно формуються сили, здатні до активної боротьби за духовне відродження Батьківщини, її ствердження як незалежної держави.

Як пригадував відомий український правозахисник Вячеслав Чорновіл: "Працюючи в різних областях України, спочатку в пресі на комсомольській роботі, потім - на всіляких випадкових посадах у різнорідних організаціях, я стикався з багатьма людьми різного соціального стану і різної освіти - від простих робітників і селян до осіб з відповідальним становищем, членами партії, діячами науки, літератури і мистецтва тощо - і досить часто чув критичні зауваження щодо культурно-

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1361.-Арк. 10.

національної політики в Україні...”[1]

Згаданий висновок повністю співпадає з твердженням ряду високопоставлених функціонерів з ЦК КПРС, які безпосередньо займалися розробкою питань національної політики. Зокрема, колишній консультант ЦК КПРС доктор філософських наук Едуард Баграмов в 1992 р. пригадував: "Я досить часто бував і виступав в Україні, включаючи західні області, і був свідком зростаючого невдоволення інтелігенції, молоді, примітивною національною політикою з боку центральних органів, і перш за все, русифікаторськими тенденціями"[2].

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 23.

[2] Баграмов Е. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС//Независимая газета.-1992. - 24 января.

§2. ОСНОВНІ ФОРМИ ОПОРУ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ В СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Зростання опозиційних настроїв серед широких верств населення значною мірою обумовило формування і зміцнення реальних сил, здатних протистояти тоталітарному режиму.
Останні, здебільшого, групувалися навколо свідомої української інтелігенції, яка в силу притаманних їй соціальних функцій виступала хранителем національного генофонду, багатовікових традицій великого і талановитого народу.

Звернення до документальних матеріалів дозволяє простежити наявність самих різноманітних форм опору - від спроб осмислення тогочасного становища України в складі колишнього СРСР, привернення уваги до нагальних потреб українського народу, поширення через самвидав найбільш важливих документів до створення організаційних структур для відкритої безкомпромісної боротьби з існуючим державним та суспільним ладом.

Зокрема, в першій половині 1960-х рр. помітними стали тенденції, пов'язані з підготовкою узагальнюючих праць про минуле і сьогодення України, шляхи реалізації національної політики в СРСР, створенням оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, в яких рішуче викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортанням петиційної кампанії,

ствердженням нерегламентованих культурних ініціатив тощо. Згадані форми протесту ряд дослідників (Г.Касьянов, Ю.Курносов та ін.[1]) цілком слушно розглядали як форми "інтелектуального опору" української інтелігенції. Характерною в цьому відношенні стала праця відомого в колах української інтелігенції критика та літературознавця, члена Спілки письменників України Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Її автор, спираючись на роботи К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, документи Комуністичної партії 20-30-х рр., відкриті статистичні матеріали, свідчення періодичної преси, намагався довести, що причини всіх негараздів, які переживає Україна, у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Не приховуючи власних поглядів, І.Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами своєї роботи вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, в грудні 1965 р. разом з відповідним листом праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була надіслана першому секретареві ЦК КП України П.Ю.Шелесту, Голові Ради Міністрів УРСР В.В.Щербицькому. Подібний крок повинен був послужити приводом до серйозної та зацікавленої дискусії.

Тим паче, як відзначав тогочасний відповідальний працівник відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, а згодом помічник першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького Віталій Врублевський, книга І.Дзюби була написана на переконливому теоретичному і фактологічному матеріалі, на рівні солідної докторської

[1] Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років.-К.; 1995.-С. 148; Курносов Ю. Інакомислення в Україні 60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст.)-К., 1994.-С. 52; Даниэль А. Самиздат: поиски самоопределения //Карта.-1994.-№ 5.-С. 33-39.

дисертації[1]. Однак, єдиною можливою відповіддю на неї з боку ЦК КПРС та ЦК КПУ стало здійснення спеціально розроблених заходів, спрямованих на дискредитацію як самої праці, так і її автора. Причому, останні погоджувались безпосередньо з головним партійним ідеологом М.Сусловим...

Вже 13 січня 1966 р. в ЦК Компартії України була проведена нарада, в якій брали участь українські письменники, викладачі вузів та ВПШ, керівники науково--дослідних установ, працівники апаратів ЦК КПРС та ЦК КП України. Серед них О.Гончар, М.Бажан, І.Назаренко, А.Чеканюк, А.Скаба, К.Дубина, П.Копнін, М.Шамота, Л.Новиченко, Г.Шевель, Ю.Кондуфор та інші. Її наслідком стало формування представницької комісії, яка мала до 25 січня 1966 р. підготувати обгрунтований документ, що викривав би і спростовував працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

Характерно, що в зв'язку з цим високу громадянську позицію зайняв голова Спілки письменників України Олесь Гончар, який категорично відмовився брати участь в роботі згадуваної комісії, письмово повідомивши про це ЦК Компартії України.

Якщо вірити спогадам колишнього першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, цей крок загрожував письменнику величезними неприємностями. Деякі республіканські керівники вимагали виключення Гончара з КПРС, виведення його з складу ЦК, відкликання з Верховної Ради СРСР і навіть ...арешту[2].

---

[1] Врублевський В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.-К., 1993.-С. 128.

[2] Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. - М.; 1985.-С. 258.

Звичайно, далеко не кожний з вчених, культурних і громадських діячів займали подібну нонконформістську позицію. Внаслідок цього, за безпосередньою участю таких угодовців здійснювались відкриті переслідування, залякування, приниження І.Дзюби в стінах ЦК КПУ, Спілки письменників України, на шпальтах численних періодичних видань. В 1969 р. з метою спростування тверджень І.М.Дзюби була видана і поширена в Україні та за кордоном колективна брошура "Що і як обстоює Іван Дзюба?" під вигаданим псевдонімом Богдан Стенчук. Навіть побіжне знайомство з цією неприховано пропагандистською роботою свідчило про її повну безпорадність. Вже згадуваний В.Врублевський писав: "Книжка ця була набагато слабкіша, ніж робота Дзюби. І не тому, що писали її примітивні автори. В групі працювали досить хльосткі журналісти, відомі вчені. Головною слабістю стало те, що реальні факти життя заперечувати важко: як не намагалися сховати - шила в мішку не сховаєш"[1].

Не інакше як політична декларація, сповнена необгрунтованими, відверто образливими твердженнями, виглядали висновки комісії ЦК КП України від 15 лютого 1972 р. "Про лист І.Дзюби та доданий до нього матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?", надісланий до ЦК КПУ". Комісія в складі А.Скаби, Є.Євдокименка, Ю.Збанацького, В.Козаченка, Л.Нагорної, П.Недбайла, В.Чирка, М.Шамоти, П.Ящука спромоглася прийти до висновку, "...що підготовлений Дзюбою матеріал "Інтернаціоналізм чи русифікація?" є від початку і до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР..."[2]

---

[1] Врублевський В.К. Вказ. праця.-С. 128.

[2] Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. - К., 1994. - С. 384-385.

Як доводила практика, подібні ідеологічні маніпуляції не досягали поставленої перед ними мети. Праця І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" широко розповсюджувалася в Україні, інших республіках СРСР, перетнула кордони колишньої радянської імперії, витримала кілька окремих видань українською, російською, англійською, французькою, італійською, китайською мовами*, отримала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори в світі. Як відзначав автор передмови до одного з зарубіжних видань Степан Олійник: "Від появи твору С.Мазлаха і В.Шахрая "До хвилі" (1919 р.) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі І.Дзюби.

На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді - винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі"[1].

Документальні матеріали колишніх радянських спецслужб розкривають глибоку зацікавленість працею І.Дзюби в Україні, її вплив на піднесення національного руху. Скрупульозно зібрані в них факти наочно підтвердили слова багаторічного політв'язня Валентина Мороза: "Не всі відкрили щось нове для себе в книзі Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну

---

* Перша авторська публікація в Україні була здійснена в журналі "Вітчизна".-1990.-№ 5-8.

[1] Олійник С. Передмова//Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? - Сучасність, 1968.-С. 17.

людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття"[1].

Думки В.Мороза органічно перегукуються з листом групи молоді до І.Дзюби. "Не думайте, Іване Михайловичу, - писали представники молодого покоління, - що набута вами слава - слава особиста, якою ви можете розпоряджатися власноручно.

Цілі десятиріччя ви працювали для України, а Україна, в свою чергу, працювала на вас. Тепер ви не один, у вас є серед молоді ціла армія однодумців, які покладають на вас великі надії"[2].

Як переконуємось, праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" поширювалась різними каналами.

Так, українською і російською мовами вона розповсюджувалась на V з'їзді письменників України в листопаді 1966 р. Всесоюзній нараді психологів влітку 1968 р. у Києві, під час проведення інших наукових і культурних заходів[3].

Активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях України. Зокрема, не залишилась непоміченою для органів КДБ діяльність хірурга 1-ї Вінницької міської лікарні Івана Покидька, який щиро вболівав долею української мови та культури, знайомив з книгою Дзюби своїх товаришів і колег по роботі - доцента Вінницького педагогічного інституту, кандидата педагогічних наук Олексія Машталера, кореспондента Українського радіо по Вінницькій області Олексія Воронюка, старшого інспектора лікпрофсектору Вінницького обласного відділу охорони здоров'я Петра Бондаря та ін.[4].

---

[1] Мороз В. Есе, листи й документи. - Сучасність, 1975.-С. 84.
[2] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 30.
[3] Там само.- Т. 4.-Арк. 42, 174.
[4] Там само.- Арк. 19-20, 29, 42 зв.

Поширювали книгу серед своїх однодумців брати Олександр та Леонід Мартиненки з Полтавщини. Навіть при загрозі обшуку і арешту вони усіма можливими засобами намагалися зберегти її примірник[1].

Праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" не залишила байдужим і прикутого до ліжка відомого українського письменника з Житомира Євгена Концевича. Своїми враженнями про неї він відверто ділився з відвідувачами своєї оселі, яка перебувала під постійним наглядом органів КДБ.

Знайомство з рукописом спричинило до активних дій Леоніда Горохівського та Михайла Саманчука з м.Тернополя.

Зокрема, останній, як свідчать документальні матеріали КДБ, після студіювання праці І.Дзюби "став на шлях проведення антирадянської агітації"[2].

Книга "Інтернаціоналізм чи русифікація?" була добре відома серед інтелігенції Волині. У червні 1971 р. були "профілактовані з допомогою громадськості" лікарі Богдан Рудик, Аркадій Стецик, Петро Стрільчук. Причиною цього стала "ідейно шкідлива діяльність (зберігання, розповсюдження і спроба розмноження антирадянського документа Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?")"[3]. Аналогічного впливу відчув на собі і вчитель з м.Лебедина Сумської області Борис Ткаченко, який особисто познайомився з Дзюбою і його працею через українського скульптора, етнографа і музейника Івана Гончара[4].

Визначну роль відіграла книга у формуванні світоглядних переконань викладача Уманського технікуму механізації сільського господарства Кузьми Матвіюка

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 15.-Арк. 89, 107-108, 136-138.

[2] Там само.- Т. 7.-Арк. 98.

[3] Там само. - Т.18. - Арк.1.

та обліковця учгоспу "Родниківка" Уманського сільськогосподарського інституту Богдана Чорномаза. От-римавши текст роботи від Євгена Сверстюка, вони не лише виготовили 5 примірників її фотокопій, а й знайомили з ними студентів Уманського педагогічного інституту, Ніжинського технікуму сільського господарства, письменницю Надію Суровцеву та багатьох інших. Крім того, К.Матвіюк не побоявся використати матеріали праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" у своїй доповіді в лютому 1971 р. на засіданні теоретичного семінару викладачів Ніженщини, в якій відстоював не лише позицію Дзюби, а й наводив власні спостереження щодо русифікації України[1].

Дієву участь у розповсюдженні "антирадянського документу" взяв пенсіонер з м.Києва Федір Пугач, який пов'язував проблеми русифікації України з глибокою екологічною кризою, яка вразила республіку в післявоєнні роки. Використовуючи власні зв'язки, він намагався познайомити з поглядами Дзюби ряд осіб з числа вищого політичного і державного керівництва в СРСР[2].

Характерно, що цілий ряд осіб не просто студіювали книгу І.Дзюби або розповсюджували її серед свого оточення, а й бралися допомогти її автору в зборі конкретного фактичного матеріалу, виявленні необхідної літератури.

Так, письменник з м.Черкас Василь Захарченко за власною ініціативою, користуючись становищем літпрацівника газети "Черкаська правда", збирав матеріали про стан викладання української мови, звуження мережі українських шкіл, нищення безцінних пам'яток історії та культури, а завідуючий редакцією пропаганди Головної редакції Української Радянської

---

[1] Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12635-ФПД, т. 2.-Арк. 288.

[2] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 16.

Енциклопедії Іван Турбай діставав для Дзюби раритетні видання, присвячені національному питанню [1].

Було б невірним вважати, що праця "Інтернаціоналізм чи русифікація?" відіграла помітну роль лише в розвитку політичної думки України. В ній, як у краплині води, вбачали свої проблеми національно свідомі кола Литви, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, інших республік колишньої радянської імперії.

Зокрема, високо оцінював роботу українського патріота секретар Спілки письменників Латвії Альберт Янсон, який вважав, що вона має універсальний характер, розкриває національні процеси, які відбувалися в усіх радянських республіках [2].

Таким чином, незважаючи на комплекс контрпропагандистських заходів, книга І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?": по-перше, аргументовано і логічно спростувала міф про розв'язання національного питання в СРСР; по-друге, привернула увагу до національних проблем в Україні широких кіл світової громадськості; по-третє, послужила важливим чинником піднесення національного руху. Навіть частковий відступ І.Дзюби від своїх ідейних позицій, здійснений ним в умовах відвертого шантажу з боку партійних органів, структур КДБ, "слухняних" громадських організацій вже не міг звести нанівець значення самої праці, яка жила власним життям, знаходила все більше і більше своїх прибічників.

Важливо і те, що своєю спробою хоча б частково осмислити історичні шляхи розвитку України, І.М.Дзюба зініціював ряд інших неспокійних душею шукати можливі рецепти виходу з того складного становища, в якому

---

[1] ДАСБУ. - Спр. 69260, т.4. - Арк. 174, т. 6.-Арк. 263; Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12237-ФПД, т. 2.-Арк. 103.

[2] Там само.-Арк. 182, 222.

внаслідок російської великодержавницької політики опинилася українська нація. До саме таких і належав Юрій Бадзьо.

Його біографія цілком вкладалася в прокрустове ложе радянської кадрової політики і відкривала широкі можливості для службової кар'єри. Народився в 1936 р., в багатодітній селянській родині. Закінчив філологічний факультет Ужгородського університету. Вчителював, обіймав посаду директора школи. Тоді ж вступив до КПРС.

Схильність до наукової діяльності привела Ю.Бадзьо в Інститут літератури АН УРСР, де він до 1965 р. успішно завершив написання кандидатської дисертації. Однак, участь в акціях протесту української інтелігенції позбавила його партійного квитка, права отримати вчений ступінь, можливості займатися улюбленою працею[1].

Внаслідок цього здібному досліднику довелося працювати приймальником хліба в одному з продуктових магазинів. Водночас, складні життєві колізії не поставили Ю.Бадзьо на коліна перед немилосердною системою, не заставили зректися вистражданих і вивірених роками принципів. Це довела його робота над історико-філософською працею з символічною назвою "Право жити", присвяченою обгрунтуванню права кожної нації жити повноцінним політичним, економічним і духовним життям, зайняти своє, притаманне лише їй місце на теренах світової цивілізації[*]. Як і Дзюба, Юрій Бадзьо вбачав причину зневаження прав української нації у російській великодержавницькій політиці. Однак, якщо перший ідеалізував програмні документи

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 8, спр. 3363.-Арк. 172.

[*] Роботу над своєю працею Ю.Бадзьо розпочав в 1972 році під впливом масових політичних арештів серед представників української інтелігенції.

більшовиків, обстоював ідею повернення до витоків ленінської національної політики, то другий знаходив симптоми хвороби в самій природі державного і суспільного устрою, започаткованого жовтнем 1917 р., поглядах основоположників і творців першої в світі соціалістичної держави.

Одне з центральних місць в роботі посідає критика хибної теорії "злиття націй", яка, на думку автора, є нічим іншим як засобом асиміляції всіх націй і народностей, що входили до складу СРСР. Причому, як зазначалося, ця теорія отримувала могутню ідеологічну підтримку, внаслідок чого штучно препарувалась, фальсифікувалась історія народів, деформувався її сучасний розвиток. Як спробу позбавити український народ своєї національної самосвідомості розглядав Ю.Бадзьо боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, яка "деморалізувала українську людність, гнітила її психологічно".

Розкриваючи гнійники, притаманні радянському державному та суспільному ладу, Ю.Бадзьо разом з тим не відкидав соціалістичної ідеї як такої, доводив, що радянська модель соціалізму ще не стала демократичною, а набрала форми партійного самодержавства, ідеологічного абсолютизму, позбавила людей свободи духовного життя і суспільної самодіяльності[1].

Незважаючи на суперечливість, непослідовність певних тверджень, праця Ю.Бадзьо "Право жити" являла собою самобутній погляд на реальну дійсність, в якій перебувала Україна в умовах радянського ладу, стала помітним кроком вперед в розвитку політичної думки в Україні останніх десятиріч. Очевидно, ус-

[1] Бадзьо Юрій. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС //Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. III.- Сучасність, 1983. - С. 336.

відомлюючи це, владні структури всіляко намагалися перешкодити завершенню роботи та можливій її публікації на Заході. Сьогодні залишається лише здогадуватись як в середині 1977 р. при нез'ясованих обставинах було викрадено чотири з п'яти розділів праці - близько 1400 сторінок рукописного тексту. Відтворений же автором скорочений варіант в обсязі 450 сторінок був вилучений під час обшуків 3 лютого і 23 квітня 1979 р.[1]

В цьому плані більше пощастило праці лікаря-стоматолога з м.Червонограда Львівської області Степана Хмари "Етноцид українців в СРСР", написаній під псевдонімом Максим Сагайдак. Разом з іншими матеріалами "Українського вісника" № 7-8 вона була вивезена в 1974 р. за кордон і опублікована у видавництві "Смолоскип".

Про те, що спричинило появу цієї роботи, С.Хмара пригадував через 17 років, в квітні 1991 р., перебуваючи у Лук'янівській в'язниці внаслідок незграбно проведеної проти нього політичної провокації. "...Сенсацію, - писав він, - викликала поява праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Багата фактичним матеріалом, вона викривала жахливу русифікацію московських колонізаторів. Але я сприйняв різко негативно концепцію І.Дзюби. Вона знову породжувала небезпечні емоції, особливо молодого, необізнаного покоління, стосовно Леніна і його політики, ще більш жахливої тоталітарної імперської політики, ніж дореволюційна...

Виникало запитання: хіба ж можна, щоб ніхто не говорив відверто правду?"[2]

Велике враження на С.Хмару свого часу справив твір Олеся Гончара "Собор", який він цілком справедливо

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 67357-ФП, т. 1.-Арк. 6.
[2] Хмара С. Сьогодні про минуле. - Львів, 1993.-С. 109-110.

вважав одним з кращих творів української літератури, могутнім закликом до відродження української нації. Не залишав байдужим і новий хрестовий похід проти української інтелігенції на початку 70-х рр., який супроводжувався нищенням найбільш здорових паростків української культури, масовими арештами інакодумців. Все це, як пише С.Хмара, примусило взя-тись за перо і викласти на папері свої думки і погляди.

Праця "Етноцид українців в СРСР", яку високо оцінив Роберт Конквест, готувалась приблизно 7 місяців. Однак фактично її створення здійснювалось протягом десятиріч. При цьому автором використовувалась значна кількість опублікованих видань, колективних та індивідуальних монографій, енциклопедій, статистичних довідників, матеріалів наукової періодики та періодичної преси. За їх допомогою він розкрив жахливу картину, в якій перебував український народ в умовах панування тоталітарного режиму. Братовбивча громадянська війна, зловісні голодомори, насильницька колективізація, масові депортації, нічим не виправдані репресії, як доводить С.Хмара, нанесли непоправної шкоди генофонду української нації, а здійснювана політика русифікації поставила український народ на межу духовного зубожіння.

На жаль, праця С.Хмари "Етноцид українців в СРСР" написана з цілком зрозумілих причин, на відкритих джерелах, не завжди перевірених чутках, хибує рядом фактичних неточностей. І це не випадково, адже навіть сьогодні українські історики внаслідок штучного маніпулювання архівними документами, статистичними звітностями не мають змоги повною мірою оцінити трагічні явища в історії українського народу, дати їм глибоку і об'єктивну оцінку.

Та навіть при цьому праця С.Хмари не втрачає свого значення, як одна з перших спроб підійти до висвітлення

болючих проблем української історії, гнівний протест проти сваволі, що чинилася в Україні.

В той час, коли лікар за фахом С.Хмара самотужки опрацьовував доступну йому літературу, прагнучи розкрити з власної ініціативи білі плями національної історії, один з знаних українських вчених, автор ряду монографій Михайло Брайчевський цілком офіційно, за дорученням дирекції Інституту історії АН України працював над науковою концепцією, яка мала стати одним з наріжних каменів україно-російських взаємин.

В своїй науковій праці, яка отримала назву "Приєднання чи возз'єднання?", М.Брайчевський намагався осмислити акт 1654 р., пов'язані з ним подальші події, що поставили Україну в умови колоніальної залежності від Росії.

Оскільки робота готувалася для публікації в "Українському історичному журналі", то слід було очікувати розгортання об'єктивної наукової дискусії. Однак, за рішенням вищого політичного керівництва робота вченого заборонялася до друку, а сам він тривалий час піддавався гонінням і утискам.

Разом з тим, праця М.Брайчевського не залишилась непомітною серед світової наукової громадськості. В 1972 р. вона була вивезена за кордон і без відома автора опублікована у видавництві "Нові дні" в Торонто.

Не зумів прилюдно довести і обгрунтувати свою концепцію і Микола Холодний, чиє дисертаційне дослі-ження "Народ крізь призму його мови"[1] оцінювали здебільшого фахівці з ідеологічного апарату ЦК КПУ та органів КДБ. Завідувач кафедри української літератури Львівського державного університету ім.І.Франка, доктор філологічних наук І.Дорога та завідувач відділом літератури Інсти-

[1] Холодний М. Народ крізь призму мови//Київ.-1993.-№ 9.- С. 121-130; № 10.- С. 121-131.

туту суспільних наук АН УРСР, кандидат філологічних наук Ф.Неборячок, прорецензувавши роботу за дорученням постійних органів, прийшли до висновку, що дисертант протиставляє українську мову російській, виступає проти вивчення дітьми українських шкіл з початкових класів російської мови, зводить наклеп на мовну політику в країні, отже, дисертація за своїм змістом - наскрізь антирадянська [1].

Таким же чином, присікалися будь-які інші спроби навіть обережного підходу українських дослідників до розробки національної тематики. Так, вже видана книжка великого поборника збереження козацької старовини, заступника голови Запорізького облвиконкому Миколи Киценка була вилучена з обігу і визнана ідейно шкідливою. А сам її автор, позбавлений роботи, виключений з партії, затаврований як український буржуазний націоналіст, був змушений шукати розради лише серед найближчих друзів[2].

Хибна ідейна позиція позбавляла можливості плідної наукової праці членів-кореспондентів Академії наук України Федора Шевченка, Миколу Сиваченка, докторів історичних наук Олену Компан, Михайла Марченка, Івана Шовкопляса, кандидатів історичних наук Олену Апанович, Якова Прилипка, Василя Зінича, кандидатів філологічних наук Ярослава Дзиру, Зиновію Франко, Михайлину Коцюбинську, Олексія Ставицького, доктора філософських наук Миколу Роженка, кандидата філософських наук Василя Лісового, молодшого наукового співробітника Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка та

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 13.-Арк. 86-87.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 137-146; Кириченко С. Посмертний лауреат//Краєзнавство.-1993.-№ 1.-С. 25-27.

багатьох інших[1].

Разом з тим, наведені нами приклади стверджують в тому, що попри жорсткий ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українською інтелігенцією робилися реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам в Україні, сказати своє вагоме слово щодо минулого українського народу, його непересічності і самобутності.

Вистраждані десятиріччями істини стверджувалися також засобами художнього слова, яке мало особливо великий вплив на формування поглядів і настроїв широких верств населення. Історикам, філологам, мовознавцям, фахівцям різних галузей знань напевно ще належить дослідити і оцінити пласт позацензурної літератури, сповнений сотень гостро полемічних публіцистичних, прозових, поетичних творів, які вже фактом своєї появи служили викликом загальноприйнятим офіційним доктринам.

Цілком очевидно, що аналіз усієї або хоча б переважної більшості позацензурної літератури потребує спеціального грунтовного дослідження. Тому вважали б за доцільне, звернути увагу лише на ті твори, які отримали найбільший резонанс як в Україні, так і далеко

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, - оп. 24, спр. 6160.-Арк. 16-19; оп. 25, спр. 867.-Арк. 113-115, 160-166, 184-188; Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика - сучасника //Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. - Дніпропетровськ, 1995. - С. 12; Жулинський М. Коли воскреснуть полімпсести національної культури?// Літературна Україна.-1990.-19 квітня; Марченко В. Листи до матері з неволі. - К., 1994.-С. 354-359; Михайло Марченко (1902-1983). Патріот, репресований історик //Зона. - 1993.-№4. - С.187-206; Роженко М. Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки..."З документальної повісті "Уроки життя"//Березіль.-1991.-№8.-С.141-160; Ставицький О. У чорному 72-му//Київ. - 1992. - №1. - С. 90.

за її межами.

На рубежі 1960-70-х рр. подією виняткового значення стала публікація за кордоном* повісті Михайла Осадчого "Більмо", в якій письменник спираючись на біографічні факти, зумів розкрити всю глибину трагедії інтелектуала, позбавленого права на незалежну думку, надійно ізольованого від власного народу у в'язницях і таборах.

Намір довірити свої думки паперу виник у Михайла Осадчого після відбуття покарання в мордовських таборах за сумнозвісною політичною статтею. Ось, що він пригадував з цього приводу: "В грудні 1967 р. мене закликав на прийом тодішній голова КДБ УРСР В.Ф.Нікітченко і запропонував жити і працювати в Донецьку. Я повернувся до Львова, щоб протягом 5 днів обміркувати ситуацію, як другого ж дня був схоплений міліцією і заарештований. Знову камера попереднього ув'язнення, нове слідство (через 3 місяці після тюрми), тиждень ув'язнення. Вночі я обливався потом, кричав, підскакував, бо в мозку дзвенів квартирний дзвінок. Кожен стукіт в двері мені видавався кулеметною чергою, кожні бігаючі блискотнячі очі на вулиці ...пред'являли ордер на арешт і я вже ніколи не побачу і не відчую білого світу... Десятки і сотні заяв до офіційних органів моєї долі не вирішували і в якийсь з моментів моїх ранкових втеч од міліції (дома я пробуджувався і йшов о 4, бо о 6 - стукали), коли я блукав між посірілих примар Личаківського цвинтарю, мене блискавично осінила думка: напередодні тюрми чи смерті щось залишити після себе, виприснути свій біль людям..."[1]. Рукописом повісті зацікавились письменники Борис

---

* Вперше побачила світ у журналі "Сучасність".-1971.-№ 11-12.

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413, т. 1.-Арк. 86-87.

Олійник, Борис Антоненко-Давидович, Дмитро Павличко та інші. Високо оцінили її літературні працівники журналу "Дніпро", однак... публікацію визнали несвоєчасною.

Тоді, в 1969р., за допомогою студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини, українки за походженням, Ганни Коцурової [1], рукопис було переправлено через кордон, де повість витримала кілька видань англійською, французькою, німецькою, іспанською, російською, китайською мовами.

Своєрідним визнанням таланту письменника стало обрання його почесним членом Міжнародної письменницької організації ПЕН-Клуб, нагородження літературною премією ім.І.Франка, а в 1974 р. серед 102 бестселерів у Франції повість "Більмо" посіла високе шосте місце[2].

Престижним не лише для Михайла Осадчого, а й усієї української нації стало присудження йому Міжнародним біографічним центром у Кембриджі звання "Людина року" (1991/1992) та удостоєння почесного світового призу "Нагороди XX століття за значні досягнення"[3]. В той же час не можна не пригадати, що на початку 70-х р. написання "антирадянського документу "Більмо" послужило приводом для порушення проти М.Осадчого нової кримінальної справи.

Лише трагічна мученицька смерть відвернула судовий вирок від письменника і кінорежисера Гелія Снєгірьова. Практично з кінця 50-х рр. він перебував під

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-205413.-т. 2.-Арк. 147; т. 4.-Арк. 97.

[2] Салига Т. Це не видуманий світ//Осадчий М. Більмо. - Л., 1993.-С. 3.

[3] Гонтар І. Гонорар - 10 років ув'язнення//Вісті з України.-1994.-№ 4; Холодний М. Винним себе не визнав...//Штрихи до портрета Михайла Осадчого//Київ.-1995.-№ 4.-С. 148-150.

негласним наглядом органів держбезпеки. 19 вересня 1977 р. голова Комітету держбезпеки СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...Снєгірьов з 1957 року систематично виготовляє і розповсюджує ворожі твори "Секретар обкому", "Роман-донос"*, "Ненько моя, ненько", "Автопортрет-1966", "Відкритий лист до Радянського уряду", "Гавкати чи не гавкати", "Вбили дрозда", "Звернення до вождя", в яких зводить наклеп на зовнішню і внутрішню політику КПРС і Радянського уряду"[1]. Одночасно керівник радянських спецслужб повідомляв про рішення КДБ СРСР, погоджене з ЦК КПУ щодо арешту Г.Снєгірьова і притягнення його до кримінальної відповідальності за статтею 62 ч. 1 УК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда).

Що послужило причиною для такого рішення неважко здогадатися. В 1977 р. була переправлена на Захід і стала надбанням громадськості літературно-публіцистична розвідка Гелія Снєгірьова "Набої для розстрілу" ("Ненько моя, ненько..."), яка стала своєрідною політичною, правовою, а головне моральною оцінкою автора, одного з найбільш відомих політичних процесів 20-30-х рр. - процесу "Спілки визволення України". Важливо, що спираючись на відкриті свідчення періодичної преси, спогади свідків тих подій, і в першу чергу Бориса Матушевського, письменник зумів розкрити нестерпну атмосферу, в якій перебував народ в роки "Великого перелому", коли на політичний жертовник приносились життя кращих представників української нації.

Звичайно, такого звинувачення режиму Гелію

---

* Йдеться про один і той же твір письменника.

[1] Отказываюсь от гражданства // Источник. - 1994. - №3. - С. 108.

Снєгірьову пробачити не могли. Якщо ж врахувати, що книга була опублікована на тлі арештів української інтелігенції, то провина письменника в очах владних структур сприймалася вкрай тяжкою. 22 вересня 1977 р. автора роману "Набої для розстрілу" було заарештовано. Після 463 днів поневірянь по тюрмах і лікарнях, він помер 28 грудня 1978 р. у київській Жовтневій лікарні[1]. В зв'язку з смертю письменника, відома українська правозахисниця Надія Світлична писала: "Гелій Снєгірьов згорів на алтарі справедливості, в ім'я якої він відмовився від всіх земних благ"[2].

Зневажив спокійним життям і один з активних учасників українського правозахисного руху Вячеслав Чорновіл. Його біографія аж ніяк не схожа на життєпис закоренілого кримінального злочинця, яким він протягом тривалого часу зображувався на шпальтах радянських видань.

Народився в с.Єрки Звенигородського району Черкаської області. Його батько - один з перших комсомольців села активно проводив курс Комуністичної партії на колективізацію, а пізніше, став вчителем, директором сільської школи, відмінником народної освіти. Такими ж бездоганними були перші життєві кроки і самого В.Чорновола. У школі - голова ради піонерської дружини, секретар комсомольської організації, член райкому ЛКСМУ, випускник-медаліст. Під час навчання в Київському університеті у складі ударних комсомольських будівельних загонів брав участь у спорудженні промислових об'єктів Донбасу.

Після закінчення вищого учбового закладу, В.Чорновіл отримав призначення на Львівську телевізійну

---

[1] Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (далі - НА "Меморіалу").-Ф. 102, оп. 1, спр. 469.-Арк. 56.

[2] Там само.-Арк. 62.

студію, де крім основної роботи, виконував обов'язки секретаря комсомольської організації студії, члена районного і Львівського обласного комітетів ЛКСМУ. В 1963-65 рр. здібний журналіст і перспективний орга-нізатор молоді працював штатним секретарем комітету комсомолу головного управління Київської ГЕС, а згодом був висунутий на посаду завідувача відділом комсомольської газети [1]. Отже, шлях для просування по службовій драбині був для В.Чорновола відкритим... Однак, попри всю логіку подій, він обрав для себе шлях, сповнений численних життєвих негараздів, немислимо тяжких випробувань.

Визначальну роль у формуванні світогляду В.Чорновола, як і багатьох інших шістдесятників, відіграв XX з'їзд КПРС.

"Сувора правда партійного з'їзду, - говорив він на слідстві в 1972 р., - багато в чому навчила, насамперед - нічого не брати на віру, до всього доходити своїм розумом, бути громадянином, а не обивателем, відчувати власну відповідальність за загальні справи"[2].

Очевидно, що саме відчуття власної відповідальності, особиста небайдужість привели В.Чорновола в лави тих, хто став на перепоні новій хвилі неосталінізму, здатної поглинути, звести нанівець слабкі демократичні тенденції другої половини 50-х - початку 60-х рр. У вересні 1965 р. В.Чорновіл серед інших представників української інтелігенції виступив проти переслідування інакодумців, а в 1966 р. взявся за перо, щоб висловити свій погляд на ті негативні процеси, які стверджувались в Україні. Так народилася праця "Правосуддя чи рецидиви терору?", в якій він намагався розкрити зловісний механізм політичних репресій другої половини

---

[1] Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-23335, т. 3.-Арк. 24.

[2] Там само . -Арк. 23.

60-х рр., показати аморальність правоохоронних органів, зорієнтованих лише на виконання соціального замовлення, розповісти про долю своїх товаришів, які за власні погляди опинилися у в'язницях і таборах.

В книзі наводилось чимало різноманітних документів - петицій, уривків з стенограм судових засідань, що й сьогодні робить її цінним джерелом для дослідження українського національного руху останніх трьох десятиріч.

Рукопис книги "Правосуддя чи рецидиви терору?", підготовлений протягом перших місяців 1966 р., був офіційно надісланий першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту, голові КДБ В.Нікітченку, прокурору УРСР Ф.Глуху, голові Верховного Суду В.Зайчуку, переданий кільком депутатам Верховної Ради України, відомим діячам науки і культури - О.Гончару, А.Малишку, М.Стельмаху та іншим[1]. Дещо пізніше російський переклад праці, здійснений в Інституті мовознавства з ініціативи З.Франко, був надісланий до ЦК КПРС, розповсюджений серед московських правозахисників. Одночасно з цим, праця була переправлена за кордон і під назвою "Я нічого у Вас не прошу", видрукована в часописі "Новий шлях", а в 1968 р. вона вийшла окремим виданням в Торонто (Канада).

Як з'ясувалося, це був лише перший удар, нанесений В.Чорноволом по всевладній системі. Незабаром, в 1968 р. побачила світ у Франції його друга книга "Лихо з розуму" (Портрети двадцяти "злочинців"), в якій він наочно довів, що радянські владні структури переслідують аж ніяк не купку нікому непотрібних "відщепенців", а тих, кого по праву можна віднести до української еліти. Художник Панас Заливаха, письменник

[1] Архів УСБУ в Львівській області.-Спр. П-2335, т. 2.-Арк. 214-216.

Михайло Осадчий, вчений, письменник-перекладач, автор словника рим української мови, численних неповторних перекладів Шекспіра, Байрона Святослав Караванський, один з організаторів капели бандуристів в Києві Ярослав Геврич та інші постають перед читачем через призму їх багатогранної творчості, подвижницької громадської діяльності. Укладена на основі документальних матеріалів книга справляє велике враження. Чого, наприклад, вартий лист дружини Святослава Караванського Ніни Строкатової начальнику виправного табору Королькову, першому секретарю ЦК КПРС Л.Брежнєву та редакції газети "Юманіте" від 26 грудня 1966 р., в якому вона просить розстріляти свого чоловіка, щоб припинити його багаторічні страждання, а також розв'язати таким чином, безперервні конфлікти між ним і адміністрацією[1].

Книга "Лихо з розуму" широко розповсюджувалася як за кордоном, так і в Україні, передавалася в ефір численними західними радіостанціями, передруковувалась в закордонних періодичних виданнях. На той ефект, який книга справила в світі, звернуло увагу видавництво, що підготувало до друку перше її видання: "До 50-ліття жовтневого перевороту по всьому світі гудуть фанфари "творчих перемог соціалізму", підкріплені легендою десталінізації, ліквідації терору. Але це тільки нове ошуканство, СРСР залишився тюрмою народів. Крик про повернення соціалістичної законності прикриває сваволю поліційних органів, які намагаються задушити всяку думку, бо для тирана найстрашніша власне думка"[2].

Важливу обставину підкреслив один з керівників львівського "Меморіалу" Є.Гринів, який писав, що

---

[1] Чорновіл В. Лихо з розуму. - Львів, 1991.-С. 174.
[2] Там само.-С. 12.

значення появи книги В.Чорновола не обмежується тільки її впливом на українську діаспору та широкі кола громадськості Канади, США, Франції. Вона дуже багато важила для молодшого покоління бунтарів у контексті їх становлення як борців за волю України[1].

Гострою полемічністю відзначалася й інша публіцистична праця В.Чорновола "Як і що обстоює Богдан Стенчук", написана як відповідь невідомому критику роботи І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Викладені в ній документи за загальною думкою, були вагоміші за ті, що подавалися у колективній праці, виготовленій на ідеологічній кухні ЦК Компартії України. Отже, своїми публіцистичними працями, написаними в 60-70-х рр., В.Чорновіл увійшов помітною постаттю в історію політичної думки згаданого періоду, служив її подальшому розвитку, сприяв виробленню системи нових гуманістичних цінностей.

З іменем В.Чорновола пов'язане також широке розповсюдження публіцистичного доробку одного з найбільш відомих українських дисидентів, політв'язня Валентина Мороза. Так, в червні-липні 1967 року він надіслав Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченку, секретареві Президії Верховної Ради УРСР А.Зленку, депутатам Верховної Ради УРСР Марії Кіх, Семену Стефанику статтю В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії"[2], в якій червоною ниткою проходить думка про те, що зловісна імперія Берії - імперія насильства і терору не лише не перестала існувати, а й стала ще могутнішою і впливовішою. Характерно, що як і раніше, ніякої реакції ні з боку керівництва Верховної

---

[1] Гринів Є. "Лихо з розуму" і його автор//Лихо з розуму. Л.,1991.-С. 7.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 217; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 92-94.

Ради УРСР, ні народних обранців не надійшло. Більше того, депутат Верховної Ради УРСР від Львівської області М.Кіх не знайшла для себе ніякого іншого виходу як передати примірник статті в органи КДБ.

"Репортаж із заповідника імені Берії" написано у формі звернення до депутатів Верховної Ради УРСР. При цьому автор у преамбулі радить парламентаріям відкласти хоч на годину традиційні народногосподарські та інші загальнополітичні питання, облишити "Країну Солодких Позіхів" і перенестись в Мордовію, серйозно розібратись в долях тисяч політв'язнів, довідатись "Хто ці люди, вирвані з нормального життя і віддані в безроздільне розпорядження кагебістів, кому переручили долю цих людей"[1].

Незважаючи на численні факти сваволі, порушення прав і свобод громадян, моральних знущань над українською інтелігенцією, оприлюднені в "Репортажі", В.Мороз не втрачає оптимізму на майбутнє. "Дракон, - пише він, - ще нічого не підозрює, але він вже морально вбитий.

Його влада могла триматись тільки тому, що він вкрав у людей усвідомлення їх сили, зумів переконати людей, що вони - ніщо. Але рано чи пізно в його володіння пробивається Прометей і повертає людям вкрадену у них силу. Все ніби як було: неугодних кидають за грати, виганяють з роботи, але закляття вже не діє"[2].

В січні-квітні 1970 р. В.Мороз написав ряд статей і фейлетонів. Серед них: "Хроніка опору", "Серед снігів", "Мойсей і Датан", "Я бачив Магомета", які друкувалися в газетах "Шлях перемоги", "Українське слово", видавалися окремими брошурами в Мюнхені і Парижі,

---

[1] Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берія//Сучасність.-1968.-№ 3.-С. 60.

[2] Там само.-С. 81-82.

текстуально передавалися радіостанцією "Свобода". Майстерно написані з залученням великого фактичного матеріалу, вони поширювались у списках серед української інтелігенції, розповсюджувались як офіційні документи про становище в Україні[1].

Широтою і багатоплановістю відзначається публіцистика Євгена Сверстюка, добре знана в широких українських колах кінця 60-х - початку 70-х рр. В документах КДБ УРСР та його обласних управлінь знаходимо чимало свідчень про факти зберігання та розповсюдження статей і памфлетів: "Собор у риштуванні", "З приводу процесу над Погружальським", "Іван Котляревський сміється", "На мамине свято" та ін. Їх провідною темою стала тема історичної амнезії українського народу, внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культивувалися бездуховність і безкультур'я.

Згадана тема була близькою і талановитому українському журналісту Валерію Марченку, особисту долю якого визначили написані ним в 1972 році три статті "За параваном ідейності", "Страшний якийсь тягар" та "Київський діалог", кваліфіковані органами КДБ як антирадянські і наклепницькі документи[2]. В них Марченко ставив риторичні запитання: чому занепадає українська мова; чому так безславно змальовується український народ; чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна, відверто кон'юнктурна література, яка вводить в оману сучасні і прийдешні покоління.

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 53; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 15-16.

[2] Марченко В. Листи до матері з неволі.-К., 1994. - С. 30-40.

Аналогічний комплекс проблем порушив Іван Гель в своїй праці "Грані культури", написаній на тюремних нарах в 70-х рр., як відповідь на книгу Івана Дзюби "Грані кристалу", в котрій останній під тиском владних структур і органів КДБ частково зрікався своїх поглядів і намагався продемонструвати духовний розквіт українського народу. Автор книги "Грані культури"[1] не лише заперечував тезу про духовний розквіт України, а й обгрунтовано доводив, що вся більшовицька політика щодо українського народу була нічим іншим як політикою етноциду, яка прирекла на вимирання одну з великих і самобутніх націй.

Важливо, що І.Гель не просто констатував наявне становище, а й прагнув показати ті сили, що здатні повернути народові його колишню славу, стати в авангарді боротьби за державну незалежність України, ствердити її як світову цивілізовану державу.

Книга "Грані культури" стала помітним явищем в політичній думці 70-х рр. ще й тому, що І.Гель один з небагатьох, що не побоявся назвати речі своїми іменами: "соціалістичну систему - тоталітарним режимом, Україну - колонією, а українців - поневоленим народом, СРСР - новітньою Російською імперією..."[2]

Якщо праці В.Чорновола, І.Дзюби, І.Геля та інших були добре відомі для українських та зарубіжних читачів, то оригінальні розвідки цілого ряду патріотів протягом часу так і не знаходили своєї аудиторії, перебуваючи в "надійних" схронах органів КДБ. Зокрема, навіть сьогодні мало відома діяльність фізика - ядерщика Анатолія Здорового. В 1966 р. він був профілактований спецслужбами за написання на паркані новобудови на проспекті Леніна м. Харкова гасла такого змісту: "Українці, шануйте українську мову! Геть мерзенні теорійки

[1] Гель І. Грані культури.- Львів., 1993.- 215 с.
[2] Там само .- С.10

"естественной ассимиляции"! Хай живе Україна!". Пізніше, на початку 70-х рр., не зваживши на "поради", він захопився проблемами національної політики, працював над трактатом "Політика Росії: великодержавний шовінізм і русифікація"[1]

Наведеними нами працями аж ніяк не вичерпується українська позацензурна література 60-80-х рр., яка стала важливим каталізатором національних процесів в Україні, служила формуванню національної самосвідомості народу, консолідації патріотичних сил. Зокрема, помітний внесок в загальний доробок української позацензурної публіцистики зробили Левко Лук'яненко, Микола Руденко, Євгенія Кузнєцова, Іван Сокульський, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Михайло Масютко, Олекса Тихий, Олесь Бердник, Василь Стус, Святослав Караванський та багато інших[2],

Водночас, розглядаючи форми інтелектуального опору не можна залишити поза увагою і той поетичний доробок, який в силу своєї ідейної спрямованості не лише не міг бути оприлюднений в Україні, а й за існуючими тоді канонами потрапляв в розряд "антирадянських документів", ставав основою для фабрикації кримінальних справ. Йдеться перш за все про поетичні збірки Василя Стуса, Василя Барладяну, Ігоря та Ірини Калинців, Ірини Сеник, Ярослава Лесіва, Тараса Мельничука, Бориса

---

[1] Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034141-П, т. 1.-Арк. 200-210;т.4.-Арк.33-34

[2] Див. напр.: Руденко М. Економічні монологи: (Нариси катастрофічної помилки).- Сучасність, 1978; Бердник О. Свята Україна. - Смолоскип, 1980; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. - Сучасність, 1971; Русначенко А. Націоналіст? - Так (Про Є.Кузнєцову)//Розбудова держави.- 1995.-№ 9.-С. 11-14; Тихий О. Роздуми. - Смолоскип, 1982; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! - К.; 1994.-С. 148-152; Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофі слави). - К., 1993.

Ковгара, Миколи Холодного, поему Миколи Горбаля "Дума", вірші Степана Сапеляка та інших[1]. Різними каналами вони доходили до читачів, впливали на найбільш больові точки українського суспільства.

Дорого обійшовся пошук нетрадиційних для української літератури тем для Василя Рубана[2] та Віктора Рафальського[3]: перший - за роман "Помирав уражений проліском сніг" та інші роздуми про майбутнє України, другий - за сатиричну п'єсу "Чортополох", отримали примусове лікування у психіатричних лікарнях.

Характеристика інтелектуального опору української інтелігенції була б неповною, якщо залишити поза увагою ту частину її доробку, виготовлену у формі заяв, петицій, критичних листів, звернень на адресу вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління СРСР та УРСР, численних міжнародних організацій.

Спрямовані конкретному адресату, вони водночас ставали надбанням широкої як української, так і світової громадськості, несли в собі інформацію про стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, повідомляли про конкретні факти переслідувань інакодумців.

Серед останніх своєю особливою гостротою,

---

[1] Очима серця: Ув'язнена лірика. - Х., 1992, Сапеляк С. Журбопис-Х., 1995; Холодний М. Сутеніє в душі... Вірші. - Сучасність, 1969. - Х.; 1995; Мельничук Т.Із-за грат. Поезії.- Балтимор - Торонто, 1982; Красівський З. Невольничі плачі. - Лондон, 1984; Чубай Г. Говорити, мовчати і говорити знову. - К.; 1990 та ін.

[2] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 9.-Арк. 78; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ.-1992.-№ 1.-С. 13.

[3] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 917412, т. 1.-Арк. 27; Рафальський В. Слухай, моя Україно! - Дрогобич, 1994.

широким колом піднятих проблем, виділяються написані рукою Василя Лісового, під псевдонімом Антіна Коваля, Миколи Руденка, Олеся Бердника, Йосипа Терелі, Василя Стрільціва, Надії Світличної, Миколи Холодного, Василя Лобка та багатьох інших[1].

Цілком очевидно, що про оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів в умовах жорсткої політичної цензури не могло бути ніякої мови. Отож єдиним каналом їх розповсюдження в 60-80-х рр. залишався самвидав[*] - непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації про Україну.

Необхідно наголосити, що спроби визначити поняття "самвидав" та класифікувати таким чином наявну літературу робилися в різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього непересічного явища.

Зокрема, в 1965 р. за дорученням органів КДБ самвидав, який розповсюджувався в республіці проаналізували старші наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ - філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, кандидати історичних наук Л.Нагорна та П.Бачинський.

Останні у своїх висновках подали досить туманне тлумачення терміну "самвидав", звівши його до

---

[1] Див. наприклад: Українська Гельсінська група 1978-1982. Документи і матеріали. - Торонто-Балтимор, 1983; Коваль А. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 10.-С. 99-103; Стус В. Відкритий лист//Сучасність.-1969.-№ 4.-С. 76-81.

[*] За версією Олександра Даніеля виникнення терміну "самвидав", пов'язаний з іменем московського поета М.Глазкова, чиї вірші і прозові мініатюри були добре відомі в навколо літературому середовищі, але ніколи не публікувалися при його житті. Укладаючи власні машинописні збірники, М.Глазков писав на титулках слово "сам себяиздат" (сам себе видав). Даниэль А. Самиздат: поиски определения//Карта.-1994.-№ 5.-С. 33.

поняття "антирадянська література". Непереконливою здається нам також здійснена ними класифікація, що відштовхувалася в основному від місця написання згаданих праць (місцева або зарубіжна література)[1].

Ближче до істини, як нам здається, О.Даніель, який визначення поняття "самвидав" виводить не з його ідейної спрямованості, місця підготовки чи розповсюдження, а розглядає останній як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі[2].

Справжній сплеск суспільного інтересу до самвидаву спостерігається вже наприкінці 50-х - початку 60-х рр.

Іван Світличний пояснював це зневірою значної частини населення у офіційних джерелах, повністю підконтрольних владним структурам, позбавлених будь-якої самостійності, можливості реально відображати як позитивні, так і негативні процеси, що відбувалися в країні[3].

Доцільно відзначити, що й сам Іван Світличний доклав чимало зусиль для розповсюдження позацензурної літератури. Вже на початку 60-х рр. він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, які з різних причин не були опубліковані в Україні.

На основі зібраної колекції прагнув упорядкувати збірку, включивши до неї твори Василя Стуса, Миколи Воробйова, Василя Голобородька, Ігоря

---

1 ДА СБУ.-Спр. 68007-ФП, т. 4.-Арк. 1-10.

2 Даниэль А. Самиздат: поиски определения. //Карта. 1994. - Nsc. 33.

3 ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 253.

Калинця та інших[1].

Лише арешт І.Світличного завадив реалізації накреслених планів.

В 1966 р., звільнившись з-під арешту, Іван Світличний береться за впорядкування документів, пов'язаних з судовим процесом над учасниками "Української робітничо-селянської спілки" (Л.Лук'яненком, І.Кандибою, С.Віруном та ін.) З його передмовою згадані документи були надіслані до партійних, радянських, правоохоронних органів, а згодом нелегально переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під назвою "Українські юристи під судом КДБ"[2].

З іменем Івана Світличного, а також його сестри, бібліотекаря Київхолодкомбінату №2 Надії Світличної, студента лікувального факультету Київського мединституту Олега Бахтіярова пов'язане порушення 28 березня 1969 р. слідчим відділом КДБ при РМ УРСР кримінальної справи № 24 "По факту розповсюдження в м.Києві антирадянської праці А.Авторханова "Технологія влади" за ознаками ст.62, ч.І КК УРСР. Як з'ясувалось фотокопії "забороненої книги" надійшли через Л.Плюща з Москви безпосередньо від В. Красіна і з ініціативи О.Бахтіярова тиражувалися у фотолабораторії С.Шупіна. На рахунку О.Бахтіярова також виготовлення і розповсюдження в 1966-1969 рр. книг М.Бердяєва "Витоки і зміст російського комунізму", В.Чорновола "Лихо з розуму", М.Джиласа "Новий клас" та інших.

З Москви від П.Литвинова надійшов екземпляр книги О.Солженіцина "В крузі першому", який поширювався серед української інтелігенції старшим викладачем Київського державного університету Віктором

[1] ДА СБУ. - Спр. 68805. - ФП, т.2 - Арк. 288-290.

[2] Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 31; Українські юристи під судом КДБ: Мюнхен, 1968. - 107 с.

Боднарчуком та інвалідом II групи Наталією Каразією з м.Колки Волинської області[1].

Важливо підкреслити, якщо в 60-х рр. засобами самвидаву поширювались окремі літературні твори, публіцистичні праці, документи правозахисного руху, то вже на початку 70-х рр. цілком резонно постало на порядок денний питання про публікацію періодичних позацензурних видань, присвячених широкому колу наявних в Україні проблем. Так народилася в 1969 р. і стала реалізовуватися ідея підготовки "Українського вісника", яка об'єднала навколо себе певне коло українських інакодумців. Як пригадував один з ініціаторів випуску "Українського вісника" В.Чорновіл, праця українських правозахисників була аж ніяк не наслідуванням "Хроники текущих событий" або інших аналогічних видань, а виходила безпосередньо з українського досвіду, місцевих можливостей і завдань[2].

У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел "Українського вісника" під редакцією В.Чорновола найактивнішу участь брали М.Косів, Я.Кендзьор, О.Антонів, Л.Шереметьєва, С.Гулик, Я.Дашкевич, З.Франко, В.Мороз, І.Світличний, В.Лісовий, М.Плахотнюк, З.Антонюк та інші. Як твердить Г.Касьянов, "УВ" мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах тощо[3].

Аналізуючи тематику "Українського вісника", слід відзначити її різнобічність. Так, часопис друкував на своїх сторінках і літературні твори, і полемічні нариси, і хроніку українського правозахисного руху.

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 58114.-ФП, т.1.-Арк.1-2,11,27,73,142; т.2.-Арк. 106-107;т.3.-Арк.391

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 2.-Арк. 11.

[3] Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 113.

Цікаво, що на титульній сторінці "Українського вісника" було вміщено застереження "Легальне позацензурне видання". Над цим не раз кепкував С.Хмара, який з іронією запитував: "Цікаво, де б опинився редактор "легального видання", якби КДБ знав хто і де його укладає?"[1].

На жаль, ці питання для КДБ не довго залишалися без відповіді. В 1972 р. головного редактора "Українського вісника" В.Чорновола було заарештовано. Вже без нього 5-е число журнала підготували і розповсюдили Михайло Косів та Ярослав Кендзьор. Однак пізніше, з метою конспірації й вони були змушені призупинити видання часопису.

Невдовзі редакція "УВ" перемістилася зі Львова до Києва. Тут складні і небезпечні обов'язки, пов'язані з виданням часопису, взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Євген Пронюк, Василь Лісовий, студент філологічного факультету КДУ Василь Овсієнко. За короткий час вони підготували до друку такі матеріали: "Замість останнього слова" В.Мороза, "Громадянину слідчому В.Даниленку" Б.Ковгара, інформацію про арешти українських інакодумців, зібрану серед їх родичів. Тиражування чергового числа журналу взяла на себе студентка факультету журналістики Київського університету Раїса Сидоренко, яка виготовила до десятка примірників "УВ". Останні розповсюджувались Василем Овсієнком переважно серед студентів Київського університету[2].

Характерно, що навіть з ізоляцією групи Є.Пронюка-В.Лісового органами КДБ робота над "Українським

---

[1] Хмара С. Сьогодні про минуле. - Львів, 1993.-С. 112.

[2] ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 15.-Арк. 146; т. 16.-Арк. 148, 258, 280, 296-297; т. 26.-Арк. 64.

вісником" не припинялася. В 1974 р. основні функції по його підготовці перебрали на себе лікар Степан Хмара, художник-реставратор Василь Карабін, науковець Олесь Шевченко та інженер Віталій Шевченко, які включили до часопису (№ 7-8) ряд статей щодо переслідувань української інтелігенції, знищення пам'яток національної історії та культури, порушення прав віруючих тощо. Центральне місце на сторінках часопису займала об'ємна праця самого С.Хмари (під псевдонімом М.Сагайдак) "Етноцид українців в СРСР", просякнута глибокою стурбованістю за всю подальшу долю українського народу.

Згаданою ініціативною групою було підготовлено також і наступне число журналу. Однак, внаслідок дій провокатора Іринея Будного, його фотокопії потрапили не за кордон, а в Управління Комітету держбезпеки по Львівській області[1].

Незважаючи на виняткові складнощі, певні невдачі, видання "Українського вісника" стало в політичному житті України подією надзвичайної ваги.

Як справедливо відзначає Г.Касьянов, внаслідок проведеної роботи виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. До того ж поява періодичного друкованого органу засвідчила вихід українського національного руху на новий організаційний рівень[2].

До речі, такої ж думки дотримувалось і керівництво радянських спецслужб. 21 грудня 1970 р. голова КДБ при РМ СРСР Ю.Андропов інформував ЦК КПРС про те, що "...на базі виготовлення і розповсюдження "самвидавської" літератури здійснюється певна консолідація однодумців, наочно простежуються спроби створення

1 Архів СБУ в Львівській обл.-Спр. 57316, т. 2.-Арк. 2, 5, 131, 237;

2 Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 119.

щось на зразок опозиції"[1]. Серед головних центрів розповсюдження позацензурних матеріалів, Ю.Андропов назвав Москву, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. "В цих та інших містах, - зазначав він, - виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе "антисталіністами", "борцями за демократичні права", "учасниками демократичного руху" займаються виданням як окремих документів, так і збірників - "Хроники текущих событий", "Вісника України"[*], "Общественных проблем" тощо"[2].

Наведена головою КДБ СРСР кількість активних розповсюджувачів самвидаву викликає серйозні сумніви. В даному випадку або ж йдеться лише про кількість притягнутих до відповідальності, або ж радянські спецслужби свідомо зменшували масштаби поширення позацензурної літератури. Зокрема, лише в Україні з 1967 р. по червень 1971 р. за антирадянську агітацію, "поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад" було профілактовано понад 6 тисяч громадян[3]. Як свідчать документи, переважна їх більшість була тією чи іншою мірою пов'язана з самвидавом.

Масштаби поширення самвидаву засвідчили також операції органів КДБ, спрямовані проти осередків його виготовлення, зберігання та розповсюдження, здійснені в другій половині 60-70-х рр. Зокрема, в 1965 р.такі осередки були викриті у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську.

Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, які

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 3.
[*] Йдеться про видання "Українського вісника".
[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 55, спр. 1.-Арк. 4.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 75.

використовувались для їх тиражування[1].

Як доводили оперативні та слідчі документи органів КДБ розповсюдженням самвидаву активно займалися лаборантка хімічного факультету КДУ Є.Кузнєцова, старший інженер Українського науково-дослідного геолого-розвідувального інституту О.Мартиненко, інженер-геодезист Київоблпроекту І.Русин, студент Київського медичного інституту Я.Геврич, старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР, кандидат технічних наук М.Гринь, художник Київського драматичного театру ім.І.Франка, студент-заочник КДУ П.Моргун, літературний критик І.Світличний, художник Феодосійської фабрики іграшок М.Масютко, слюсар Львівського електролампового заводу, студент-заочник ЛДУ Іван Гель, модельєр-конструктор Львівського проектно-конструкторського інституту Я.Менкуш, старший інженер-психолог лабораторії психології і фізіології праці Львівського заводу навантажувачів М.Горинь, науковий співробітник Львівського музею українського мистецтва Б.Горинь, старший викладач ЛДУ М.Осадчий, архіваріус Львівського облдержархіву М.Зваричевська, бухгалтер обкому профспілки працівників "Деревліспрому" С.Батурин, завідуючий кабінетом франкознавства ЛДУ М.Косів, начальник будівельного сектору Львівського відділу інституту Центроспілки Г.Садовська, старший науковий співробітник Тернопільського краєзнавчого музею І.Герета, випускник Тернопільського музичного училища М.Чубатий, асистент Луцького педінституту Д.Іващенко, викладач Івано-Франківського педінституту В.Мороз, вчителі з Івано-Франківщини М.Озерний та В.Іванишин, художник Івано-Франківського

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.24, спр. 6160. - Арк. 25-26.

художнього фонду П.Заливаха. Крім того, правоохоронні органи рекомендували звернути особливу увагу на групу осіб, причетних до мережі розповсюдження самвидаву. Серед них: літераторів І.Драча, Ю.Назаренка, Б.Антоненка-Давидовича, І.Немировича, Р.Доценко, Л.Мельник, Л.Кореневича, С.Тельнюка, Л.Костенко, науковців АН України М.Гуць, Р.Юськіва, З.Франко, В.Завойського, В.Пеньковського, І.Ющука, О.Щирицю, В.Сазанського, художницю А.Горську та інших[1].

В 1965 р. в поле зору органів КДБ потрапили також київський письменник Валерій Шевчук та його брат Анатолій. Останній, працюючи лінотипістом Житомирської обласної друкарні намагався набрати на лінотипі та тиражувати відому у самвидаві статтю Є.Сверстюка "З приводу процесу над Погружальським"[2].

Починаючи з другої половини 60-х рр., постійно збирав і поширював у рукописних списках позацензурні праці інженер Івано-Франківської обласної газовотехнічної інспекції Василь Долішній. Так, в 1968 р. він разом з товаришем В.Семаньківом переписали в учнівський зошит "Репортаж із заповідника імені Берії" В.Мороза, з яким пізніше знайомили своїх однодумців[3].

Самвидав ледь не привів на лаву підсудних студентів Київського державного університету Богдана Уніата та Івана Балясного, які отримуючи у Києві нелегальні видання, розповсюджували їх в інших областях України[4].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 22-24.

[2] Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28834-П, т. 1.-Арк. 385.

[3] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9375-П, т. 1.-Арк. 70-77, 189.

[4] ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 5.-Арк. 214; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 272.

Тиражування та розповсюдження самвидаву ставила за мету також група у складі Богдана Чабана, Ярослава Литвина, Степана Бедрила. В кінці 60-х рр. вона виготовила фотоплівки статті "Пам'яті героя" про самоспалення В.Макухи, "Репортажу із заповідника імені Берії" та інші, які регулярно переправлялися з Києва до Кам'янсько-Бузького району Львівської області для виготовлення фотокопій[1].

На початку 70-х рр. органи КДБ змогли відзвітуватися виявленням кількох осередків виготовлення і розповсюдження самвидаву. Один з них - в Інституті літератури АН УРСР, був пов'язаний з діяльністю члена Спілки письменників України, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника Володимира Іванисенка. Разом із своєю дружиною він передруковував найбільш важливі документи, окремі позацензурні праці, знайомив з ними деяких колег по Інституту і Спілці[2].

Як пригадував Я.Дзира, осередок розповсюдження самвидаву існував і в Інституті історії АН УРСР, причому позацензурною літературою цікавився один з провідних українських істориків член-кореспондент АН УРСР Ф.П.Шевченко.

15 грудня 1970 р. Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР інформував вище політичне керівництво республіки про виняткову зацікавленість самвидавом у колективі Вінницької обласної комсомольської газети "Комсомольське плем'я". За його матеріалами старший літературний працівник Олександр Гетьман та літпрацівник Галина Стебновська, отримуючи "ідейно шкідливу літературу" з Москви, Дніпропетровської області, передруковували її у 4-5 примірниках, які давали для

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28461, т. 1.-Арк. 2.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 41-42.

ознайомлення іншим журналістам області. Серед них: завідуючим відділами редакцій газети "Комсомольське плем'я" Анатолію Заблоцькому, Георгію Сенкевичу, літпрацівнику газети "Вінницька правда" Миколі Рябому, відповідальному секретарю Теплицької районної газети Аллі Ігнатюк[1].

В першій половині 1970-х рр. активно займалася розповсюдженням самвидаву в Івано-Франківській області "городенківська група" у складі заступника голови Городенківської районної організації Товариства охорони природи Федора Вережака, відповідального секретаря цієї організації Миколи Гамуни, зчіплювача вагонів Городенківського цукрокомбінату Миколи Гуцула, а також будівельника з Чернівців Ролана Гайдука.

За допомогою фотоапарату "Зоркий-4", друкарської машинки вони розмножили екземпляри праць: М.Брайчевського "Приєднання чи воз'єднання?"; І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"; М.Джиласа "Новий клас", публіцистичних творів В.Мороза[2].

Більше десяти років, починаючи з 1961 р., займався розповсюдженням самвидаву вчитель іноземної мови Боярської вечірньої середньої школи робітничої молоді Іван Коваленко. Встановивши необхідні контакти, він регулярно отримував з Москви позацензурні праці, з якими знайомив своїх колег[3].

З столиці колишнього СРСР отримував також екземпляри самвидаву старший лаборант фотолабораторії

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 398.-Арк. 48-49; Державний архів Вінницької обл.-Ф. 136, оп. 59, спр. 123.-Арк. 59-66.

[2] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. П-37528, т.1. - Арк. 232-236; ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 1044. - Арк. 125-126.

[3] ДАСБУ. - Спр. 68805 - ФП, т. 18. - Арк. 7-8.

Музею народної архітектури та побуту України Володимир Вилегжанін. Безпосередньо на робочому місці він розмножив фотоспособом ряд заборонених цензурою праць. Серед них - оригінальну розвідку Андрія Амальрика "Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?"[1].

Чимало клопоту завдавало правохоронним органам розповсюдження "Українського вісника". Його окремі примірники або фрагменти час від часу з'являлися в самих різних регіонах республіки. Як з'ясувалося поширенням "УВ" безпосередньо займалися Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, Зіновія Франко, Микола Плахотнюк, Ніна Строкатова, Олекса Різників, Олексій Притика, Олександр Сергієнко, чимало інших добровільних помічників[2].

Важливо, що в досліджуваний період вдалося поступово, після серії невдач налагодити відповідні канали для переправлення позацензурних праць за кордон, а також встановити зв'язки для отримання необхідної літератури із зарубіжних країн.

Одним з перших спробував переправити позацензурні праці українських авторів слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, член Комуністичної партії Канади, канадський громадянин, українець за походженням Іван Коляска. Влітку 1965 р. за допомогою своїх співвітчизників С.Мацієвича і Д.Голоско він намагався вивезти заховані в тайниках документи і праці, які найбільш яскраво характеризували процес русифікації України.

Спроба ця виявилася невдалою. Зібрані ним матеріали були вилучені на Київській та Московській (Шереметьєвській) митницях, а сам І.Коляска за підривну

---

[1] Архів УСБУ в Чернівецькій обл. - Спр. П-7302, т. 1. - Арк. 99.

[2] ДА СБУ.-Спр. 67826-ФП, т. 3.-Арк. 53.

діяльність проти Радянського Союзу був видворений за межі країни[1]. Подібна доля спіткала і громадян США Хартсоу і Фея, громадянина ФРН - Лерхбаумера, громадянина Ізраїлю - Аксельрода та інших[2].

13 грудня 1965 р. ряд позацензурних праць: "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І.Дзюби, "З приводу процесу над Погружальським" Є.Сверстюка, листування В.Лобка з М.Рильським та ін. намагався вивезти за кордон науковий працівник Пряшівського університету, аспірант-заочник КДУ, член Комуністичної партії Чехословаччини, українець за походженням Микола Мушинка. Заховані під натільною білизною "ідейно шкідливі документи" були вилучені при митному догляді на залізничній станції Чоп[3].

Там же, 3 липня 1967 р., при виїзді з СРСР в Чехословаччину, рукописи та машинописні тексти статей, літературні твори та фотографії були вилучені у громадянки Чехословаччини З. Геник-Березовської. А дещо пізніше, 31 січня 1968 р., фотоплівка з "Репортажем із заповідника імені Берії" була знайдена і відібрана у наукових співробітниць Інституту мовознавства Чехословацької академії наук Єви Покорної та Власти Червеної[4].

Не зміг досягти поставленої мети і підданий Бельгії, студент Лювенського католицького університету, секретар головної управи Українського допомогового комітету по Бельгії Ярослав Добош.

5 січня 1972 р. під час обшуку на прикордонній станції Чоп у нього були вилучені фотоплівка з роботою

[1] ДА СБУ.-Спр. 6805, т. 8.-Арк. 203; т. 18.-Арк. 40-41.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5991.-Арк. 129.
[3] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 3.-Арк. 130; спр. 68805-ФП, т. 7.-Арк. 158-159.
[4] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 13-17; 44-49; спр. 65. - Арк. 31..

С.Караванського "Словник українських рим", фотокартки В.Мороза, В.Стуса та інші матеріали[1].

Більш успішною виявилась місія студентки Київського університету, громадянки Чехословаччини Ганни Коцурової. За допомогою Валерія Шевчука, Івана Світличного, Леоніда Селезненка, Миколи Плахотнюка, Зіновія Антонюка та інших в кінці 60-х - на початку 70-х рр. їй вдалося вивезти до Чехословаччини фотоплівки з творами Є.Сверстюка "Собор у риштуванні", М.Осадчого "Більмо", поетичні збірки Ігоря Калинця та Василя Стуса, окремі числа "Українського вісника" та ін. Вивезені нелегальним шляхом фотоплівки з Чехословаччини через викладача Пряшівського університету Павла Мурашка переправлялися в інші європейські країни, де надавалися в розпорядження видавництв, редакцій газет і журналів,радіо і телебачення.

Активність Ганни Коцурової не залишилась непоміченою як для радянських, так і чехословацьких спецслужб. В 1972 р. її було заарештовано на території Чехословаччини. Лише вагітність врятувала Г.Коцурову від відбуття суворого покарання[2].

Очевидно, що наведені нами приклади не вичерпують всіх успішних і безуспішних спроб вивезти позацензурну літературу за межі СРСР.

Навіть сьогодні залишається загадкою публікація за кордоном цілого ряду широковідомих праць.

Останнє твердження підкріплює також доповідна записка відділу інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, з якої довідуємось про те, що лише на кінець

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11547, т. 1.-Арк. 312, 316.

[2] Там само. -Спр. П-23335, т. 4.-Арк. 207; т. 5.-Арк. 19-21; т. 7.-Арк. 287; ДА СБУ.-Спр. 68805, т. 1.-Арк. 321.

60-х рр. з України було вивезено і опубліковано на Заході близько 30 антирадянських рукописів[1].

Отже переважна більшість каналів залишалася непідконтрольною для радянських спецслужб.

Не піддавалося також повному контролю і ввезення "націоналістичної літератури" із-за кордону. Як повідомляв ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест в 1964 р. було вилучено понад 200 тисяч екземплярів газет, журналів, брошур, листівок, іншої літератури видрукованої за кордоном[2]. Якщо ж врахувати ремствування начальника військ Західного прикордонного округу КДБ при РМ СРСР Іванова та начальника політвідділу цього ж округу Козлова щодо відсутності у прикордонників необхідних сил для проведення "чекістських операцій", різкого послаблення охорони кордонів в ряді суміжних країн, то можна припустити, що вилучалася далеко не вся література, яка спрямовувалася в Україну[3].

Широке розповсюдження самвидаву підштовхнуло вище політичне керівництво СРСР та УРСР до розробки спеціальних заходів "по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів", схвалених постановами ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.)[4]. Однак, незважаючи на свою жорсткість, вони не мали реального впливу на ситуацію, оскільки і в 70-х, і в першій половині 80-х рр. в доповідних Комітету держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік[5].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 30-31.

[2] Там само. - Оп.24, спр. 5991. - Арк. 117.

[3] Там само. - Оп. 25, спр. 65.-Арк. 41-46.

[4] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 46, спр. 35.-Арк. 1-5; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1024.-Арк. 68-70.

[5] Там само.-Пер. 55, спр. 1.-Арк. 1-6; пер. 51, спр. 10.-Арк. 1-2; спр. 13.-Арк. 1-3

Таким чином, незважаючи на рішучу протидію владних структур, самвидав в 1960-80-х рр. залишався помітним фактором, що впливав на суспільно-політичну ситуацію в республіці, сприяв консолідації і взаєморозумінню національно-патріотичних сил.

Одним з важливих шляхів національного піднесення, самоусвідомлення народу залишалася і та велика та багатогранна культурницька й просвітницька діяльність, яку протиставляли процесу русифікації України кращі представники української інтелігенції. Боротьба за рідну мову, культуру, повернення народу незаслужено забутих імен завжди залишалася тією непримиримою ареною, на якій кувалися політичні погляди і програми, загартовувався і мужнів авангард національного руху.

Піднесення культурницької діяльності української інтелігенції спостерігається вже в другій половині 1950-х рр. Вона супроводжувалась народженням цілого ряду об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких формувань в різних регіонах республіки. Ініціатором їх створення ставала здебільшого літературно-мистецька молодь, чия свідомість була найбільш сприятливою до нових демократичних процесів, покликаних до життя курсом десталінізації радянського суспільства. Характерно, що саме творча молодь власне і склала основу руху шістдесятників, який помітно вплинув на світогляд цілого покоління.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду, стало створення клубів творчої молоді, котрі перетворились у справжні осередки духовності і культури. Один з перших таких клубів - "Сучасник" - виник у Києві наприкінці 1959 р. Багато особистих зусиль для налагодження діяльності Клубу доклали його голова - молодий талановитий режисер Лесь Танюк, митці нового покоління Людмила Семикіна, Галина Севрук,

Віктор Зарецький, Алла Горська, Ераст Біляшівський, філолог Надія Світлична та багато інших. Своїм досвідом Клуб творчої молоді підтримало чимало представників української інтелігенції старшого покоління. Серед них: архітектор Григорій Логвин, письменники Борис Антоненко-Давидович, Григорій Кочур, Максим Рильський, Микола Бажан та ін.[1]

Як довідуємось з документальних матеріалів клуб "Сучасник" відвідувала молодь самих різноманітних верств. Постійну аудиторію складали декілька сот чоловік, хоча цілий ряд заходів збирав і значно більше осіб.

Важливо, що діяльність київського клубу виходила далеко за межі кімнати № 13 Жовтневого палацу культури, де розташувався його актив, і навіть одного з найбільших залів столиці України. Члени "КТМ" йшли безпосередньо в студентські аудиторії, трудові колективи, шукали і знаходили своїх однодумців. Так, за участю "Сучасника" 23 березня 1963 р. в актовому залі медичного інституту ім.О.Богомольця був проведений вечір поезії, на якому звучало слово Василя Симоненка, Ірини Жиленко, Миколи Вінграновського, Миколи Сингаївського, Миколи Холодного, Віталія Коротича. Через кілька місяців - 23 грудня 1963 р. молоді українські поети знову зібралися в цьому ж залі, але щоб вшанувати дев'ятини з дня смерті Василя Симоненка[2].

Своєрідним викликом системі стало проведення "Сучасником" вечора пам'яті драматурга Миколи Куліша, оголошеного в 30-ті рр. "ворогом народу" і до початку 60-х рр. офіційно не реабілітованого. Завдяки ентузіастам для киян також вперше зазвучало ім'я видатного

[1] Танюк Л. Без культури нас нема...//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 67; Зарецький В. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етно-культурному просторі СРСР//Сучасність.-1995.-№ 4.-С. 124.

[2] НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 108.

новатора української сцени Леся Курбаса, чиє коротке талановите життя обірвалося на Соловках.

Діяльність Клубу творчої молоді викликала не просто занепокоєння, а й відверте роздратування владних структур.

Предметом спеціального розгляду ЦК Компартії України став вечір, присвячений 150-річчю з дня смерті Лесі Українки, організований радою "Сучасника" разом з дирекцією Київської філармонії та Українським театральним товариством 31 липня 1963 р. у Першотравневому парку Києва. Така реакція вищого політичного керівництва пояснювалася тим, що згаданий захід не був санкціонований Київським міськкомом партії і проходив за програмою, яка значно відрізнялася від інших офіційних заходів.

Виступаючи на підмостках Першотравневої естради, доповідач І.Дзюба, звернувшись до творчості великої поетеси, зумів розкрити всю трагедію українського народу, який протягом віків втрачав рідну мову, відлучався від джерел національної культури і, як наслідок, позбувався власної ментальності. Глибокий біль за свій народ звучав також у виступах актриси Укрконцерту Тетяни Цимбал, старшого наукового співробітника Інституту літератури АН України Михайлини Коцюбинської, літераторів Івана Драча, Станіслава Тельнюка, Миколи Вінграновського, Юрія Назаренка, Ірини Жиленко[1].

В доробку Київського клубу творчої молоді також і започаткування вечорів пам'яті Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, і реальні кроки по відродженню краєзнавства. Так, до глибин народної культури привернула краєзнавча експедиція, проведена активом "Сучасника" весною 1963 р. під керівництвом Г.Логвина. Подорожуючи

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5653.-Арк. 26-29.

за маршрутом Житомир-Новоград-Волинський-Острог-Кременець - Почаїв - Тернопіль - Кам'янець - Подільський - Хотин -Хмельницький учасники експедиції з'ясовували стан пам'яток історії та культури, вступали в дискусії з молоддю згаданих населених пунктів[1].

Цілком очевидно, що подібні форми роботи Клубу аж ніяк не вкладалися у визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які висувалися перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором - комсомолом. Незважаючи на відсутність будь-якого серйозного приводу, Клуб творчої молоді "Сучасник" весною 1964 р. було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до "чорних списків" правоохоронних органів.

Клуби творчої молоді діяли і в інших великих культурних центрах України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано працював молодіжний клуб "Пролісок", очолюваний Михайлом Косівом. Широку громадську увагу привернув проведений "Проліском" в другій половині березеня 1964 р. з ініціативи Михайла Гориня, Мирослави Зваричевської, вечір, присвячений 150-річчю з дня народження Великого Кобзаря.

Хоча сценарій заходу був взятий з офіційних джерел, його організатори зуміли створити в ході проведення вечора таку атмосферу, яка змусила присутніх не лише замислитись про причини особистої трагедії генія в умовах російського самодержавства, а й провести певні аналогії з становищем України у складі радянської імперії[2].

З погляду на ідейну спрямованість роботи львівського клубу творчої молоді всю його подальшу долю не важко було передбачити. Засідання "Проліску" були

[1] НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка "ПСХ".-Арк. 111.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26984, т. 2.-Арк. 109.

припинені, а його організатори мали тривалі неприємні розмови у Львівському обкомі комсомолу, в органах КДБ.

Ліквідувавши клуби творчої молоді, які піддавалися хоча б якомусь контролю, владні структури з великим запізненням зрозуміли свою помилку, оскільки молодіжні об'єднання продовжували діяти в неформальній обстановці. Так, не розпрощався з своїми задумами актив київського Клубу творчої молоді.

Іваном Світличним разом з Іваном Дзюбою в робітничих гуртожитках проводились літературні вечори, в майстерні художниці Алли Горської та на приватних квартирах читались лекції з естетики та історії культури, безпосередньо на філфаці КДУ організовувались зустрічі з молоддю[1].

Як ці, так і інші заходи були досить багатолюдними. Зокрема, на вечір, присвячений творчій індивідуальності Олександра Довженка, проведений в листопаді 1964 р. в майстерні Алли Горської, зібралося близько 50 осіб, які з великим інтересом заслухали виступи Дмитра Павличка, Євгена Сверстюка, Івана Драча[2].

Глибоким змістом був сповнений вечір пам'яті Т.Г.Шевченка, який проходив на квартирі Романа Корогодського. Своїми думками щодо творчості поета обмінялися Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Леонід Плющ[3]. Отже, літературно-мистецькі вечори, зустрічі, мандрівки у різні регіони України продовжували об'єднувати київську молодь, яка вже не могла та й не хотіла рухатись шляхами, протореними радянськими ідеологами.

Об'єктивно осмислити минуле і новітню історію

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 4.-Арк. 138, 148.
[2] Там само.-т. 6.-Арк. 8.
[3] Там само.-Спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 109-110.

України, розібратися в пекучих проблемах її розвитку прагнули учасники неформального гуртка, утвореного за участю студентів та викладачів львівських вищих учбових закладів, вчителів, інженерно-технічних працівників та ін. Збираючись на квартирах викладача англійської мови Львівської консерваторії Роксолани Минко та наукового співробітника Інституту переливання крові Всеволода Байдака, вони жваво обгово-рювали місце і роль в історії України таких непересіч-них постатей як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, розкривали для себе сторінки подвигу українських січових стрільців, обмінювались матеріалами, пов'яза-ними з діяльністю ОУН-УПА[1].

Глибоке зацікавлення причинами, що призвели до занепаду української мови та культури виявили члени неформального молодіжного об'єднання з м.Тернополя, згуртовані навколо завідувача відділом місцевого краєзнавчого музею Ігоря Герети та студента музучилища Методія Чубатого. На своїх зустрічах гуртківці знайомились з самвидавом, призабутими науковими та літературними працями, виконували вилучені з репертуару радянських митців пісні: "Червона калина", "Гей, там на горі Січ іде" та ін[2].

Аналогічні клуби, об'єднання, гуртки існували також в інших містах України. У Харкові, наприклад, інженер Харківпромбудпроекту Ігор Кравцов прагнув створити цілу мережу гуртків для вивчення української мови та історії України, залучивши до цієї справи найбільш висококваліфікованих викладачів вищих учбових закладів, діячів культури тощо[3].

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-26250, т. 1.-Арк. 9; т. 2.-Арк. 329-331.

[2] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 27-28, 52 зв., 119 зв., 160 зв.

3 Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034140-ФП, т. 1.-Арк. 100.

Значення клубів, гуртків, неформальних об'єднань, які діяли на теренах України в 1960-х рр. важко переоцінити. За змістом і напрямком своєї роботи вони пробуджували у молоді інтерес до власної історії та культури, формували високу громадянську позицію, підносили її до рівня активних учасників процесу українського національного відродження.

На непересічну роль згаданих об'єднань звернула увагу Надія Світлична, зазначивши, що вони мали виняткове значення не лише в житті шістдесятників, а й закладали підмурки передової суспільно-політичної думки, які реально впливають на життя України в умовах сьогодення[1].

Незважаючи на негативне ставлення владних структур, неформальні об'єднання, гуртки існували і в наступні роки.

Один з них, що об'єднував донецьку і краматорську молодь, гуртувався навколо Олекси Тихого, Григорія Гребенюка, Михайла Саби, Євгена Ращика.

Характерно, що учасники згаданого об'єднання не лише обговорювали мовно-культурні питання, а й всіляко прагнули пропагувати свої погляди через засоби масової інформації. Так, Олекса Тихий уклав добірку документів і матеріалів про стан вивчення і викладання української мови, яку намагався опублікувати через Донецький інститут удосконалення вчителів. А Григорій Гребенюк, підготувавши полемічну статтю "Російська чи давньоукраїнська?", всіляко проштов-хував її на сторінки "Літературної України"[2].

Серйозне невдоволення висвітленням минулого України стало причиною виникнення у квітні 1972 р.

---

[1] Як не зігнешся, то не зігнуть. Інтерв'ю з Надією Світличною//Україна.-1990.-№ 12.-С. 5.

[2] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ФП, т. 1.-Арк. 31-33, 62.

гуртка для поглибленого вивчення національної історії на історичному факультеті Львівського державного університету. В своїх рефератах, доповідях, самостійних дослідженнях студенти Слука, Філонов, Кожан, Кузовик, Сварник прагнули розкрити основні етапи національно-визвольного руху, опанувати тему: "Розстріляне відродження 20-30-х рр.", ознайомитись з спадщиною М.Костомарова, М.Грушевського та ін.[1].

Знаменно, що гуртки та об'єднання виникали не лише у великих культурних та наукових центрах, а й в селищах, селах. Причому знижувався й вік учасників таких гуртків. Так, учні 7-8 класів Мильчицької восьмирічної школи Городоцького району Львівської області створили гурток, який у офіційних довідках характеризувався не інакше як "шкільна націоналістична організація". Одягаючись у спеціально виготовлені національні костюми, одяг вояків УПА, школярі йшли по селах і розповідали своїм землякам про справжню мету боротьби активних учасників визвольних змагань 40 - першої половини 50-х рр., загибель кращих синів українського народу[2].

Прагненням прилучитися до глибин національної історії та культури, усвідомленням необхідності широкої пропаганди багатовікової народної спадщини серед широких верств населення обумовлена участь представників національно свідомої інтелігенції, студентства, робітництва, селянства в діяльності різних етнографічних, музичних колективів, хорів, культурницьких товариств та організацій, самодіяльних музеїв тощо. В першій половині 60-х рр. широкого розголосу набула концертна діяльність утвореного восени 1961 р. при Київській консерваторії самодіяльного хору "Жайворонок". Основу

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 4.-Арк. 86.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044.-Арк. 128.

колективу, яким керували Борис Рябокляч, Вадим Смогитель, Володимир Завойський, складали студенти київських вузів, які вбачали своє високе призначення в популяризації української пісні у найвіддаленіших куточках України. Так народилася ідея саме мандрівного хору, готового виступати за будь-яких умов в містах і селах республіки. В процесі свого становлення хор здійснив кілька "мандрівок" по Україні, відвідавши з концертами Ржищів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, інші населені пункти[1]. Очевидно, що хоровий колектив, який не дуже зважав на "поради" та "побажання" органів культури, самостійно формував і виконував самобутній репертуар, тісно спілкувався з слухачами, довго проіснувати не міг. До того ж учасникам "Жайворонку" дорікали за інтерес до самвидаву, який передавався серед хористів з рук в руки[2].

Не менше клопоту завдавав владним структурам і відповідним правоохоронним органам інший самодіяльний етнографічний хор "Гомін", заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком.

Об'єднані в цьому колективі любителі народної пісні, - як визнавав сам Л.Ященко, - поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість та ін. Хоча колектив зароджувався стихійно і базувався виключно на ентузіазмі самих учасників, його підтримала наукова і творча молодь, студенти київських вузів. Юнаки і дівчата самі дбали про народне

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 6778-ФП, т. 3.-Арк. 209; Зарецький О. Вказ. праця.-С. 124; Русин І. На Володимирській, 33//Зона - 1993.-№ 5.-С. 221-222.

[2] Там само.-Спр. 68007-ФП, т. 3.-Арк. 54, 170; т. 4.-Арк. 142; Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 9119-П, т. 1.-Арк. 209.

вбрання до свят, художнє оформлення виступів[1].

Проаналізувавши склад "Гомону", можна твердити, що в ньому були представлені самі широкі верстви населення Києва: представники різних установ та організацій, трудових колективів, творчих спілок. Серед них - інститутів Академії наук України, Української сільськогосподарської академії, Київського університету, Київського інституту іноземних мов, Київського політехнічного інституту, заводів "Більшовик", "Комуніст", "ім.Артема", "ім.Дзержинського", ряду видавництв, середніх та спеціальних учбових закладів, шкіл, музеїв. В процентному співвідношенні: наукова, творча, технічна інтелігенція складала 69%, студенство - 20%, робітники - 11%.

Таким чином, за своїм представництвом і кількістю учасників ансамбль "Гомін" міг вважатися одним з найважливіших осередків відродження української культури не лише Києва, а й України в цілому[2].

На відміну від інших подібних колективів "Гомін" відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Часто до ансамблю приєднувались групи гуляючих і тоді його виступи виливалися у яскраві народні гуляння.

Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів.

Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як "купку українських націоналістів", що сіють

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 120; Ященко Л. Відроджуємо у собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

[2] Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 - Париж - Балтимор, 1972.-С. 130.

своїми виступами міжнаціональну ворожнечу. Партком факультету журналістики КДУ прямо називав "Гомін" підпільною організацією[1].

Політичне керівництво та підпорядковані їм підрозділи спецслужб робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. "Український вісник" нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань по місцю роботи, навчання, в партійному і комсомольському порядку. З членів Спілки композиторів України був виключений і керівник колективу Леопольд Ященко[2].

Збентежений таким перебігом подій, в своїй заяві на ім'я голови ревізійної комісії Спілки М.Михайлова, він писав: "Мені ніхто не доручав організовувати хор і влаштовувати народні свята.

Це я робив за власним бажанням на громадських засадах, розуміючи це як свій обов'язок перед рідним народом та його культурою. Хтось, можливо, після мене зробить краще. Справа нова й нелегка, не обійшлося, мабуть і без помилок.

Та якщо я не заслужив за свою працю нічого іншого, крім виключення з Спілки композиторів, це дуже сумно. Виходить, що й уся справа, яку я робив, також нічого не варта, крім осуду. В крайньому разі нашому керівництву вона не потрібна"[3].

Такою ж "непотрібною" виявилася і та справа, яку робив протягом усього життя талановитий скульптор, музейник, невтомний збирач національних скарбів Іван

---

[1] Український вісник.-1972 (Берез.) Вип. 6 - Париж - Балтимор, 1972.-С. 129-130.

[2] Ясиновський В. Дивак//Дніпро.-1991.-№ 6.-С. 108-115; Ященко Л. Відроджуємо в собі себе//Україна.-1990.-№ 15.-С. 6-7.

[3] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 14.-Арк. 127.

Гончар, хоча зібрана ним на громадських засадах колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв.

Голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В.Нікітченко неодноразово повідомляв ЦК КП України, Раду Міністрів УРСР, Міністерство культури респуб-ліки, Спілку художників про те, що "приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І.Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів"[1].

Від І.Гончара вимагали передати збірку до державних музеїв, погрожували, однак він не зрадив справі, якій присвятив усе своє життя. Більше того, забуваючи про "обережність" скульптор не раз встрявав у справи, які викликали невдоволення вищого політичного керівництва.

Йдеться про його громадянські вчинки, пов'язані з відновленням церков у м.Вижниця Чернівецької області, с.Охлопів Горохівського району Волинської області, спорудженням і відкриттям в травні 1965 р. пам'ятника Т.Шевченку в с.Шешори Косівського району Івано-Франківської області. За подібну зухвалість секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А.Скаба доручив своєму апарату розібратися з "зарвавшимся" митцем[2].

Подвижницька діяльність І.Гончара стала причиною того, що навіть будь-яка згадка про нього та його

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 177.

[2] Там само. - Оп. 24, спр. 5998.-Арк. 41-44; оп. 31, спр. 2403.- Арк. 141-143.

колекцію вважалася небажаною. Першу спробу пробити глуху стіну мовчання зробила Українська студія хронікально-документальних фільмів, знявши стрічку "Соната для художника". Однак, її поява на екрани викликала рішуче заперечення Київського обласного комітету партії в особі його першого секретаря В.Цибулька.

"Фільм, що поставлений на Українській студії хронікально-документальних фільмів у 1967 р. режисером В.Шкуріним за сценарієм В.Костенка, - повідомляв ЦК КПУ керівник столичної партійної організації, - позбавлений чіткого класового підходу до оцінки і зображення явищ минулого, ідеалізує старовину, в своїй основі він містить розповідь про скульптора Івана Гончара, який допускає націоналістичні збочення, за що у свій час виключений з членів КПРС.

Головним об'єктом зображення у фільмі є приватне зібрання старовинних, переважно побутово-релігійного характеру цінностей, яке Іван Гончар намагався використовувати для поширення націоналістичних поглядів”[1].

Бюро Київського обкому партії, розглянувши питання "Про кінофільм "Соната для художника", рекомендувало зняти стрічку з прокату, а всіх причетних до її створення і випуску на екран, притягнути до суворої партійної відповідальності.

Разом з тим, справа Івана Гончара пережила своїх гонителів, зросла до рівня виняткової державної ваги, стала одним з наріжних каменів у відродженні української національної культури. Важливе і те, що вона знайшла своїх численних послідовників, які не дали піти у небуття багатьом цінним історико-культурним пам'яткам українського народу.

---

[1] ЦДАГО України. -Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 44-45.

30 березня 1972 р., повідомляючи ЦК КП України "Про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів", перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Володимир Добрик звернув увагу на зростання кількості приватних (домашніх) бібліотек і музеїв, відірваних від державної структури, культурно-освітніх установ. Наприклад, колишній завідувач методичним кабінетом Надвірнянського райвно Скрипник на власний розсуд створив у селі Манява музей відомого галицького письменника Антіна Могильницького і організував його відвідування учнівською молоддю[1].

Своєрідний етнографічний музей з писанками, вишиванками, різьбленням створив у своїй хаті священик з с.Космач Косівського району Івано-Франківської області Василь Романюк (пізніше Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир).

Слава про його зусилля, спрямовані на збереження матеріальної та духовної культури, розійшлася далеко за межами Прикарпаття.

Ближче познайомитись з В.Романюком виявили бажання письменники Б.Антоненко-Давидович, М.Осадчий, журналіст В.Чорновіл, історик В.Мороз, художники Г.Севрук та П.Заливаха. В кінці 60-х - на початку 70-х рр. вони не раз бували в його гостинній оселі, де до світанку читалися маловідомі вірші П.Тичини, В.Симоненка, співалися призабуті пісні, точилися розмови, які в повідомленнях органів держбезпеки характеризувалися як антирадянські[2].

Не отримувала схвалення з боку влади і діяльність асистента Донецького медичного інституту Івана Сука, який поставив собі за мету зібрати літературу, що б

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1305.-Арк. 131.

[2] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 10123-П, т. 1.-Арк. 29-30, 253.

висвітлювала всі сторони життя України від найдавніших часів до наших днів, надаючи особливу увагу виявленню видань, вилучених з ідеологічних міркувань з державних бібліотек республіки[1].

Наведені нами приклади яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були наявні сили, зорієнтовані на збереження національно-культурних цінностей, самобутніх народних традицій.

Заради справедливості потрібно зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувались не лише шляхом створення самодіяльних колективів, приватних музеїв, бібліотек, неформальних об'єднань. Національно свідомі сили використовували для цього також наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації, державні культурно-освітні заклади, мистецькі колективи. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, цілий ряд авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні його республіканського, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Активно співпрацювали з Товариством охорони пам'яток автор "Собору" Олесь Гончар, невтомний ентузіаст музейної справи Іван Гончар, історики Федір Шевченко, Михайло Брайчевський, Олена Апанович, Олена Компан, Олена Лугова, архітектор Григорій Логвин та багато інших. Завдяки зусиллям цих та інших патріотів української культури вдалося поставити на порядок денний питання спорудження меморіалу на

---

[1] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32571-ПФ, т. 1.-Арк. 78.

о.Хортиця, увічнення пам'ятних місць з історії українського козацтва, музеєфікацію пам'яток Чигирина, Суботова та Холодного Яру, будівництва унікального етнографічного музею під відкритим небом поблизу м.Києва[1].

Подібне зацікавлення українською старовиною не могло пройти поза увагою вищого політичного керівництва. 3 жовтня 1972 р. політбюро ЦК КПУ, заслухавши питання про діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, визнало що в роботі цієї громадської організації "мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм в побуті і звичаях". Як вказувалось в постанові, вимагала поліпшення робота по підбору кадрів, оскільки "інколи сюди потрапляють люди сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами" [2].

Невдовзі, спеціально споряджена першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, комісія у складі В.Маланчука, О.Іващенка, С.Безклубенка відшукала серйозні "ідейно-організаційні та ідейно-політичні прорахунки" у діяльності Музею народної архітектури та побуту, яким опікувалось Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Як твердили члени комісії в своїй доповідній записці від 11 грудня 1972 р.: "В музеї порушуються принципи ідейно-художнього спрямування архітектурного комплексу, в організації добору та придбанні експонатів мають місце прояви стихійності і самопливу, відсутні наукові критерії та підхід. Так, у розробленому проекті експозиції Музею помітне замилування патріархальною старовиною, серед

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 262.-Арк. 25-28; Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ).-Ф. 17, оп. 105, спр. 1955.-Арк. 32; спр. 1957.-Арк. 55.

[2] РДАСПІ.-Ф. 17, оп. 140, спр. 2195.-Арк. 10.

зібраних речей мало таких, які дають уявлення про класові протиріччя та соціальну нерівність в українському дореволюційному селі... У здійсненій роботі не передбачено змін, що відбулися у житті та побуті трудящих України за роки Радянської влади". Не обійшлося і без політичних ярликів, таких як "музей - ширма націоналістів-самвидавців"[1].

Ретельні кадрові чистки, проведені за постановою ЦК в організаціях Товариства охорони пам'яток, відштовхнули від нього значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусила їх шукати інші шляхи для реалізації своїх планів та задумів.

Одним з таких шляхів стала пропаганда національної історії та культури під час своєї професійної діяльності. Останнє стосувалося, насамперед, викладачів вищих учбових закладів, вчителів, безпосередньо причетних до формування світоглядних переконань підростаючих поколінь. Відомий український історик Ярослав Дзира, усунений від наукової роботи за захоплення українськими літописами, іншими пам'ятками історичного минулого українського народу, пригадував наскільки велике враження на нього і його друзів справило спілкування з викладачами Київського університету Костем Ткаченком, Матвієм Шестопалом, які не боялися висловлювати власний погляд на проблеми минулого і сучасного України[2].

Неординарністю підходів відзначалися лекції доцента філологічного факультету Київського держуніверситету Івана Бровка, який умів зацікавити студентів своїм предметом, прищепити їм любов до української літератури, мистецтва, української культури, в цілому

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 32, спр. 657.-Арк. 2-3.

[2] З виступу Ярослава Дзири на пам'ятному вечорі, присвяченому Івану Світличному. Липень, 1995 р.

піднести в них почуття національної гордості.

Педагогічна діяльність І.Бровка, його постійні спілкування з студентами, зацікавили органи КДБ, що знайшли в цьому вияв антирадянської, націоналістичної позиції[1].

Аналогічну оцінку отримала самовіддана праця вчителя української мови і літератури Ріп'янської середньої школи Косівського району Івано-Франківської області Михайла Озерного.

Його провина полягала в тому, що він зумів відійти від усталених, закостенілих навчальних програм і дав можливість своїм учням відчути мелодику рідної мови, познайомитись з літературними творами, які протягом десятиріч не публікувалися в радянських виданнях. Не прощалися М.Озерному гострі дискусії з колегами щодо наслідків русифікації, сутності українського націоналізму тощо[2].

Як вільний обмін думок розумів навчальний процес асистент кафедри філософії Ужгородського державного університету Микола Бондар. Згодом він писав: "Ми з студентами могли відкрито обговорювати всі питання, які нас цікавили.

Я міг відкрито, чесно, стоячи за кафедрою, критикувати антиленінську політику КПРС..., підлу інтервенцію СРСР у Чехословаччині, діяльність партійної бюрократії, що порвала будь-який зв'язок з робітничим класом і нахабно зраджує інтереси народу... Міг акцентувати увагу студентів на назрілу необхідність розв'язання антагоністичного протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами, яка все більше і більше починає лихоманити наше

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 67643-ФП, т. 6.-Арк. 276-277, 287.

[2] Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990 .-№ 7.-С. 87-99

суспільство..."[1] Після таких дискусій М.Бондаря було позбавлено роботи і відлучено від будь-якої викладацької діяльності.

Недовго провчителював в Рясненській восьмирічній школі Ємільчинського району та Білківській середній школі Коростенського району Житомирської області Дмитро Мазур. Причиною усунення його від викладання стали спроби дати об'єктивну оцінку ряду подій і явищ в історії України. Зокрема, в розмові з учнями і вчителями Д.Мазур негативно оцінював акт 1654 року про приєднання України до Росії, твердив про штучний характер голоду 1932-1933 рр., вказував на відсутність в СРСР свободи совісті, називав "інтернаціональну місію" військ країн Варшавського договору у Чехословаччині 1968 р. "інтервенцією", "окупацією"[2]. Останньою краплею стало самоправство вчителя щодо зміни теми ленінського уроку 1 вересня 1970 р. Замість рекомендованої - "Чергові завдання партії в галузі сільського господарства", він в присутності завуча школи розпочав з учнями розмову на тему "Ленін, Україна і українська мова"[3]. Як і у всіх попередніх випадках наслідки було не важко передбачити.

Вчитель історії школи - інтернату №20 м.Києва Володимир Ювченко та вчителька російської мови цього ж учбового закладу Маргарита Кусікова для розширення світогляду своїх учнів запропонували створити громадську бібліотеку "Наш дім", навколо якої згуртувалося 25 учнів 8-х класів. Актив бібліотеки, крім офіційних радянських видань міг ознайомитись з поглядами І.Дзюби, конспектами зарубіжних праць,

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 169-170.

[2] Архів УСБУ в Житомирській обл. - Спр. 29792. - П, т.2. Арк.183-184; Абаза С. Уроки сільського вчителя//Старожитності. - 1993. - № 3-4. - С. 16-17.

[3] Там само. - Т. 1. - Арк. 64

прослухати магнітоплівки передач радіостанції "Свобода". Незважаючи на те, що "Наш дім" проіснував кілька місяців, до літа 1969 р., він залишив помітний слід в свідомості школярів. Так, вже після розгону учнівського об'єднання та покарання вчителів, метри від педагогіки жахалися від тверджень своїх вихованців, таких як, наприклад, заяв на уроках учня дев'ятого класу Максимчука про те, що "вибори - це наперед передбачена гра".

Спілкування з В.Ювченко визначило долю також Любові Середняк. Отримуючи від вчителя окремі позацензурні твори, вона згодом серйозно захопилася самвидавом, тиражувала "Хронику текущих событий", статті та звернення академіка А.Сахарова, заборонені оповідання В.Некрасова тощо[1].

Позитивно оцінюючи культурно-просвітницький рух, розглядаючи його як одну з найбільш масових форм опору політиці русифікації, необхідно відзначити, що він залишався для багатьох своєрідним початковим етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України, сприяв вихованню цілої плеяди борців, які, зневаживши небезпеку, пішли на відкриту конфронтацію з правлячим режимом. Подією виняткового значення, яка отримала широкий розголос в світі, стала демонстрація протесту київських інакодумців 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі "Україна" на прем'єрі фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків". Оскільки ця акція вже знайшла своє широке висвітлення в науковій, науково-популярній літературі, на сторінках газет та журналів[2], вважали

[1] ДА СБУ. - Спр. 69267. - ФП., т.4. - Арк. 29 зв., 104 зв., 121, 124, 129

[2] Роженко М. Обов'язок пам'яті//Вітчизна.-1990.-№ 10.-С. 166; Унгурян О. Минута молчания длиною в 30 лет//Независимость.-1995.-3 сент.; Шилко А. Роковой сентябрь Васыля Стуса//Зеркало недели.-1995.-9 сентября та ін..

б за доцільне обмежитись свідченням директора кінотеатру "Україна" Федора Брайченка. Ось як запам'ятав він слова Івана Дзюби, який, взявши слово від глядачів, дав високу оцінку фільму, а потім заявив: "...Поряд з тим як ми відзначаємо знаменну подію, зараз стогнуть і плачуть матері України за своїми синами. Товариші, зараз йдуть арешти української інтелігенції, масові арешти молоді пройшли у Львові та Києві. Зараз повторюється 37 рік. Закликаю не допустити цієї ганьби. Ганьба уряду!"[1]. Івана Дзюбу підтримав з залу Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, Юрій Бадзьо, Михайлина Коцюбинська, Микола Роженко та інші.

Подібні демонстрації все частіше "порушували спокій" в столиці України, інших містах республіки. Зокрема, нелегкими виявились для партійних, радянських, правоохоронних органів Києва в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. траурні шевченківські дні - 22 травня, коли заходи по вшануванню національного генія переростали в бурхливі політичні демонстрації. Серед їх активних учасників були лікар Микола Плахотнюк, художник Алла Горська, літератори Іван Світличний, Василь Рубан, науковець Василь Лобко, артистка Тетяна Цимбал, пенсіонерка Оксана Мешко та інші[2].

Драматично проходили події, пов'язані з вшануванням Великого Кобзаря 22 травня 1968 р. Вже після завершення офіційних заходів по відкриттю фестивалю "Київська весна" за пропозицією студента медінституту Олеся Сергієнка в університетському парку залишилось близько 150 справжніх поборників української культури, щирі шанувальники поета, які майже до півночі читали шевченківські твори, співали українських пісень[3].

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 7.-Арк. 14.

[2] Дзира Я. Шевченківський травень у роки застою//Молодь України.-1990.-13 травня; Касьянов Г. Вказ. праця.-С. 70-72; Рубан В. Київська школа//Молодь України.-1990.-2 грудня.

[3] ДА СБУ.-Спр. 63274-ФП, т. 1.-Арк. 345-347, 350.

Однією з центральних фігур на вшануванні пам'яті Великого Кобзаря 22 травня 1971 р. став Анатолій Лупиніс, який не криючись прочитав на мітингу свої вірші "Я бачив як безчестили матір..." та "Тарасе, батьку, підніми чоло..." З постаменту пам'ятника Т.Г.Шевченку звучали такі слова:

Мамо,
В лиху годину ти мене родила.
З ганьби та блуду плід свій зачала.
Бодай в утробі краще б задавила.
Бодай сама б ти краще не жила.
Згвалтована, одурена, розп'ята,
З відтятим язиком, опльованим чолом
Лежиш ти в пазурах коханця-ката
І Ворона, Могильника заклятого,
Улесливо зовеш ти, блуднице, орлом[1].

Як довідуємось з документальних матеріалів органів КДБ "антирадянських вихваток" можна було очікувати де і коли завгодно.

Наприклад, вже згаданому нами викладачу Ужгородського університету Миколі Бондарю з гаслом "Ганьба злочинному керівництву КПРС!" вдалося на жовтневій демонстрації 1970 р. підійти до урядової трибуни. Про те, що штовхнуло його на такий крок довідуємось з листа М.Бондаря, направленого на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів СРСР 6 листопада 1970 р. "В житті людини, - писав він у вищеозначеному документі, - бувають моменти, коли їй стає моторошно, думаючи про сучасні події, жахається вчинкам, сповненим підлості і зла, що проходять на її очах.

І вона відчуває тривогу, але ні в якому разі не за себе. Її жах - це не боягузство перед лицем небезпеки,

[1] ДА СБУ. - Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.

прихованої в таких вчинках. Це усвідомлення того, що прямо, безпосередньо перед нею проходять ці події, а вона, вірогідно, зробила не все, щоб перешкодити їм, вірогідно не використала всі можливості, щоб виконати свій обов'язок".

Далі М.Бондар звинувачує вище політичне і державне керівництво країни в придушенні будь-яких паростків демократії, відсутності гласності, зневазі до особистості, переслідуванні інакодумства, створенні неефективних засад радянської економіки, проведенні жандармської зовнішньої політики[1].

Не дочекавшись демократичних змін, вийшов на вулицю 30 грудня 1978 р. і Віктор Монбланов. З плакатом на грудях "Свободу в'язням совісті", Біблією та кухлем з надписом "Допомога в'язням совісті" він пройшов Хрещатиком від вулиці Свердлова до площі Жовтневої революції. Спробував звернутися до перехожих, однак наряд міліції перешкодив такому спілкуванню. Марно робилися спроби представити В.Монбланова як психічно хворого. Навіть покладлива експертна комісія, очолювана професором С.Лівшицем, визнала його абсолютно здоровим [2], здатним усвідомлювати власні вчинки.

Не доводиться сумніватися щодо психічного здоров'я інших наших співвітчизників, які, прагнучи привернути увагу до проблем України, поклали на алтар боротьби найдорожче - власне життя.

5 листопада 1968 р., напередодні 51-ї річниці жовтневих подій, вищий акт самопожертви - самоспалення здійснив у Києві уродженець села Карів Сокальського району, що на Львівщині, Василь Макуха. Обливши себе пальним, він звернувся з коротким словом до перехожих, в якому констатував, що Україна була й залишається

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 1.-Арк. 7, 41-60.
[2] НА "Меморіалу".-Ф. 101, оп. 1, спр. 414.-Арк. 1.

колонією Росії, суцільно зрусифікованою республікою, де під гаслом боротьби з націоналізмом нищиться національна мова, культура, занепадають багатовікові народні традиції. Через хвилину з вигуком "Хай живе вільна Україна!" В.Макуха перетворився в суцільний палаючий смолоскип. Опіки виявилися смертельними і через три дні він прийняв мученицьку смерть. Характерно, що свій подвиг український патріот здійснив приблизно за два з половиною місяці до широко відомого в світі акту самопожертви чешського студента Яна Палаха[1].

10 лютого 1969 р. спробу самоспалення зробив уродженець і житель с.Осипенко Бердянського району Запорізької області Микола Бериславський. Лише втручання правоохоронних органів завадило йому здійснити свій намір. Під час затримання М.Бериславського були вилучені транспаранти, які він демонстрував перехожим, студентам і викладачам КДУ: "Свободу діячам української культури!", "Мова - це існування нації. Борітеся за законне право української мови!"

Як з'ясувалося на обраний шлях Микола Бериславський став не випадково. З дитинства захоплювався він творами свого видатного земляка Дмитра Яворницького, годинами міг розповідати про славні подвиги запорізьких козаків, скрупульозно відтворював одну за однією сторінки літопису рідного краю. Не останню роль відіграла дружба Миколи Бериславського з Володимиром Сіренком, відомим незалежністю своїх поглядів і думок[2].

21 січня 1978 р. пізньої ночі на Чернечій горі в м.Каневі, поблизу могили Великого Кобзаря, запалав смолоскипом Олекса Гірник з м.Калуша Івано-Франків-

---

[1] Український вісник. 1971. Вип. 1. (Париж, Балтимор).-1971.-С. 13; Слука М. Право на пам'ять//За вільну Україну.-1992.-5 лист.

[2] ДА СБУ.-Спр. 70131-ФП, т. 1.-Арк. 7, 45, 117 зв.; Кучер М.

ської області. Мотиви свого вчинку він пояснював у розкиданих на території музею-заповідника численних листівках з словами: "Для поневоленого народу самостійна незалежна держава є необхідна для його розвитку", "Протест проти російської окупації на Україні"[1]. Незважаючи на те, що органи КДБ намагалися всіляко приховати не лише справжні причини самоспалення українських патріотів, а й навіть сам факт їх здійснення, правда про згадані акти протесту долала "залізну завісу" і ставала надбанням світової громадськості, яскраво свідчила про готовність борців за державну незалежність України до найрішучих дій.

Необхідно відзначити, що вже в другій половині 1950-х - на початку 60-х рр. в Україні існувало чимало прибічників ідеї внесення організаційних засад в український національний рух, ініціаторів створення організацій і осередків, готових очолити боротьбу заради майбутнього українського народу.

Останнє якнайкраще засвідчило неперервність українського національного руху, який міцно спирався на традиції УНР, опору інтелігенції та стихійних селянських виступів 20-30-х рр., тривалої і свідомої боротьби ОУН-УПА проти тоталітарних режимів в 40-х - першій половині 50-х рр.

Піднесенню українського національного руху, значною мірою сприяло здійснення вищим політичним керівництвом певних кроків по лібералізації країни. Повернення з в'язниць, таборів та заслання десятків тисяч активних учасників ОУН-УПА, членів їх сімей, незаконно депортованих в східні та північні райони країни, реабілітація численних представників української інтелігенції, засуджених в перші десятиріччя радянської влади

---

[1] Іщенко М. ...Спалився Гірник Олекса з Калуша//Літературна Україна.-1992.-20 лютого.

певним чином посилили позиції національнопатріотичних сил.

Не випадково, рапортуючи про викриття в Україні в другій половині 50-х рр. близько двохсот націоналістичних та антирадянських груп[1], Комітет державної безпеки при РМ УРСР в особі його голови В.Нікітченка, зазначав, що близько 20% заарештованих стало на "шлях злочину" під впливом колишніх учасників ОУН-УПА, а також буржуазно-націоналістичної літератури [2].

Наведена нами статистика, очевидно, потребує свого пояснення. Останнім часом не може не викликати стурбованості позиція деяких дослідників, які твердять про суцільну фабрикацію органами держбезпеки в другій половині 50-х рр. і дещо пізніше кримінальних справ на громадян, звинувачених в антирадянській діяльності. Керуючись благородними мотивами, вони прагнуть якнайшвидше реабілітувати багаточисленних наших співвітчизників.

Однак, ствердження такої точки зору веде на практиці до заперечення наявності в Україні згуртованого і організованого національного руху. Наявні ж факти свідчать про протилежне. Архівні матеріали вищого політичного керівництва, колишніх спецслужб дають змогу простежити в досліджуваний період процес оформлення цілого ряду організацій та груп, які мали сталий склад, загальну або конкретну програму дій, інколи статут, стратегію і тактику боротьби, що залежали від цілого ряду чинників.

Аналізуючи програмні документи, а також матеріали, пов'язані з діяльністю окремих організацій та груп в другій половині 50-х - на початку 60-х рр., можна помітити їх певний радикалізм в питаннях тактики боротьби. Зокрема, домагаючись державної незалежності

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 85.-Арк. 248-249.
[2] Там само.-Оп. 51, спр. 2323.-Арк. 61.

України, вони не виключали можливості застосування збройної сили, здійснення диверсійних та терористичних актів, нищення радянської символіки тощо.

Так, група у складі військовослужбовця Степана Фуги, робітників Миколи Зіня, Олексія Пасічника, Івана Данилюка, що ставила за мету досягнення державної незалежності України, обрала для акції протесту дні святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. В ніч на 23 травня 1954 р. в місті Володимир-Волинському Волинської області її учасниками були пошкоджені 11 портретів керівників Комуністичної партії та радянського уряду, а також 6 державних прапорів СРСР. Як виявило слідство, згадана акція аж ніяк не являла собою якесь банальне хуліганство, оскільки ще вчорашні школярі підійшли до цього кроку цілком свідомо. Збираючись разом вони часто обговорювали становище УРСР у складі СРСР, розмірковували над долями загиблих за волю України, приходили до думки про необхідність створення власної незалежної держави, яка посіла б належне їй місце в світовій співдружності[1]. Як і учасники вищеозначеної організації були готові стати на шлях збройної боротьби з існуючим ладом і патріоти м.Шахтарська Сталінської області (зараз Донецька область). Утворивши в середині 50-х років підпільну молодіжну організацію "Боротьба за звільнення України"[*], випускники 10-го класу Іван Донченко (керівник організації), Іван Кривошеєнко, Олександр Аушев, Микола Дудінов та ін. не лише поширювали антирадянські листівки, плакати, заклики, шукали зв'язку з аналогічними підпільними групами з Західної України, а й порушували питання самозабезпечення зброєю шляхом нападу на працівників міліції[2].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 3604.-Арк. 34-37.

[*] В матеріалах слідства подані й інші назви згаданої організації "Боротьба за національну Україну", "Союз борців за національну Україну" тощо.

[2] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32427-ПФ, т. 1.-Арк. 2, 23, 29, 74.

Близькою за програмними вимогами і тактикою боротьби до Донецької підпільної групи була "Українська націоналістична організація ім.С.Бандери" у складі Володимира Винярського, Адама Левицького, Михайла Сенюти, Мирона Хаврона (всього 10 осіб), яка діяла в с.Купичволя Нестерівського (зараз - Жовквівський) району Львівської області з середини 1958 р. - по січень 1961 р. Своїми найближчими цілями група, що стояла на позиціях ОУН, вважала придбання та поширення національної символіки, обладнання схрону для виходу у глибоке підпілля, комплектування друкарні, активну протидію колгоспному ладу тощо. Восени 1960 р. в с.Боянець Львівської області одним з учасників організації Адамом Левицьким був здійснений диверсійний акт, внаслідок якого було спалено близько 12 тонн колгоспної соломи[1].

Суперечливе ставлення викликає діяльність т.з. Ходорівської групи , яка діяла в Ходорівському районі Львівської області в 1960-1961 рр. Її організатори - робітник цукрокомбінату Теодор Дронь, працівник райспоживспілки Федір Проців, пресовщик Львівського заводу газової апаратури Михайло Проців, охоронник цукрокомбінату Йосип Нагребний, інвалід II групи Михайло Ханас, помічник кіномеханіка Іван Щербицький, різнороб Володимир Капітоненко розглядали диверсійно-терористичні акції як єдино можливий засіб боротьби за незалежну Українську державу. Виходячи з цього вони не лише планували терористичні акти щодо колгоспних активістів, партійних та радянських працівників, знищення колгоспного майна, диверсії на залізниці, а й реально здійснили ряд підпалів на території району[2].

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55622, т. 3.-Арк. 203, 208.

[2] Там само.-Спр. 55627, т. 1.-Арк. 27-29, 108; т. 3.-Арк. 189; т. 10.-Арк. 226-233.

Більш логічною і послідовною, на наш погляд, була діяльність "Українського національного комітету", навколо якого в 1956-1961 рр. об'єднались Богдан Грицина, Іван Коваль, Володимир Гнот, Павло Климчак, Роман Гурний, Гнат Кузик, Олексій Менько, Олексій Зельман, Григорій Зельман, Микола Мельничук, Микола Машталер та ін.* Останні хоча і не виключали можливості здійснення диверсійно-терористичних акцій, однак вважали їх далеко не першорядними.

"Український національний комітет" мав свою програму, статут, які також потребують критичних підходів. Зокрема, поділяючи програмні положення "УНК" щодо створення суверенної держави, не можна водночас погодитись з баченням мононаціонального характеру такої держави, яка б виключала співіснування всіх інших націй, що традиційно населяли Україну. Досить декларативно виглядають в програмі також вимоги щодо проведення аграрної та правової реформ. Констатуючи необхідність їх здійснення, програма не розкриває змісту згаданих перетворень.

Необхідно відзначити, що "Український національний комітет" мав достатньо високий рівень організації. Наприклад, його учасники сформували свої низові ланки (районні проводи) в Рава-Руському, Городоцькому, Новояричівському районах, власну касу, членські картки, псевдоніми. За конспірацію в "УНК" відповідала спеціально утворена "Служба безпеки". В перспективі організація планувала розгорнути підпільну друкарню, видавати газету "Робітниче слово", іншу антирадянську літературу[1].

Не виключала можливості застосування зброї

---

* Кримінальна справа порушена проти 20 осіб.

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55371, т. 1.-Арк. 51, 179; т. 2.-Арк. 59-60; т. 13.-Арк. 33; т. 24.-Арк. 288-292.

підпільна група, створена в с.Золотники Тернопільської області фотографом місцевої райспоживспілки Євгеном Гогусем*, куди входили також вантажник колгоспу Петро Пундик, шофер Павло Палихата, муляр Тернопільського рембуду № 1 Володимир Куликовський, коваль Євстахій Грицишин.

Однак конкретної діяльності вона провести так і не змогла, зупинившись на етапі вироблення програми майбутньої "Української національної партії". Надмірно захопившись вербуванням нових членів група втратила пильність і була викрита органами КДБ, проіснувавши ледь півроку, з другої половини 1961 р. - до початку 1962 р[1].

Чимало зусиль для формування підпільної організації на засадах ОУН - УПА доклав Микола Маруняс. Повернувшись в 1960 р. в рідне село Буряківку Заліщицького району Тернопільської області з спецпоселення у Кемеровській області, він агітував ряд своїх земляків - Василя Букало, Володимира Кухарського, Йосипа Колесника та інших провести ряд акцій для оволодіння зброєю, налагодити зв'язки з прибічниками ОУН за кордоном, пропонував уважно слідкувати за настроями місцевого населення.

З своїми планами М.Маруняс не розпрощався і під час служби в армії у м. Бердичеві Житомирської області. Разом з Дмитром Лусинчиним вони пропагували націоналістичні погляди серед військовослужбовців, що і послужило безпосередньою причиною арешту[2].

---

* В ряді праць Ю.Курносова, Ю.Зайцева, Л.Алексєєвої керівником групи помилково називається Богдан Гогусь - брат Євгена Гогуся, що не відповідає дійсності, оскільки перший категорично відмовився брати участь в організації (Архів УСБУ по Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 11).

1 Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 12428-П, т. 1.-Арк. 2, 20, 246; т. 2.-Арк. 212, 269-273.

Із звіту Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР за 1965 р., підписаного Володимиром Семичастним, довідуємось також про спроби робітника Івано-Франківського будівельного управління № 612 П.Угринова створити "Українське національно-демократичне об'єднання визволення" (УНДО). З цією метою він виготовив і розповсюдив в селах Спас та Погорілець Рожнятівського району листівки, в яких від імені "УНДО" закликав місцеве населення до боротьби проти радянської влади шляхом здійснення диверсій на підприємствах, в колгоспах, а також терористичних актів щодо партійно-радянських працівників[1].

Крайній радикалізм в тактиці боротьби був характерним для Антона Климащука з с.Полонка Луцького району Волинської області, що намагався на початку 80-х рр. створити підпільну націоналістичну організацію. Наприклад, на одному з зібрань обговорювалась навіть можливість захоплення літака в разі необхідності втечі за кордон.

За даними органів КДБ в "сфері впливу " А.Климащука перебувало близько 30 осіб, з яких 17 дали свою згоду на участь в організації[2].

Підпільні групи і об'єднання, які стояли на позиціях крайнього радикалізму, сповідували збройні методи боротьби з існуючим державним та суспільним ладом, створювались і в наступні роки.

Однак, вже в кінці 50-х - на початку 60-х рр. поступово спостерігається перехід переважної більшості таких організацій до помірної тактики, яка включала в себе комплекс організаційної, пропагандистської роботи, спрямованої на піднесення національної самосвідомості

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 30.-Арк. 7; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 9980-П, т. 3.-Арк. 187.

[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 2441. - Арк. 80-81.

українського народу, згуртування національно-патріотичних сил.

Яскравим прикладом таких організацій може служити підпільна група "Об'єднання", яка діяла в другій половині 50-х р. під керівництвом Володимира Леонюка та Ярослава Гасюка.

Як пригадує Володимир Леонюк: "Наша концепція боротьби за незалежність передбачала перш за все роз'яснювальну працю, поширення вкрай потрібної інформації, від браку якої суспільство просто задихалося. Тому з перших же підпільних своїх кроків ми вдалися до заходів, спрямованих на придбання розмножувальної техніки, врешті - друкарні"[1].

"Об'єднання" виникло в м.Інта Комі АРСР з ініціативи колишніх політв'язнів, які не відмовились від ідеї створення незалежної Української держави. Вже скоро підпільна організація поширила свій вплив на Україну, сформувавши мережу кореспондентів для розповсюдження листівок, прокламацій та іншої літератури в Кіровоградській, Полтавській, Рівненській, Львівській областях.

Наявність друкарні, складеної неймовірними зусиллями Василя Бучковського дозволяла виготовляти достатньо великі тиражі листівок. Так, лише в 1956 р. на Кіровоградщину було направлено близько 700 листівок, в жовтні 1957 р. на Київщину було надіслано 1200 листівок[2] .

Характерно, що "Об'єднання" не обмежувалось виготовленням та розповсюдженням листівок. На основі власних, схвалених усіма членами, програми та статуту, вони проводили безпосередньо в таборах різні семінари,

---

[1] Леонюк В. На прю стає об'єднання//Зона.-1994.-№ 6.-С. 169-170.

[2] ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2.

на яких зачитувалися доповіді і реферати, присвячені найбільш важливим питанням історії та тогочасного стану України[1].

На проведення роз'яснювальної роботи щодо цілей і завдань ОУН були націлені члени Організації українських націоналістів Петро Струс та Василь Пагашевський, які повернулися на Тернопільщину після відбуття покарання восени 1956 р.[2]

Пропагандистську діяльність вважала наріжним каменем своєї роботи підпільна група з 13 чоловік, яка виникла в м.Мелітополі Запорізької області. Лише в 1960-1961 рр. вона сім разів розповсюджувала антирадянські листівки, виготовлені за допомогою саморобного кліше[3].

Необхідно визнати, що далеко не завжди органам КДБ вдавалося виявити осередки виготовлення та розповсюдження антирадянської літератури. Так, незважаючи на те, що в 1961 р. у Харкові працювала група найдосвідченіших оперативних працівників КДБ при РМ СРСР, так і не вдалося з'ясувати авторства листівки, підписаної від імені "Ленінської Комуністичної партії Радянського Союзу". Серед іншого в ній говорилося, що здійснювана в СРСР національна політика далека від вимог більшовицької партії на етапах її становлення, і СРСР аж ніяк не є Союзом суверенних республік, здатних проводити власну політику. В зв'язку з цим, пропонувалося надати більшу самостійність республікам в сферах зовнішньої політики і торгівлі, санкціонувати створення в союзних республіках власних збройних сил, створити всі умови для їх нормального національно-культурного розвитку[4].

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 68861-ФП, т. 1.-Арк. 2..

[2] Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 12986 - П, т.3. - Арк. 322-346.

[3] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 21.-Арк. 4.

[4] Там само.-Ф. 5, оп. 30, спр. 351.-Арк. 11, 14.

Наведений документ продемонстрував обособлення на початку 60-х рр., окремої течії в українському національному русі, яка базувалася на принципах націонал--комунізму. Її представники всіляко намагалися поставити марксистсько-ленінське вчення на національний грунт.

Так, виступаючи за більшу самостійність або навіть державну незалежність України вони не відкидали ефемерної ідеї побудови в Україні найгуманнішого і найсправедливішого суспільства.

Таким чином, в 1960-80-х роках ми можемо спостерігати в національному русі три основні течії: націонал--комуністичну, націоналістичну, що виходила з обгрунтування необхідності власного, самобутнього шляху розвитку України і загально-демократичну, яка допускала можливість розв'язання нагальних питань через проведення різних демократичних реформ. Умовність такого розподілу очевидна, оскільки жодна з представлених нами організацій не мала викристалізованих програм, які б чітко розмежовували їх між собою.

Однією з найбільш відомих організацій націонал--комуністичного спрямування стала "Українська робітничо-селянська спілка" (УРСС), пов'язана з іменем одного з безпосередніх її організаторів Левка Лук'яненка.

Останній, ще працюючи інструктором Радехівського райкому партії Львівської області, замислився над необхідністю створення такої альтернативної організації, яка б могла по-справжньому репрезентувати інтереси широких робітничих і селянських мас України.

В 1959 році Л.Лук'яненко підготував розгорнуту програму "УРСС", в якій, зокрема, говорилося: "Ми боремося за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні й духовні потреби своїх громадян на грунті незалежної економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, у якій би громадяни

дійсно користувалися б політичними свободами і визначали б напрямок економічного і політичного розвитку України - такою є остаточна мета боротьби нашої партії".

В програмі визначалися і основні етапи боротьби. На першому етапі передбачалося досягнення демократичних свобод і політичних прав. Другим етапом повинна була стати боротьба за вихід України з Союзу і утворення самостійної держави[1].

Установче засідання "УРСС" відбулося 7 листопада 1960 р. на квартирі адвоката Перемишлянської адвокатури Івана Кандиби. В ньому, крім господаря та Левка Лук'яненка, взяли участь інструктор Радехівського райкому КПУ С.Вірун, завідуючий клубом с.Павлів Радехівського району В.Луцьків, слухач Львівської партшколи М.Ващук.

Обговоривши програму "УРСС", представлену Л.Лук'яненком, учасники наради визнали її надто гострою, рекомендували виробити новий проект, в якому б основна мета визначалася як демократизація суспільства. Водночас ставилось завдання відобразити в новому проекті мирний характер боротьби, який би виключав можливість будь-якого насильства.

Наступне засідання мало відбутися 22 січня 1961 р. в річницю проголошення УНР, однак внаслідок зради М.Ващука організація була викрита органами КДБ.

Не зумів реалізувати своїх планів і слухач Херсонського мореходного училища, член ВЛКСМ Данило Кулиняк. В другій половині 1964 р. він намагався створити підпільну організацію "Вісник свободи України", яка б домагалася виходу України з складу СРСР і встановлення національної моделі соціалізму[2].

---

[1] Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! ....-С. 11, 14-15.

[2] ДА СБУ.-Спр. 69260-ФП, т. 5.-Арк. 30; Кулиняк Д. Ми спрагло вчились правди//Україна.-1990.-№ 12.-С. 20-21.

Провідну роль відводив робітничому класу в перетворенні і оновленні України Андрій Коробань - автор програми "Національно-визвольної партії пролетаріату України", написаній в 1968-1969 рр. Для доробки згаданого документу чимало зусиль доклав науковий працівник Інституту філософії АН України Євген Пронюк[1].

Ідеєю створення "Української національної комуністичної партії" був сповнений київський письменник Василь Рубан, який в 1971 р. розробив програму майбутньої "УНКП".

На його думку, кінцевою метою партії є створення "самостійної Української соціалістичної держави, влада в якій належатиме робітникам і селянам". Практичну реалізацію поставленої мети В.Рубан вбачав у "прориві московської інформаційної монополії", створенні власних незалежних органів друку, великій організаційній роботі по формуванню низових ланок партії, проведенні акцій громадської непокори у вигляді демонстрацій, мітингів, голодувань тощо[2].

Дещо еклектичною виглядає програма "Партії національного прогресу", написана в кінці 70-х - на початку 80-х рр. вчителем історії з м.Горлівки Донецької області Юрієм Мельником. Соціалістичні ідеї в ній тісно переплітаються з ідеями лібералізму, об'єднаними на національному грунті[3].

На відміну від націонал-комуністичних, підпільні націоналістичні організації повністю відкидали теорію і практику соціалізму, звертаючи свої погляди до моделі держави з сильною економікою, високою розвинутою культурою. Зокрема, така точка зору була близькою групі

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 69308-ФП, т. 3.-Арк. 76.

[2] Там само.-Спр. 67643-ФП, т. 1.-Арк. 46052; Рубан В. На протилежному боці від добра//Київ-1992.-№ 2.-С. 43-45.

[3] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32035-ПФ, т. 1.-Арк. 71, 76; т. 3.-Арк. 67.

українських патріотів, які створили в 1961 р. "Українську загальнонародну організацію", перейменовану в 1964 р. в "Український національний фронт" ("УНФ"). Осередки "УНФ" діяли на території Львівської, Івано-Франківської, частково інших областей республіки.

Для пропаганди власних завдань і цілей, а також для згуртування навколо себе однодумців, члени "УНФ" Дмитро Квецко, Зеновій Красівський та ін. видавали позацензурний журнал "Воля і Батьківщина". Належний рівень організації роботи, конспіративність, повна відданість боротьбі, як свідчить Микола Крайник, дозволила "Українському національному фронту" протриматись близько 18 років[1].

Виключно патріотичним можна вважати вчинок 14 студентів Львівського державного університету та лісотехнічного інституту, інших молодих працівників заводу залізобетонних конструкцій, Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва, які в серпні 1970 р. створили підпільну молодіжну організацію "Український національно-визвольний фронт" ("УНВФ"). Як і належить, "УНВФ" мав свої програмні документи, націлені на створення Української незалежної держави. З цією метою Зорян Попадюк, Яромир Микитка, Ігор Худий, Євген Сеньків, Степан Слука та ін. займалися політичною просвітою населення, поширювали листівки, позацензурний журнал "Поступ". Викриття "УНВФ" в 1973 р. було негативно сприйняте вищим політичним та державним керівництвом, оскільки в даному випадку йшлося про зростання опозиційних настроїв серед студентської молоді, що мала надалі формувати українську еліту[2].

---

[1] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7536-П, т. 15.-Арк. 259-278; Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-25986, т. 2.-Арк. 1-7; т. 3.-Арк. 101; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7535-П, т. 25.-Арк. 270-283; Крайник М. Провісники//Зона.-1993.-№ 4.-С. 230-231.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22586, т. 2.-Арк. 150-154; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 33-36.

Молодь складала основу і іншої підпільної організації - "Спілки української молоді Галичини", яка виникла в м.Коломиї Івано-Франківської області. Владні структури особливо шокувало те, що очолював її ніхто інший як секретар первинної комсомольської організації ПМК-67, член КПРС Дмитро Гриньків.

На перших етапах своєї діяльності "Спілка" зосередила свою увагу на придбанні необхідної націоналістичної літератури, створенні громадської каси, розширенні мережі організації в інших районах області[1].

Наявні в нашому розпорядженні документи не дають підстав говорити про сповідування "Спілкою" насильницьких методів боротьби з радянською владою. Однак, подані в кримінальній справі документи свідчать про те, що її учасники зробили певні кроки для оволодіння зброєю (викрали 6 стволів та патрони), проводили тренувальні стрільби, готувалися до пограбування ощадної каси[2].

Безпосередньо до молоді апелював Василь Труш - організатор молодіжної антирадянської групи, яка діяла в с.Устечко Заліщицького району Тернопільської області з вересня 1971 р. по лютий 1974р.

Спираючись на зацікавлену підтримку учнів професійно-технічного училища №35 м.Миколаєва Львівської області Михайла Григора, Петра Даниліва, військовослужбовця в/ч 48731 м.Львова Богдана Гронського, учня 10 класу Устечківської середньої школи Андрія Кузана та інших, він намагався створити ініціативну групу по створенню збройних формувань, підготувати для них відповідну базу (схорони), налагодити прослуховування зарубіжних радіопередач,

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 17-20, 22-26, 46-47.

[2] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37527, т. 1.-Арк. 256.

поширення матеріалів іноземних засобів масової інформації[1].

"Чортківська група", створена в м.Чорткові Тернопільської області в листопаді 1972 р. Володимиром Мармусом і Степаном Сапеляком за короткий час своєї діяльності до березня 1973 р., встигла провести лише кілька пропагандистських акцій. Так, 21 січня 1973 р. напередодні річниці проголошення УНР, її члени розповсюдили 19 антирадянських листівок, вивісили 4 жовто-блакитних прапора[2].

Поширенням листівок та української національної символіки планувала займатись також підпільна молодіжна група, створена в другій половині 1972 р. з учнів Вишнянського технікуму полодоовочівництва Городоцького району Львівської області. Лише викриття групи, очолюваної І.Михайлівим, в січні 1973 р. перешкодило здійсненню накреслених планів [3].

Протягом двох років діяла в селі Трач Косівського району Івано-Франківської області підпільна організація "Гомін", створена у складі семи осіб директором місцевого будинку культури Михайлом Слободяном. Останній власноручно виготовив присягу для вступаючих до "Гоміну", а також програмний документ "Звернення до синів і дочок українського народу", в якому створення Української незалежної держави розцінювалось як єдино можливий засіб збереження нації[4].

Якщо націонал-комуністичні та націоналістичні угрупування робили основний акцент на розв'язанні національних проблем і домагалися побудови незалежної

---

[1] Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 13326 - П. - Арк. 234-240.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 54-57; 66-72.

[3] Там само. - Арк. 31-32.

[4] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37534.

Української держави, то цілий ряд організацій і груп виводили на перший план завдання реалізації демократичних прав і свобод громадян як неодмінну запоруку подальшого розвитку радянського суспільства.

Одним з тих, хто вбачав шлях до розширення і зміцнення суверенітету національних республік в проведенні певних демократичних перетворень став студент факультету журналістики Київського державного університету, молдаванин за національністю Борис Мар'ян. В 1956 р. під впливом ліберальних кроків радянського керівництва він склав "програму-мінімум", яка передбачала здійснення демілітаризації радянської країни, ствердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію на всіх рівнях політичної цензури, обмеження функцій КПРС, вільний обмін інформацією з зарубіжними країнами, зняття перепон для виїзду і в'їзду в країну як громадян СРСР так і іноземців.

Шукаючи однодумців, Б.Мар'ян знайомив з своєю програмою однокурсників Володимира Дамаскіна, Івана Пашкова, Галину Хоменко. Сподівався отримати підтримку своїм думкам і в парткомі КДУ, інших громадських організаціях[1].

На відміну від Б.Мар'яна, який не виключав участі КПРС в процесі демократизації суспільства, пенсіонер з м.Кам'янець-Подільського Євген Шевченко вбачав в Комуністичній партії силу не лише не здатну до самореформування, а й реальне гальмо будь-яких позитивних змін в СРСР та інших країнах радянського блоку. Разом з дружиною Антоніною Шевченко та головним лікарем Соколівської дільничної лікарні Кам'янець-Подільського району Надією Конасевич, в 1956-1957 рр. він поширював листи, в яких закликав організувати міжнародний суд, викрити і засудити злочини

[1] ДА СБУ.-Спр. 67505-ФП, т. 1.-Арк. 3, 20, 30, 312.

тоталітарного режиму, створити справжні органи народовладдя[1].

Про необхідність здійснення "нової революції" твердили учасники підпільної організації, створеної на початку 60-х рр. у Києві О.Ф.Калиниченком. До її складу входили: медсестра лікарні № 3 Жовтневого району, член КПРС О.В.Калиниченко; інженер-конструктор ОКБ-1 заводу "Ленінська кузня", член ВЛКСМ В.І.Олійник; токар заводу ПС № 308, член ВЛКСМ П.Ф.Кравчук; медсестра лікарні ім.Калініна М.А.Бєлова та інші.

На своїх засіданнях учасники згаданої організації констатували суттєві розходження між програмними документами партійно-урядової верхівки СРСР і реальною практикою життя, розробляли організаційні засади боротьби за оновлення суспільства[2].

Згадана організація намагалася через Віктора Рафальського налагодити зв'язки з московськими опозиційними колами. Встановлення контактів з російськими дисидентами дало підставу киянам для розробки т.з. "Платформи єдиного революційного фронту", що передбачало об'єднання з московською молодіжною антирадянською групою[3].

На тлі серйозних прорахунків в сфері економічної політики виник в м.Костянтинівка Донецької області "Підпільний центр "Свобода", куди входили студенти Анатолій Сенін, Віктор Бобилєв, Валентин Приходько. Останні вбачили причини погіршення добробуту людей в неспроможності керівництва КПРС до проведення економічних реформ, його догматичному ставленні до організації всіх сфер життєдіяльності суспільства. Свої погляди студенти поширювали через листівки, в яких закликали

[1] Архів УСБУ в Хмельницькій обл.-Спр. П-28803, т. 1.-Арк. 2, 6; т. 2.-Арк. 150.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5511.-Арк. 2-3.

[3] Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 9174 -П, т.1. - Арк. 191.

до ліквідації КПРС, введення багатопартійної системи, надання усієї повноти влади Радам[1].

Першопричиною всіх негараздів, які мали місце в СРСР, вважали диктатуру КПРС члени утвореного в 1962 р. "Демократичного союзу соціалістів": директор середньої вечірньої школи с.Серпневе Одеської області М.Драгош, студенти В.Постолатий, С.Чемиртан, М.Кучеряну. В листівках, розповсюджених ними в Ленінграді, Харкові, Києві, Новосибірську, Казані, Куйбишеві, Одесі, Челябінську, Свердловську та інших містах, ставились питання про необхідність посилення ролі Рад, які перетворилися в придатки партійних комітетів, своєчасність встановлення обмежень в термінах перебування на виборних посадах, доцільність ухвалення законів, що гарантували б справжню свободу слова, діяльність будь-яких політичних і громадських організацій, створення умов для функціонування профспілок тощо[2].

Ідеї соціалізму з людським обличчям дотримувались також ініціатор створення на Миколаївщині підпільного угрупування "Боротьба за громадську справедливість", студент Микола Богач (організація викрита в 1969 р.)[3], засновники "Партії боротьби за реалізацію ленінських ідей", робітники з Луганська Хохлов і Чеховський (1970 р.)[4], автор грунтовної програми "Партії народних комуністів", асистент кафедри експериментальної фізики Донецького університету Анатолій Демчишин (1970р.)[5]., фундатор "Робітничої партії", вчитель з Одеси Михайло Монаков (1979 р.)[6].

---

[1] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32295-ПФ, т. 1.-Арк. 239-240 зв.; т. 3.-Арк. 5.

[2] РДАНІ.-Ф. 5, оп. 36, спр. 454.-Арк. 110.

[3] Алексєєва Л.-Вказ. праця.-С 10.

[4] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

[5] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32636-ПФ,т. 1.-Арк. 37, 80 зв., 99.

[6] Вести из СССР...-Т. 1.-Арк. 153.

Наскільки серйозними були наміри організаторів таких опозиційних груп, довідуємось з спільної доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ при РМ УРСР та Верховного Суду УРСР ЦК Компартії України від 2 листопада 1971 р. В ній, зокрема, говорилося, що "...Хохлов і Чеховський, обоє робітники, 1917 р.н., з середньою освітою, оцінюючи з ревізіоністських позицій політику партії і Радянської держави, прийшли до висновку, що ніби то існує "лжесоціалізм", який, на їх думку, є "особливою формою реставрації капіталізму", виношували плани створення нелегальної партії, розробили статут, програму і приступили до створення нелегальної антирадянської групи.

Вони також намагалися організувати підпільну друкарню для масового виготовлення антирадянських документів, для чого викрали з друкарні Сєвєродонецького хімкомбінату більше 60 кг друкарських шрифтів"[1].

"Ревізіоністські" організації та групи стихійно виникали і надалі. Наприклад, в 1981 р. брати Олексій та Віктор Зеркальцеви серйозно захопилися справою створення "Ідеальної Комуністичної партії Радянського Союзу". В листівках, розповсюджених імені останньої в Ленінграді, Жданові Донецької області, вони закликали до створення такої партії, яка б забезпечила вільне функціонування всіх інших політичних і громадських інституцій[2].

Організацію "Демократичної партії" як опозиційної КПРС ставив собі за мету слюсар Донецького заводу "Донбаскабель" Микола Семенцов. Серед перших кроків, здійснених ним в даному напрямку, стали спроби утворення таких супутніх організацій як "Союз вільних

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 77.

[2] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32860-ПФ, т. 1.-Арк. 97, 100.

студентів", "Товариство християнської православної церкви", які мали згуртувати навколо себе критично мислячу молодь, в першу чергу робітників, студентів, віруючих[1].

Повністю також орієнтувався на молодь "Інтернаціональний революційний фронт", очолюваний студенткою філософського факультету Київського державного університету Тетяною Метельовою[*]. В першій половині 80-х рр. осередки "ІРФ" функціонували в Києві, Херсоні, Хусті, Рахові, Ужгороді, Москві, Ленінграді, Новгороді. Як довідуємось з програмних документів організацією ставились завдання ліквідації монополії КПРС на владу, введення повного госпрозрахунку, скасування жорсткого планування, докорінна реорганізація репресивних органів[2].

Цілком очевидно, що перелічені нами нелегальні організації та групи загальнодемократичного спрямування відіграли важливу роль в піднесенні українського національного руху. Вони хоча й не ставили перед собою завдань розв'язання нагальних національних проблем українського народу, однак своєю конкретною пропагандистською, організаційною діяльністю сприяли ствердженню в Україні демократичних тенденцій, створювали умови для реалізації прав і свобод громадян, які об'єктивно поширювались і на національно-культурну сферу.

Разом з тим, нелегальне становище, в якому діяли згадані націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації і групи, значною мірою

---

[1] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 33026-ПФ, т.1.-Арк. 71, 115 зв.-116.

[*] До координаційної ради "ІРФ", зокрема, входили: Олесь Петік, Лев Брагінський, Ігор Бурковський.

[2] Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня; З матеріалів особистої розмови авторів з Ігорем Бурковським.

обмежувало їх можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 1970-х рр. постало питання про створення таких організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової". Вже сама історія його створення заслуговує на пильну увагу дослідників. Подібна зацікавленість пояснюється тим, що ряд правозахисників (Надія Світлична та ін.) не без підстав вважають Комітет предтечею Української Гельсінської групи[1].

Аналізуючи обставини створення Комітету можна твердити, що виник він стихійно хоча і був обумовлений усією попередньою діяльністю українських правозахисників. Після арешту в Одесі в грудні 1971 р. Ніни Строкатової ряд її однодумців вирішили розпочати петиційну кампанію на її захист. Причому, здійснювати її не поодинці, а спільними зусиллями, скоординовано і цілеспрямовано. Так з'явився "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової", декларацію про заснування якого 21 грудня 1971 р. підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук, Вячеслав Чорновіл.

В декларації, зокрема, говорилося, що "...Громадський комітет захисту Ніни Строкатової створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права, у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів.

Дії Комітету полягатимуть:

- у зборі фактів і документів та матеріалів, що

[1] Світлична Н. Погром з продовженням //Сучасність.-1983.-№ 3.-С. 78.

торкатимуться особи Н.Строкатової і її "справи", в ознайомленні з ними державних та правових інстанцій та представників громадськості;

- в організації при потребі збору підписів під зверненням на захист Н.Строкатової:

- у зборі коштів для допомоги Н.Строкатовій та її чоловікові, політв'язневі, позбавленому, у зв'язку з арештом дружини будь-якої моральної і матеріальної допомоги;

- у домаганні гарантованої законом гласності судового процесу;

- у гарантованому оскарженні перед касаційною та іншими інстанціями звинувачувального вироку, якщо такий буде винесений"[1].

На жаль, як зазначав В.Чорновіл, який разом з І.Стасів стояли біля витоків Комітету, останній фактично не встиг розгорнути ніяких дій через арешт частини його учасників[2].

Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення.

По-перше, він переконав в можливості і доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної української правозахисної організації спостерігаються в середині 70-х рр. і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, залежність СРСР від західних тех-

---

[1] Сучасність.-1973.-№ 1.-С. 119-120.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 4.-Арк. 94-96.

нологій, експорту продовольства тощо, обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини змусили його маневрувати на світовій арені.

Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз, "...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "детанту"[1].

Гельсінський рух і створені на його платформі організації та групи викликали жорсткий опір правлячого режиму. Оцінюючи їх діяльність, голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропов в своїй інформації ЦК КПРС від 15 листопада 1976 р. зазначав, що такі групи переслідують "...провокаційну мету, поставити під сумнів щирі зусилля СРСР по виконанню положень Заключного акту Наради по безпеці і співробітництву в Європі і тим самим здійснити на уряд Радянського Союзу тиск в питаннях реалізації гельсінських домовленостей... Члени "групи" здійснюють збір матеріалів про нібито наявні випадки невиконання Радянським урядом Заключного акту, зокрема, про "порушення основних прав радянських громадян", переслідування за інакодумство" тощо". Одночасно з цим, Ю.Андропов “запевняв вище політичне керівництво, в тому, що "...Комітетом державної безпеки вживаються заходи по компрометації та припиненню ворожої діяльності " таких груп[2].

---

[1] Мороз В. Шістдесяті роки в Україні//Всесвіт.-1993.-№ 9-10.-С. 182.

[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 39, спр. 4.-Арк. 1-3.

Однак, незважаючи на протидію владних структур, правоохоронних органів, групи сприяння гельсінських угод виникали в різних регіонах СРСР, і в першу чергу в Україні. Сьогодні важко відтворити з абсолютною точністю кому конкретно належала ідея створення Української Гельсінської групи, але можна з переконаністю твердити, що вона активно обговорювалась в середовищі українських правозахисників. Тому ініціаторами УГГ можна з повним правом вважати і Миколу Руденка, і Олеся Бердника, і Оксану Мешко, і Левка Лук'яненка, і Петра Григоренка... Дещо пізніше їх підтримали Ніна Строкатова, Іван Кандиба, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович[1].

8 листопада 1976 р.* М.Руденком була представлена на розсуд ініціаторам оформлення УГГ "Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод". В ній, зокрема, говорилося, що остання ставить за мету:

1) сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами неможна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статтей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-27380, т. 2.-Арк. 85; Безсмертний І. Формула сонця//Молодь України.-1990.- 30 грудня; Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні. К., 1994 - С. 142; Маринович М. Україна: дорога через пустелю. - Х., ФОЛІО, 1993.-С. 45; Козак С. Від охорони Кремля до політв'язня//Літературна Україна.-1992.-30 квітня; Руденко М. Людина високого виміру//Оксана Мешко, Козацька матір. - К., 1995.-С. 12-13.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо[1].

Як видно вже з тексту самої "Декларації", а також цілого ряду інших документів, провідним моментом в діяльності УГГ повинна була стати боротьба за самовизначення України, прокладення шляхів для її вільного розвитку. "...Найрадикальніша вимога духу української нації для себе і братерських народів, - говорилося в зверненні УГГ до країн-учасниць Бєлградської наради влітку 1977 р., - повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не зможе зупинити втілення цієї ідеї у зримі форми історичної реальності"[2].

Визначивши основні цілі, а також методи їх досягнення, ініціатори УГГ з винятковою увагою поставилися до організаційних сторін своєї роботи. Причому в підходах до цих питань вони нерідко притримувались діаметрально протилежних точок зору.

Так, Микола Руденко виступав за чітке розмежування обов'язків серед членів групи, пропонував створити спеціальні "редакційну" та "інформаційну" колегії. Проти цього рішуче виступав Левко Лук'яненко, аргументуючи свою позицію тим, що подібна структура дасть підставу органам КДБ звинуватити членів УГГ в створенні організації, спрямованої на підрив радянського

1 Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських Угод. - Торонто-Балтимор, 1978.-С. 12.

державного і суспільного ладу СРСР. Після нетривалої дискусії пропозиції М.Руденка, викладені ним в "Протоколі № 1 засідання УГГ" були відхилені[1].

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники - Л.Алексєєва, М.Ланда, Ю.Орлов, О.Гінзбург, А.Щаранський, В.Слєпак гаряче вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні, актом великої мужності[2].

Для налагодження контактів з російськими правозахисними організаціями чимало зусиль доклав відомий правозахисник, опальний радянський генерал Петро Григоренко, який входив одночасно до Московської і до Української Гельсінських груп. З необхідним розумінням ставились до проблем українських правозахисників Юрій Орлов, Олександр Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх в зарубіжних засобах масової інформації[3].

Через деякий час діяльність УГГ отримала певний резонанс за кордоном. Цьому, зокрема, сприяв створений у Вашингтоні "Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні" в складі мікробіолога, доктора філософії Андрія Зваруна (президент), доктора філософії Ігоря Кошмана (віце-президент), редактора інформаційної служби "Смолоскипу" Богдана Ясеня (секретар), Уляни Мазуркевич, Ігоря Ольшанського, Андрія Фединського.

Перший контакт між згаданим "Комітетом" і УГГ

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 68061-ФП, т. 6.-Арк. 28; Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 31729-ПФ, т. 9.-Арк. 20.

[2] Український правозахисний рух...-С. 10.

[3] ДА СБУ.-Спр. 68061, - ФП, т. 6.-Арк. 5-6, 9.

відбувся 21 листопада 1976 р., коли Богдан Ясень взяв 20-хвилинне інтерв'ю по телефону у керівника Української Гельсінської групи, письменника Миколи Руденка[1].

Констатуючи активізацію діяльності УГГ, радянські владні структури навіть не уявляли собі всіх подальших наслідків. Переслідування учасників гельсінського руху не лише не призвело до самоліквідації організації, а й сприяло припливу в її ряди все нових і нових членів. В кінці 70-х - на початку 80-х рр. членами УГГ стали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Йосип Зісельс, Віталій Калиниченко, Зеновій Красівський, Ярослав Лесів, Юрій Литвин, Михайло Мельник, Василь Овсієнко, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Петро Розумний, Ірина Сеник, Василь та Петро Січко, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич та багато ін. Всього до УГГ в 1976 - 1988 рр. входило більше 40 чоловік[2].

В сучасних умовах перважна більшість членів УГГ зайняла активну громадянську позицію, сприяючи ствердженню державотворчих тенденцій в Україні. Зокрема Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, брати Богдан та Михайло Горині, та інші обиралися народними депутатами України. Василь Романюк до останніх своїх днів очолював Українську православну церкву - Київський патріархат. В становленні Української республіканської партії важливу роль зіграв Василь Овсієнко. Співголовує у міжнародній правозахисній організації Зіновій Антонюк. Всі вони продовжують ту велику справу, за яку поклали своє життя Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Юрій Литвин, сотні інших українських патріотів, які стояли біля джерел незалежності України.

Таким чином, аналізуючи рух опору тоталітарному

---

[1] ДА СБУ.- Спр. 67826-ФП, т. 3.-Акр. 204.
[2] Оксана Мешко, Козацька матір. - К., 1995.-С. 56.

режиму в сфері національної політики, можна помітити, що він пройшов шлях від спроб теоретичного чи художнього осмислення становища України в складі СРСР, розгортання петиційних кампаній, цілеспрямованої культурно-просвітницької діяльності доё створення різних за спрямуванням нелегальних організацій, видання позацензурної літератури до формування єдиного загальнонаціонального правозахисного центру.

§3. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ЯК ЗАСІБ ПРИДУШЕННЯ ІНАКОДУМСТВА

Непослідовність і обмеженість процесу десталінізації, хиткість і незавершеність демократичних перетворень другої половини 1950-х рр. в СРСР в цілому, і в Україні, зокрема, обумовили новий етап боротьби з будь-якими проявами інакодумства.

Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС вищим політичним керівництвом були прийняті рішення, які не просто перетинали шлях до плюралізму думок і поглядів, а й націлювали партійні організації, силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. Як приклад можна навести постанову ЦК КПРС "Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР", а також лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів"[1].

Характерно, що підготовка згаданих документів проходила за традиційною схемою, так голосно засудженою з трибуни XX з'їзду КПРС. Чого, зокрема варті додатки, зроблені до них першим секретарем ЦК КПУ Олексієм Кириченком, який декларував, що "...кожний комуніст повинен вести боротьбу за втілення в життя рішень партії та уряду проти всіх відступів від генеральної політики

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 128-131.

партії, марксизму-ленінізму, проти демагогів, розповсюджувачів ворожих провокаційних чуток". В іншому випадку він пропонував "...підняти робітників на боротьбу проти ворожих елементів, всякого роду підбурювачів, провокаторів, демагогів, проти носіїв чужих нам поглядів і настроїв"[1] .

Обговорення листа ЦК КПРС "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів" вилилось в гучну ідеологічну кампанію, під час якої зводились нанівець ті позитивні здобутки, досягнуті в процесі десталінізації країни, робилися реальні спроби реанімації теорії і практики сталінізму.

Саме так сприйняли кампанію по обговоренню листа низові партійні організації. Завідувач відділом партійних органів ЦК КПРС по РРФСР В.Чураєв 21 лютого 1957 р. повідомляв вище політичне керівництво про деякі "антипартійні" вислови окремих комуністів. Зокрема його увагу привернула заява конструктора Ярославського автозаводу Кисельова про те, що "...лист зачитаний таким тоном і з такими натяками - або замовкніть, або будемо саджати"[2] .

Прораб Лівобережного виробничого району Куйбишевської ГЕС, член партійного бюро підприємства Зеленов на партійних зборах, присвячених обговоренню листа ЦК КПРС, висловив думку, що "керівники партії і уряду щось піднаплутали з критикою культу особи Сталіна, спочатку засудили його, а тепер знову почали вихваляти"[3].

Марно намагався з'ясувати на партійних зборах в Херсонському морському порту боцман портової території, комуніст з двадцятип'ятирічним стажем, кавалер

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4257.-Арк. 188.
[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 6.-Арк. 66.
[3] Там само.-Спр. 5.-Арк. 63.

двох бойових орденів Сергій Богдан в чому ж полягають "антирадянські вилазки" працівників теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР. Його відразу звинуватили в спробах ревізувати рішення ЦК КПРС і пояснили, що не можна вимагати переказу на партійних зборах виступів якихось "відщепенців"[1].

Важливу закономірність в зв'язку з постановою ЦК КПРС та відповідним листом вищого політичного керівництва помітив російський дисидент Михайло Молоствов, який зазначав, що протягом короткого періоду "відлиги" (лютий-листопад 1956 р.) політично мотивованих арештів, очевидно, не було, або в усякому разі відомості про них відсутні. Він наводить навіть версію про те, що весною 1956 р. була схвалена таємна партійно-урядова постанова про незастосування статті 58-10 КК РРФСР та аналогічних статей КК союзних республік, яка діяла до появи в грудні 1956 р. директиви ЦК КПРС про посилення боротьби з "антирадянськими елементами"[2].

Спираючись на загальносоюзний матеріал, М.Молоствов, очевидно, мав певну рацію, однак, він не враховував специфіку України, де боротьба з українським буржуазним націоналізмом не спадала навіть в умовах політичної відлиги.

Можна припустити, що схвалені в грудні 1956 р. документи дозволили партійним організаціям, правоохоронним органам подолати породжену XX з'їздом розгубленість, націлили їх на рішучу боротьбу з нонконформістськими силами. Так, ЦК Компартії України настійно наполягав на включенні до листа ЦК КПРС фрагменту такого змісту: "...Партійні організації не завжди враховують ту обставину, що за останній час

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4256.-Арк. 53-56.
[2] Звенья: Исторический альманах. - М., 1991.-Вып. 1.-С

повернулось з місць ув'язнення значне число осіб реабілітованих або відбувших термін покарання. Серед них є особи, особливо з числа буржуазних націоналістів, які ідейно не роззброїлись. ЦК КПРС вимагає від партійних та радянських органів і усіх партійних організацій посилити роботу серед осіб, що повернулися з місць ув'язнення, вивчати їх політичні настрої, посилити виховну роботу серед них, і вживати рішучі заходи до тих, котрі намагаються відновити свою минулу антирадянську діяльність"[1] .

У відповідності з новими політичними реаліями формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширяла можливості владних структур в здійсненні політичних репресій. Йдеться, перш за все, про схвалення Закону СРСР від 25 грудня 1958 р. "Про кримінальну відповідальність за державні злочини", введення в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісної статті - "антирадянська агітація та пропаганда" (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів. Спираючись на них в своїй практичній діяльності, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР зміг відрапортувати про ліквідацію лише за період з 1954-1959 рр. 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян.

Як особливе досягнення розцінювалось викриття органами держбезпеки 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які діяли в Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4257.-Арк. 187.

налічували 245 учасників[1].

Не менш "ефективною" була діяльність спецслужб і в наступні чотири роки. За останніми підрахунками, здійсненими при допомозі заступника Голови Служби безпеки України, генерал-лейтенанта Володимира Пристайка, за політичними статтями в згаданий період було притягнуто до кримінальної відповідальності 219 осіб. Однак, і ці результати, як переконуємось, не влаштовували московське керівництво.

КДБ при Раді Міністрів СРСР своїм наказом за № 00175 від 28 липня 1962 р. "Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів" вказував на наявність ще значної кількості антирадянських угруповань, численних випадків розповсюдження антирадянської літератури. Виходячи з цього, Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР були розроблені спеціальні заходи по протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК Компартії України від 11 жовтня 1962 р.[2]

Таким чином, політична відлига другої половини 50-х - початку 60-х р., процес реабілітації жертв незаконних репресій періоду сталінізму, супроводжувалися переслідуваннями інакодумців хоча і меншими за своїми масштабами, дещо іншими за спрямуванням, однак не менш сумнівними і аморальними.

Для придушення опозиції, насамперед українського національного руху, використовувались найжорсткіші санкції, передбачені кримінальним кодексом. Зокрема, активних учасників підпільної антирадянської організації "Український національний комітет" Богдана Грицину, Івана Коваля було засуджено в січні 1962 р. до вищої міри покарання, всі інші їх товариші

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 85.-Арк. 248.
[2] Там само. - Спр. 109.-Арк. 428.

отримали від 10 до 15 років виправно-трудових таборів[1].

Не змилувалася радянська Феміда і над одним з організаторів Ходорівської нелегальної групи (Львівська обл.) Федором Процівим, засудженим до страти 7 травня 1962 року[2].

Тяжкі виробування випали на долю учасників інших підпільних антирадянських угруповань: "Спілки патріотів", "Союзу борців за національну Україну", "Української націоналістичної організації ім.С.Бандери", "Української національної партії", "Об'єднання", "Української робітничо-селянської спілки", "Платформи єдиного революційного фронту" та ін. Наприклад, Левко Лук'яненко ("УРСС") та Євген Гогусь ("УНП") судом першої інстанції були засуджені до смертної кари і лише після розгляду касаційних скарг отримали право на життя[3].

Жорсткий контроль здійснювався не лише за конкретними діями і намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками і настроями, що побутували серед населення. Зокрема, суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії і держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, республіканських та місцевих організацій.

Наприклад, як антирадянський документ був кваліфікований лист від 7 січня 1957 р., направлений на адресу Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова слюсарем Хмельницького міськпромкомбінату Володимиром Паньковим, який різко критикував внутрішню і

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. 55371, т. 24.-Арк. 415-419.
[2] Там само.-Спр. 55627, т. 10.-Арк. 224 зв.-225.
[3] Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!... - С. 67; Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 12428 - П, т. 2. - Арк. 269-273

зовнішню політику Радянської держави, покладав особисту відповідальність за всі негаразди в країні на М.С.Хрущова. Відвертість робітника обійшлася йому п'ятьма роками виправно-трудових таборів з наступною трирічною поразкою в правах[1] .

Приводом для порушення кримінальної справи проти вантажника Житомирської кондитерської фабрики Павла Смирнова послужили його два листи на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилова. В одному з них простий трудівник писав: "...Ось ви сидите в Кремлі і далі Кремля нічого не бачите і бачити не хочете... Не один раз я бував на парадах і слухав промови всяких там обласних діячів. Виходить, знаєте, такий собі пан в шкіряному пальто з каракулевим коміром і говорить: "...Товариші і так далі..." Подивився я на його животик, на шию, як у бика, на пальто і на свою побілілу по швам суконну пару, торкнувся своєї шиї та скосився на товариша, що стояв поруч у блискучо синій новій фуфайці та латаних чоботах, й так стало мені моторошно. Повернувся я і тихенько вийшов з юрби.А наздогін мені, як заклинання шамана, доносились слова каракулевого коміра про дружбу, рівність і братерство"[2].

Павла Смирнова намагалися захистити заступник прокурора УРСР Ардерихін, його помічник Осипенко, а також прокурор відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки Генеральної прокуратури СРСР Новіков, які пропонували згадану справу повернути на дослідування, або навіть припинити за недостатністю зібраних доказів. Однак, захищаючи честь мундира, в справу втрутився начальник УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Житомирській області В.Голик, який у своєму листі від 5 жовтня 1957 р. до заступника завідувача адміністративним

---

[1] Архів УСБУ в Хмельницькій обл. - Спр. П - 11396. - Арк. 3, 22

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4630.-Арк. 36.

відділом ЦК КПУ І.Дегтярьова назвав позицію прокурорських працівників "шкідливою", "спрямованою на притуплення боротьби органів КДБ і прокуратури з антирадянськими проявами" такою, що суперечить зверненню ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи парторганізацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів"[1] .

Врешті-решт перемогла точка зору начальника УКДБ по Житомирській області, внаслідок чого вироком судової колегії в кримінальних справах Житомирського обласного суду від 15 січня 1958 р. Павло Смирнов був засуджений до позбавлення волі у виправно-трудових таборах терміном на чотири роки з поразкою в правах на три роки[2] .

Трьома роками виправно-трудових таборів була покарана "порада" жителя с.Кудрівки Сосницького району Чернігівської області Миколи Лисича М.Хрущову піти у відставку з усіх вищих партійних та державних посад, взяти на себе відповідальність за ту сваволю, що чиниться в країні[3].

Стільки ж років довелося відбувати покарання Леонідові Мозолевському з Житомирщини за "запрошення" М.Хрущову приїхати на Коростенщину і подивитись на власні очі в якому скрутному і принизливому становищі опинився український народ[4].

Інший спосіб протесту обрав для себе сантехнік Солотвинської мехколони № 3 Богородчанського району Івано-Франківської області Гаврило Крук, який від імені "Керівного штабу політичної боротьби" розсилав листи з критикою радянського ладу передовикам виробництва,

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4630.-Арк. 33.

[2] Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 29838-П.-Арк. 372.

[3] Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-10262.-Арк. 16, 105.

[4] Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28826-П.-Арк. 2.

громадським діячам, випадковим адресатам. 14 квітня 1964 р. Івано-Франківський обласний суд засудив робітника до шести років виправно-трудових таборів суворого режиму[1].

Гучною назвою - "Комітет боротьби проти хрущовщини" підписував свої листи-протести на адресу президії ЦК КПРС анонім з Полтавщини. Будь-які спроби з'ясувати хто виступає від імені цієї загадкової організації виявились марними[2].

Характерно, що речовими доказами в храмах радянського правосуддя нерідко ставали не лише оприлюднені документи, заяви, звернення, а й найпотаємніші речі особистості - щоденники, приватні листи тощо. Зокрема, неправомірним виявилось бажання студента історичного факультету Харківського державного університету Вячеслава Біркіна в 1956-1957 рр. вести власні щоденникові записи, писати вірші, листуватися з однодумцями, висловлювати нестандартні думки в колі товаришів. Так, в крайньому разі, вважала судова колегія Харківського обласного суду, яка 28 березня 1958 р. засудила молоду людину до чотирьох років позбавлення волі[3].

В праві на власну думку було відмовлено також учаснику Великої Вітчизняної війни, кавалеру ордена "Червоної Зірки", інженеру-технологу Чистяківського електротехнічного заводу, студенту-заочнику філософського факультету Московського державного університету Валерію Шарину. За свої нотатки, присвячені аналізу становища в СРСР, вироком Донецького обласного суду він отримав чотири роки ув'язнення[4].

---

[1] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37215-П, т. 2.-Арк. 187-189.

[2] Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 11816-С.-Арк. 2.

[3] Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034363-П.-Арк. 3, 214, 239-240.

[4] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 33442-ПФ.-Арк. 27, 44-44 зв., 205-205 зв.

Досить сумнівною виглядала кримінальна справа жителя с.Бабинці Борщівського району Тернопільської області, батька чотирьох дітей Михайла Слюсарчука, якого Тернопільський обласний суд 25 листопада 1958 р. за кілька критичних листів до родичів у США засудив до семи років ув'язнення у виправно-трудових таборах з поразкою в правах на п'ять років.

Оцінка ним наслідків примусової колективізації на західноукраїнських землях, що призвела до зубожіння місцевого населення, розцінювалась судом як "антирадянська агітація"[1].

За висновком Львівського обласного суду, скоїв тяжкий державний злочин науковий співробітник Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові Омелян Камінський, висловивши в листах до рідних приватну думку про національні процеси в Україні. За подібне вільнодумство йому належало провести чотири роки у виправно-трудових таборах[2].

Спроби студента Івано-Франківського педінституту Володимира Андрушка довірити свої почуття поетичним рядкам були припинені Тернопільським обласним судом, який визначив початкуючому "поетові-націоналісту" покарання - п'ять років позбавлення волі у виправно-трудових таборах[3].

В 1958 р. порушена кримінальна справа проти благочинного з Славутського району Хмельницької області Ігоря Іванова, який розповідав анекдоти антирадянського змісту.

В засудженні священика до семи років з наступною п'ятирічною поразкою в правах не останню роль відіграла його колишня приналежність до УАПЦ, яка

[1] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 13143-П.-Арк. 220.

[2] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28616.-Арк.2-4, 283-284.

активно діяла на тимчасово окупованій території[1].

Виконуючи доручення політичного керівництва по "викоріненню антирадянського елементу", органи держбезпеки широко використовували розгалужену агентурну мережу, яка охоплювала практично всі підприємства, організації, установи, невеликі населені пункти і здійснювала тотальний контроль за настроями населення. З 1957 р. в агентурній перевірці перебував художник заготівельної контори Козельщанської райспоживспілки, житель с.Ганівка Полтавської області Юрій Фесенко. Останній серед іншого висловлював негативні судження щодо зустрічі М.Хрущова з будівельниками Кременчуцької ГЕС, під час якої лідеру КПРС дорікалось за непродуманість дій в сфері внутрішньої політики[2].

Антирадянські висловлювання стали причиною шестирічного ув'язнення з наступною трирічною поразкою в правах різнороба рембудконтори з м.Бережани Тернопільської області Тимофія Ковальчука, який за твердженням органів КДБ протягом 1954-1957 рр. "систематично проводив антирадянську агітацію серед <місцевих> жителів..., зводив наклепи на становище робітничого класу в СРСР, колгоспний устрій, радянську демократію, керівників партії та радянського уряду..., вихваляв американський спосіб життя та висловлював надію на швидку зміну існуючого в СРСР ладу"[3].

За антирадянську агітацію до різних термінів ув'язнення були засуджені в кінці 50-х - на початку 60-х рр. слюсар по ремонту паровозів ст.Львів Костянтин Панченко (7 років ВТТ і 2 роки поразки в правах)[4],

---

[1] Архів УСБУ в Хмельницькій обл.-Спр. П-27566.-Арк. 2, 66, 285.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4537.-Арк. 95-97.

[3] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 14208-П.-Арк. 205-208, 255.

[4] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11040, т. 2.-Арк. 188-192.

працівник шахти ім.К.Маркса Донецької області Сергій Бутирський (5 років ВТТ суворого режиму)[1], робітник з м.Козельця Чернігівської області Микола Любенко (2 роки ВТТ)[2] та ін.

Тривалі терміни ув'язнення отримали також чимало громадян України, які намагалися привернути увагу суспільства до найбільш загострених і наболілих питань шляхом розповсюдження листівок і прокламацій. В лютому 1957 р. до п'яти років позбавлення волі був засуджений маркшейдер Яким Котов, який під час голосування кинув в урну для бюлетнів антирадянську прокламацію[3].

Лише тяжка і невиліковна хвороба дозволила уникнути ув'язнення асистенту кафедри вищої математики Львівського лісотехнічного інституту Василю Овчарову, що розповсюджував листівки такого змісту: "Комунізм - ошуканство трудящих", "Геть віру в комунізм"[4].

Водночас, не маючи пом'якшувальних обставин, потрапив за грати обхідник залізничних колій селища Куликівка Чернігівської області Дмитро Приймаченко, котрий 18 березня 1962 р. розклеїв на виборчій дільниці по виборах до Верховної Ради СРСР листівки, в яких писав: "Нам потрібна свобода! Нам потрібні вільні вибори!", "Партії себе не хвалять, а партія партійців тільки те й робить, що себе прославляє. Набридло слухати - аж нудить!.." Як речовий доказ був прилучений до справи і лист Д.Приймаченка до посла США в СРСР з різкою критикою ідеології і практики комунізму. За подібні злочини залізничник отримав шість років ВТТ[5].

---

[1] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32666-ПФ.-Арк. 40.

[2] Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. 10319.-Арк. 4, 119, 218;

[3] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32658-ПФ.-Арк. 2, 126.

[4] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-13271.-Арк. 159.

[5] Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-14537.-Арк. 212; Павленко С. "І вся система комуністична - це система рабська"//Голос України.-1994.-22 квітня.

Не менш суворо каралися дії механіка науково-дослідного сектору Львівського політехнічного інституту Костянтина Федоринчука, що пошкодив портрет М.Хрущова. Вибух емоцій коштував йому п'ять років перебування у ВТТ[1].

Співставляючи наведені факти, можна помітити таку важливу закономірність як для країни в цілому, так і України зокрема. Йдеться про зростання з геометричною прогресією на початку 60-х рр. хвилі протесту, яка охопила практично всі регіони. Голова Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР Володимир Семичастний з тривогою повідомляв вище політичне керівництво про те, що лише в першому півріччі 1962 р. в СРСР було розповсюджено 7705 антирадянських листівок і анонімних листів, що майже вдвічі більше, ніж за цей же період 1961 р.

Значно розширилось і коло авторів, причетних до виготовлення і розповсюдження антирадянських документів. За неповними даними КДБ СРСР в 1962 р. таких нараховувалось 2522. Особливо хвилював політичне керівництво і органи держбезпеки приплив до опозиційно настроєних кіл значного числа осіб, які досі вважалися лояльними до режиму.

Серед тих, хто виготовляв і розповсюджував антирадянські документи знаходимо прізвище киянина, підполковника запасу, члена Спілки журналістів СРСР, позаштатного кореспондента газети "Ленинское знамя", члена КПРС П.Андреєва, члена Макарівського райкому партії Київської області, начальника відділу Київського вітамінного заводу, комуніста з більш як двадцятирічним стажем Б.Лоскутова та інших[2] .

Необхідно відзначити, що розповсюдження антирадянських документів зростало незважаючи на чітко

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-21355.-Арк. 31, 240.
[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 6, спр. 21.-Арк. 259, 261.

сплановані оперативно чекістські операції. Їх результатом стало виявлення лише в першому півріччі 1962 р. 1339 громадян, розповсюдивших 6726 антирадянських документів (5032 листівок, 1694 листи).

Серед встановлених: 364 - робітники; 192 - службовці; 210 - студенти та учні шкіл; 108 - особи без певних занять; 105 - пенсіонери; 60 - колгоспники. Більше 440 авторів поширених антирадянських документів мали середню та вищу освіту, близько 47% перебували у віці до 30 років[1] .

Незважаючи на те, що вищеозначені показники виведені на загальносоюзному матеріалі, вони були певною мірою характерними і для України, оскільки остання на той час посідала серед інших республік СРСР одне з перших місць по кількості розповсюджених антирадянських матеріалів.

Усунення М.Хрущова від влади на короткий час приглушило хвилю протестів. Країна перебувала в чеканні реальних практичних кроків нового політичного керівництва в сфері політики, економіки, духовного життя. Однак, не отримавши відповіді на поставлені питання, опозиційні сили знову пустилися у наступ.

Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР В.Семичастний висловлював особливу стурбованість становищем в Україні де ядро і рушійну силу опозиції складала молодь[2] . Одночасно спостерігалось певне зміщення акцентів у вимогах опозиційно настроєних сил. Якщо в кінці 50-х - на початку 60-х рр. домінували питання економічного характеру, то вже в першій половині 60-х рр. центр ваги впевнено переміщується в сферу національно-культурної політики.

Зневірившись в можливості державної підтримки відродження української мови і культури, переконавшись в

[1] РДАНІ.-Ф. 89. - Пер. 6, спр. 21.-Арк. 260.
[2] Там само. - Спр. 30.-Арк. 4.

офіційній спрямованості політики русифікації,кращі представники української інтелігенції, студентства, національно свідомого робітництва, селянства шукали і виробляли власні рецепти збереження великої та самобутньої нації. Останнє розцінювалось вищим політичним керівництвом і повністю підпорядкованими йому силовими структурами як прояв українського буржуазного націоналізму.

В фондах ЦК КПРС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 60-80-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали "генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом”. У суворій відповідності з ними формувалася ідеологічна і правова база для переслідування активних учасників українського національного руху. Причому своєрідними координаторами усієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишались центральні та місцеві партійні органи, а також створені у відповідності з постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 року П'яте управління КДБ при Раді Міністрів СРСР, п'яті управління-відділи в територіальних органах держбезпеки[1].

Блискучим винаходом органів КДБ стало т.з. "профілактування" громадян, яке на практиці означало ніщо інше як їх залякування можливим застосуванням самих жорстких заходів, включаючи кримінальну відповідальність. Відомо, що лише в 1967 р. в СРСР в цілому таким чином було профілактовано 12155 осіб [2].

Великого значення "профілактуванню" надавав особисто голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Юрій Андропов. Прагнучи підняти його на більш високий щабель, 11 жовтня 1972 р. він разом з Генеральним прокурором СРСР Романом Руденком виступив ініціатором

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89. - Пер. 51, спр. 3.-Арк. 1.

2 Там само. - Арк. 8.

прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР, яким органам КДБ дозволялося робити офіційне письмове попередження з вимогою "припинення політичної шкідливої діяльності та роз'ясненням наслідків, які може спричинити її продовження". Текст згаданого документу був схвалений політбюро ЦК КПРС 16 листопада 1972 р. і механічно проштампований Президією радянського парламенту 25 грудня 1972 р.[1].

У відповідності з вищеозначеним Указом в СРСР офіційні застереження були оголошені близько шести тисячам громадян. Беручи до уваги, що приблизно третина злочинів за політичними статтями припадала на Україну, можна умовно припустити, що в республіці застереження органів КДБ отримало близько 2 тисяч осіб.

Дієвим профілактуванням громадян займалися і партійні організації республіки, які прикриваючись ідеями інтернаціоналізму бездумно викорінювали будь-які паростки національного, безжалісно випікали національні почуття з суспільної свідомості.

Зокрема, партійні комітети робили все можливе, щоб локалізувати будь-який вплив осередків українського національного руху, намагалися внести розкол в ряди інтелігенції. Наприклад, різного роду переслідувань зазнали не лише організатори Української робітничо-селянської спілки на чолі з Л.Лук'яненком, але й їх численні друзі, товариші по роботі, однодумці. Рішенням бюро Чернівецького обкому партії від 6 травня 1961 р. з КПРС "за політичну нестійкість", "приховування діяльності українських націоналістів" був виключений голова сільради с.Грозинці Хотинського району Олександр Серватинський. Очевидно, побоючись подальших репресій, він був змушений залишити Батьківщину

[1] РДАНІ.-Ф. 89. - Пер. 25, спр. 41.-Арк. 1-5.

і податися в Джезказган Карагандинської області.

Бюро Мануїльського райкому партії "за втрату політичної пильності і зв'язок з антирадянською організацією українських націоналістів" позбавило партійного квитка і звільнило з роботи інструктора виконкому Хмельницької обласної Ради Ігоря Дуду.

В партійному та службовому порядку був також покараний вчитель середньої школи с.Лаврів Луцького району Волинської області Б.Кожемяченко, який "підтримував зв'язки з керівником націоналістичної групи Л.Лук'яненко"[1] .

Своєрідним викликом українській інтелігенції послужила кампанія, влаштована в 1965 р. Львівським обкомом партії проти популярного в Україні журналу "Жовтень" та його редактора письменника Ростислава Братуня. Влаштоване 14 травня 1965 р. бюро обкому мало чим відрізнялося від аналогічних судилищ 20-30-х рр. Керівництво часопису звинувачувалось і в публікації ідейно невитриманих творів, і ствердженні тенденцій, несумісних з ленінськими принципами партійності і народності мистецтва. Головний режисер згаданого спектаклю, секретар обкому КПУ В.Маланчук, звинувачуючи Р.Братуня в смертних гріхах, категорично вимагав його звільнення з посади. Не допомогла навіть принципова позиція Спілки письменників України, що намагалася захистити і зберегти талановитий творчий колектив журналу. Опинившись в лещатах партійного керівництва, оргінальне видання врешті-решт втратило своє обличчя[2].

Нова широка антиукраїнська кампанія здійснювалась в республіці у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятої на основі інформації Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 5323.-Арк. 19-22.
[2] Там само. - Спр.6001.-Арк. 62, 70-72.

про "пожвавлення націоналістичних елементів".

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні "чистки", вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакодумства.

Так, під безпосереднім контролем секретаря Івано-Франківського обкому партії Олександра Чернова весною 1966 р. були проведені збори професорсько-викладацького складу місцевого філіалу політехнічного інституту, на яких розпинали викладача іноземних мов І.Костинюка, що нібито попав під вплив свого колеги В.Мороза. Під тиском політичних проводирів слухняні партійні збори схвалили рішення просити Вчену раду Інституту відмінити своє рішення про обрання на посаду І.Костинюка, "який надалі не може виховувати студентів - майбутніх будівників комунізму". Одночасно було вирішено звільнити з роботи асистента кафедри вищої математики А.Половини, що обережно спробував захистити товариша по роботі[1].

За таким же сценарієм проходили збори Івано-Франківського педінституту, присвячені розгляду персональних справ викладачів А.Загоруйко та П.Арсенича, причетних до діяльності вже згадуваного В.Мороза. Якщо перший, посипавши голову попелом, повністю розкаявся у своїх вчинках, чим врятував себе від покарання, то другий намагався виправдати скоєне. Партійні збори ухвалили рішення про виключення Петра Арсенича з членів КПРС[2].

В с.Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської області похапцем зібраний сход обговорював "негідну поведінку" вчителя місцевої школи В.Іванишина, який тісно спілкувався з "націоналістом"

---

[1] ЦДАГО України.Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 46-47.
[2] Там само.

М.Озерним. Виявивши "гуманність", владні структури віддали педагога на поруки односельчан.

Згаданий сход мав своє органічне продовження. В усіх середніх та 8-річних школах області були проведені партійні збори, в ході яких викривалась "підступність ідеології українського буржуазного націоналізму", засуджувались погляди М.Озерного та В.Іванишина[1].

Свій внесок у викриття українського буржуазного націоналізму внесли відкриті партійні збори Івано-Франківських художньо-виробничих майстерень, що засудили митців Каравай, Турецького, Сопільника, Кувшинову, які підтримували дії заарештованого художника Панаса Заливахи.

На боротьбу з націоналізмом енергійно підняв громадськість Волинський обком КПУ. Комсомольські збори Луцького педагогічного інституту ім.Л.Українки рішуче відмежувалися від студенток 4 курсу історико-філологічного факультету Анатолії Панас і Лесі Ковальчук, які відвідували вечори, організовані Валентином Морозом та Дмитром Іващенком. За вимогою колишніх товаришів вони були позбавлені студентських та комсомольських квитків[2] .

Особливо пристрастно проходила боротьба з українським буржуазним націоналізмом у Львівській області.

Зокрема, партійні збори обласних відділень Спілки письменників та Спілки художників піддали гострій критиці членів КПРС письменників Я.Стецюка, Р.Іваничука, Лучука, художника Є.Миська, що звернулися до обласного суду з проханням передати на поруки співробітника Львівського державного музею українського мистецтва Богдана Гориня.

---

[1] ЦДАГО України.Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 48-49

[2] Там само . -Арк. 52.

В "чорному списку" знову опинилася редакція журналу "Жовтень", в якій готувався вищеозначений лист і здійснювався організований збір підписів[1] .

Внаслідок "чистки" в Львівському державному університеті ім.І.Франка було увільнено з роботи завідувача методкабінету філологічного факультету Паньківа, завідувача кабінетом франкознавства Михайла Косіва, виключено з партії та університету студента 3 курсу факультету журналістики Ярослава Кендзьора. В Львівському сільськогосподарському інституті розгляд персональної справи викладача кафедри філософії та наукового комунізму Сандурського завершився виключенням його з членів КПРС та позбавленням права працювати з студентами[2].

Виключенням з КПРС та відлученням від улюбленої справи завершилось обговорення персональної справи наукового працівника Львівського державного історичного музею Г.Недашківської, поміченої в розповсюдженні самвидаву[3].

В Тернопільській області, як довідуємось з інформації першого секретаря обкому КПУ Григорія Шевчука, партійні та комсомольські збори учбових закладів, установ і підприємств широко обговорювали націоналістичні вчинки своїх земляків - старшого наукового співробітника обласного краєзнавчого музею Ігоря Герети та випускника музичного училища Методія Чубатого. Про їх дієвість свідчить той факт, що молодий поет В.Ярмуш, який нібито під впливом Герети написав ряд антирадянських віршів, "відразу" взявся за роботу над поемою, присвяченою ленінському комсомолу[4].

У Києві одним з перших зазнав удару такий осередок

[1] ЦДАГО України.Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 69-70.
[2] Там само. - Арк. 72.
[3] Там само.-Арк. 73.
[4] Там само.-Арк. 88-89.

вільнодумства як Київський державний університет ім.Т.Г.Шевченка. Після відповідної роботи його стіни залишили доцент факультету журналістики М.Шестопал, студенти Парфенюк, Скорик, Васильчук, Мицик та інші.[1]

Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія по викоріненню ідеології націоналізму в центральних установах, творчих спілках.

В Академії наук УРСР різного роду покарань зазнали М.Гуць, Л.Ященко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії), Є.Пронюк (Інститут філософії), М.Коцюбинська, Ю.Бадзьо, С.Попель, І.Ющук (Інститут літератури), Є.Сверстюк (Інститут ботаніки), Р.Юськова (Інститут мікробіології), З.Франко (Інститут мовознавства), В.Завойський (Інститут геофізики), В.Пеньковський (Сектор держави та права), О.Щириця, В.Сазанський (Інститут геології)[2].

В Спілці письменників України ідеологічна проробка завершилась виключенням з КПРС Ю.Назаренка, оголошенням суворої догани з занесенням до облікової картки І.Драчу, "громадським судом" членів СПУ І.Немировича, С.Тельнюка, Г.Бойка, І.Гончаренка, Ю.Петренка, Л.Костенко, Б.Антоненка-Давидовича, І.Дзюби, редактора видавництва "Дніпро" Доценка, друкарки газети "Літературна Україна" Л.Мельник та інших.

Гострого осуду зазнала на зборах своїх колег по творчому цеху художниця Алла Горська. У неї буквально вирвали визнання своєї провини і запевнення, що своєю працею по художньому оформленню м.Донецька, вона виправдає високе звання радянського митця[3].

На партійних зборах Спілки кінематографістів УРСР деякі виступаючі (режисер С.Навроцький) були схильні

---

[1] ЦДАГО України.Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 80-81.
[2] Там само. - Арк. 56-59.
2 Там само. - Арк. 78-79.

зарахувати до проявів націоналізму окремі самобутні твори Ю.Іллєнка, С.Параджанова, Г.Осики. Лише принципова позиція кінорежисерів В.Івченка, М.Мащенка, В.Денисенка, директора кіностудії ім.О.Довженка В.Цвіркунова, поета М.Вінграновського дозволила нейтралізувати виступи найбільш запопадливих "інтернаціоналістів"[1].

Таким чином, повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних партійних організацій, вище політичне керівництво республіки, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму, мало підстави констатувати що "...відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній* , було вжито заходів..."[2].

Дещо іншої думки щодо ефективності здійснених заходів дотримувався, очевидно, всевидющий Комітет держбезпеки при Раді Міністрів УРСР, який весною 1969 р. знову інформував ЦК Компартії України про шумування серед української творчої інтелігенції. Пропозиції голови республіканського КДБ В.Нікітченка частково лягли в основу постанови ЦК КПУ від 3 березня 1969 р., яка вказувала творчим спілкам, особливо Спілці письменників України, на низький ідейний рівень мистецьких творів, ворожі випади окремих творчих працівників проти партії і держави. Одним із

---

[1] ЦДАГО України.Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 84-86.

* Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при Раді Міністрів УРСР.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 16.

заходів, здійснених на виконання згаданої постанови, стала реорганізація секретаріату СПУ, який начебто не забезпечив належного керівництва письменницькою організацією[1].

Реалізувати настанови вищого політичного керівництва республіки поспішив Центральний комітет ЛКСМ України. 18 вересня 1969 р. секретаріат ЦК ЛКСМУ, розглянувши питання про публікацію у видавництві "Молодь" книги Івана Чендея "Березневий сніг", кваліфікував її як серйозну політичну помилку, оголосив догану заступнику головного редактора видавництва В.Близнецю, звільнив з роботи редактора видання Н.Тищенко[2].

Дещо пізніше, 26 вересня 1969 р. на серйозні недоліки в ідейно-художньому змісті журналу "Дніпро" було вказано секретаріатом ЦК ЛКСМУ його редактору Юрію Мушкетику. Підставою для такої оцінки послужила публікація в часописі повістей В.Лігостова "Подорож до Ельдорадо", Г.Колісника "Полечко-поле", оповідань М.Олійника "Місцевий історик", Б.Антоненка-Давидовича "Спокуса", В.Захарченка "Не хочу казки", В.Яворівського "Ніч з вибитими вікнами" та інших поетичних і прозових творів[3].

Справа журналу "Дніпро" знову сплила на поверхню весною 1971 р., коли Ю.Мушкетик вмістив в четвертому числі часопису рецензію І.Дзюби "Уважність до життя" на збірку оповідань А.Дімарова "Зінське щеня". Зусиллями працівників комбінату друку "Радянська Україна" і учнів поліграфічного училища аркуші з крамольною публікацією буквально за лічені години були вилучені з вже надрукованого і зброшурованого видання, а сам Юрій Мушкетик позбувся посади головного редактора.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 16-19.
[2] Там само. - Оп. 25, спр. 183.-Арк. 34-36.
[3] Там само.-Арк. 37, 45-50.

Вся згадана акція здійснювалась з ініціативи і під безпосереднім контролем КДБ при Раді Міністрів УРСР[1].

Необхідно відзначити, що специфіка роботи Комітету держбезпеки України полягала в тому, що інформуючи політбюро ЦК КПУ про серйозні ідеологічні прориви, він не забував надсилати відповідну інформацію і своєму союзному керівництву. Надходили відомості до Москви і іншими каналами, зокрема, за допомогою добре відомого і виправданого в роки радянської влади засобу - анонімних листів.

В одному з них, гучно підписаному "Старі комуністи-літератори", прямо задавались питання: "До якої пори ця вакханалія на ідеологічному фронті Української РСР буде продовжуватися? Коли врешті-решт буде наведений більшовицький порядок? Просимо глибоко, з опитуванням народу перевірити стан ідеологічної роботи в Україні"[2].

Так поступово в Москві складалася думка про серйозні ідеологічні помилки і прорахунки з боку керівництва республікою.

Не останню роль в роздмухуванні "українського буржуазного націоналізму", як довідуємось з сучасних публікацій, зіграли спроби апарату ЦК КПРС обмежити вплив "українського угруповання" у вищих ешелонах влади[3].

Перший нищівний удар по ідеологічному апарату ЦК КПУ нанесла газета "Правда", яка 16 грудня 1965 р. без традиційного погодження з керівництвом республіканської парторганізації опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії В.Маланчука

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1. - Оп. 25,.спр. 513.-Арк. 5-6.

[2] Там само. - Оп. 24, спр. 6160.-Арк. 111.

3 Баграмов Е.А. Как делалась национальная политика. Воспоминания консультанта ЦК КПСС//Независимая газета.-1992.-24 января.

"Сила великой дружбы". В ній нищівно таврувалися "рецидиви українського націоналізму". Причому, це був не просто випад, а справжній виклик керівництву ЦК КПУ, яке начебто прогавило симптоми злоякісної і невиліковної хвороби.

Зібрані воєдино подібні прорахунки призвели до зміщення в березні 1968 р. з посади секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрія Скаби. Причому лише чотири роки утримався після цього на своїх позиціях П.Шелест.

В травні 1972 р. його звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ і перевели на малозначущу посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР.

Дещо пізніше, з метою остаточної дискредитації П.Шелеста як політика, була інспірована кампанія проти його книги "Україно наша радянська". В основу спеціальної постанови ЦК КПУ стосовно згаданої праці була покладена доповідна записка директора Інституту літератури АН УРСР академіка АН УРСР М.Шамоти, академіка - секретаря Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, академіка АН УРСР Б.Бабія, заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР А.Шевелєва, в якій говорилося про серйозні методологічні помилки автора.

Політбюро ЦК КПУ відзначило, що книга "Україно наша радянська" з ряду важливих принципових питань відходить від партійних, класових позицій. В ній не дається чіткого класового аналізу і оцінки окремих історичних явищ, ідеалізується українське козацтво і Запорізька Січ, не показані гострота і складність класової боротьби в Україні у післяжовтневий період, боротьба партії за чистоту і боєздатність своїх рядів, проти

ухилів від ленінської генеральної лінії, в тому числі, ухилів в національному питанні[1] .

Навіть побіжно знайомлячись з книгою колишнього першого секретаря ЦК КПУ, можна переконатися, що ця цілком посередня праця не заслуговувала такої суворої критичної оцінки і була використана лише як привід для відкритого шельмування автора.

В останніх своїх інтерв'ю, опублікованих щоденникових записів, П.Шелест намагається представити себе у вигляді безвинної жертви колишнього режиму, який не вибачив йому націонал-ухильницьких настроїв.

Однак, на тлі масових переслідувань української інтелігенції, нищення численних паростків самобутньої національної культури, подібні твердження виглядають явним перебільшенням[2] .

Зміщення П.Шелеста і заміна його більш несперечливим В.Щербицьким призвело до подальших кадрових змін, які здійснювались під приводом "оздоровлення апарату ЦК КПУ". Так на жовтневому (1972 р.) пленумі ЦК КПУ був увільнений від обов'язків секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань Ф.Овчаренко. Обумовлюючи необхідність такого кроку, В.Щербицький відзначав, що Ф.Овчаренко "...з покладеними на нього обов'язками справляється незадовільно. З ряду питань ідеологічної роботи займав нечіткі позиції, виявляв непослідовність і навіть безпринциповість, за що піддавався критиці на XXIV з'їзді Компартії України і на пленумах ЦК... Маючи на увазі всі ці обставини, політбюро ЦК прийшло до висновку про необхідність зміцнити керівництво цією ділянкою роботи"[3] .

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, спр. 166.-Арк. 9.

[2] Шелест П.Ю. "Пишаюсь тим, що брав посильну участь..." Інтерв'ю з колишнім першим секретарем ЦК Компартії України//Київська правда.-1988.-2 вересня; Шелест П. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи...-С. 517-526.

[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 2, спр. 32.-Арк. 242.

Наступний рядок в переліку зміщених партійних керівників зайняв завідувач відділом культури ЦК КПУ П.Федченко. Як довідуємось з поданих в ЦК КПУ матеріалів, йому ставилось в провину примиренське ставлення до ідейно-політичних помилок в творчості ряду літераторів і митців, проявів націоналізму та національної обмеженості тощо. "Поява ряду художніх творів і фільмів, - говорилося в документі, - з серйозними ідейними прорахунками, зміщеннями, засміченість репертуару театрів, мистецьких та культурно-освітніх закладів низькопробними ідейно невитриманими творами свідчили про відсутність належного контролю та спрямування літературно-мистецького процесу в республіці. На ключових посадах в творчих спілках, в мистецьких закладах, редакціях літературних журналів виявились особи з сумнівними, або ж ворожими поглядами, ряд з них використовували ці посади для активного насадження націоналістичних поглядів та національної обмеженості..."[1]

За своєю лексикою цитований документ дуже відрізнявся від попередніх, підготовлених апаратом ЦК КПУ. Це й не дивно, оскільки він належав перу новообраного в жовтні 1972 р. секретаря ЦК КПУ з ідеології Валентина Маланчука. Призначення останнього на ключову ідеологічну посаду означало на практиці розгул реакції, політичних репресій, рішуче придушення всього нового, несхожого, нетрадиційного.

Вже з перших кроків перебування на високій партійній посаді В.Маланчук всіляко прагнув підтвердити свою репутацію "патріота-інтернаціоналіста". Тому рішуче взявся він за ліквідацію навіть тих незначних здобутків, здійснених з ініціативи української інтелігенції в сфері національно-культурної політики 50-60-х рр.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1475.-Арк. 129.

Наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 70-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих Спілок, громадських організацій.

В кінці 1972 р. виникла "справа" Інституту археології. Його директор, член-кореспондент Федір Шевченко, провідні наукові співробітники - Петро Толочко, Володимир Баран та інші звинувачувались в допущенні цілого ряду "історичних, методологічних і теоретичних помилок". Спроба вчених поновити щорічник "Київська старовина" розцінювалась в ЦК КПУ як прояв націоналізму, оскільки в ньому "...не висвітлювався зв'язок київських матеріалів з пам'ятниками Північної та Північно-Східної Русі". Дратувала партапаратників і сама назва щорічника, яка нібито "повторювала назву дореволюційного журналу буржуазно-ліберального напрямку"[1] .

Жорсткій, здебільшого необгрунтованій критиці був також підданий відомий український археолог І.Г.Шовкопляс за бібліографічний покажчик "Розвиток радянської археології на Україні" (1917-1966 рр.) Провина шанованого вченого полягала в тому, що він осмілився згадати у виданні "небажані імена" - Івана Багряного, Аркадія Любченка, Івана Огієнка, Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Романа Смаль-Стоцького, Дмитра Солов'я, Панаса Феденка, Василя Чапленка, Костянтина Штепи[2] .

Кілька разів розглядалося питання, пов'язані з діяльністю Інституту філософії АН УРСР на засіданнях політбюро і секретаріату ЦК КПУ. Внаслідок "оздоровлення" морального клімату наукового колективу були звільнені з роботи Сергій Кудря, Василь Вишневець, Світлана Кириченко, Вікторія Цимбал, Федір Конак, Володимир

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 160-166.
[2] Там само.-Арк. 184-188.

Жмир, Микола Роженко[1].

У квітні 1973 р. В.Маланчук доповідав у ЦК КПРС про викриття групи націоналістів в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Рильського. Провина вчених полягала в тому, що вони підготували і видали бібліографічний покажчик "Українське радянське карпатознавство", складений старшим науковим співробітником Яковом Прилипком під редакцією заступника директора Інституту, кандидата історичних наук Василя Зінича.

Як виявилось, в покажчику, поряд з творами радянських вчених, були подані праці "махрових українських буржуазних націоналістів" - Володимира Кубійовича, Сергія Єфремова, Вадима Щербаківського, Катерини Грушевської та інших.

Скрупульозно зібрані компрометуючі матеріали на науковців 28 березня 1973 р. розглянуло бюро Київського обкому партії. "За втрату політичної пильності, відхід від класових позицій в оцінці робіт українських націоналістів" відповідальний редактор покажчика В.Зінич був виключений з КПРС, а директору Інституту, члену-кореспонденту АН України Миколі Сиваченку оголошувалась сувора догана з занесенням до облікової картки. Обидва вони звільнялись з роботи[2] .

Повідомляючи ЦК КПРС про суттєві хиби в діяльності Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім.М.Рильського, В.Маланчук просив доручити уважніше переглянути виданий у Москві "Карпатский сборник", який начебто також мав серйозні огріхи[3] .

Надалі, щоб уникнути подібних випадків із згадками

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 17, спр. 127.-Арк. 35; Проти рожна//України.-1990.-№ 16.- С. 15.

[2] Там само. - Оп. 25, спр. 867.-Арк. 109-111, 113-115; Оп. 10, спр. 1314-Арк. 38-51.

[3] Там само.-Арк. 106-107.

в науковій літературі "небажаних осіб", було прийняте "соломонове рішення" - раз і назавжди вилучити їх твори з бібліотечних фондів. Більше того, начальник Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР М.Поздняков просив В.Маланчука доручити Державному комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, Державному комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі, Міністерству культури УРСР та творчим спілкам переглянути твори образотворчого мистецтва, кіно та телефільми, записи пісень, п'єси та інше, з тим, щоб вилучити матеріали, в яких в позитивному плані згадуються політично скомпрометовані особи.

В діяльності політичної цензури не обходилось без курйозів. Так, з проспекту фотоальбому "Герої боротьби за владу Рад на Україні" були вилучені фотокартки А.С.Бубнова, оскільки він у свій час належав до лівих комуністів, а також голови уряду України П.П.Любченка, який входив раніше до партії боротьбистів. Таким чином, переглядалася діяльність не лише окремих діючих осіб в історії України, а переписувалась, перелицьовувалась, фальсифікувалась історія України.

Під жорстким пресом ідеології опинився Інститут історії АН УРСР. В його стінах не знайшлося можливості для обговорення цікавої за своїм задумом, хоча і дещо полемічної статті М.Брайчевського "Приєднання чи возз'єднання", яка відразу була віднесена до розряду "антирадянських". Після видання згаданої праці за кордоном її автор піддався переслідуванням, обмежувався в друці тощо.

В 1972 р. була звільнена з роботи кандидат історичних наук Олена Апанович, яка досліджувала проблеми соціального розвитку, громадсько-політичних рухів, військової історії XVI-XVIII ст. В тому ж році була зму-

шена залишити Інститут кандидат історичних наук Олена Компан, якій лише після восьмимісячного безробіття вдалося влаштуватися на роботу у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР[1] .

Зазнала переслідувань відомий історик та письменниця Раїса Іванченко (Іванова), що вивчала суспільно-політичні погляди М.Драгоманова. Її наукові праці та художні твори, зокрема, роман "Клятва", стали предметом, скерованої вищим партапаратом, необгрунтованої критики.

Значною мірою обмежувався в роботі великий поборник козацької старовини Микола Киценко. Бюро Запорізького обкому партії протягом першої половини 70-х рр. знайшло можливість тричі розглянути питання про його роботи "Запоріжжя в бурях революції" та "Хортиця в героїці та легендах" і прийняти рішення про вилучення їх з книжкових магазинів та бібліотек області як таких, що не сприяють вихованню трудящих в дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму[2].

Як переконуємося, в першій половині 70-х рр. жодний випад проти системи, жодний вияв інакодумства просто нестандартний погляд на загальновідомі речі не залишалися безкарними.

Так, негативну оцінку вищого політичного керівництва отримав творчий вечір Віталія Коротича 16 грудня 1973 р. в Колонному залі Київської державної філармонії, оскільки поет та виконавці його творів ознайомили аудиторію з віршами, що друкувалися за кордоном. Поведінку літератора 31 січня 1974 р. розглянув партком СПУ, який оголосив йому партійну

---

[1] Козуля О. Жінки в історії України: -К., 1993.-С. 209-212; Дмитрієнко М. Штрихи до портрета історика-сучасника//Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. - Дніпропетровськ, 1995.- С. 12.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 137-146; Кириченко С. Посмертний лауреат//Краєзнавство.-1993.-№ 1.-С. 25-27.

догану. Суворі покарання отримали також керівники Київської державної філармонії[1].

Функції літературного критика перебрав на себе Черкаський обком партії, що за дорученням ЦК Компартії України розглянув персональну справу письменника Миколи Негоди, який нібито в своєму романі "Холодний яр" припустився "значних ідейно-художніх прорахунків..."[2].

Від суворого покарання М.Негоду врятувало лише те, що свого часу, 15 квітня 1965 р., він виступив у газеті "Радянська Україна" з статтею "Еверест підлості", в якій необгрунтовано таврувались ті, хто передав щоденник померлого Василя Симоненка за кордон. Виходячи з цього завідувач сектором ЦК КПУ Володимир Бровченко висловлював побоювання, що "критика письменника у відкритій пресі викличе відповідну, небажану для нас реакцію з боку наших ворогів"[3].

Аналізуючи документальні матеріали досліджуваного періоду, можна переконатися, що в середовищі творчої інтелігенції поступово складалося коло осіб, яке розглядалося владними структурами як "політично неблагонадійні".

З інформації КДБ при Раді Міністрів УРСР ЦК КП України довідуємось, що до числа політично неблагонадійних осіб було занесено письменника Сергія Плачинду. Суттєві збочення були виявлені в його книжці "Неопалима купина", виданій разом з Ю.Калиниченком в 1968 р., літературному записі документальної повісті Героя Радянського Союзу Г.Балицького "Війна вночі", збірці повістей і оповідань "Ніч перед стартом"[4].

Викликали сумнів політичного керівництва та

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 867.-Арк. 61-65.
[2] Там само.-Спр. 659.-Арк. 21.
[3] Там само.-Арк. 20.
[4] Там само. - Арк. 17-18.

спецслужб і громадські вчинки Сергія Плачинди. Зокрема, не залишились непоміченими різко критичні зауваження на адресу правлячого режиму, що прозвучали з вуст Сергія Плачинди, Івана Драча, Ліни Костенко, Михайлини Коцюбинської на поминках письменника Володимира Підпалова.

В зв'язку з цим ЦК Компартії України рекомендував керівництву Київської письменницької організації вжити заходів до підвищення відповідальності членів Спілки за ідейно-художню спрямованість творчості і громадську поведінку, зобов'язав принципово обговорити вчинок членів СПУ, причетних до згаданого інциденту. Директору кіностудії ім.О.Довженка доручалось вирішити питання про доцільність використання І.Драча на посаді члена сценарної майстерні кіностудії[1].

Для того, щоб тримати у вузді непокірних літераторів, компрометуючі матеріали збирались практично на всіх провідних письменників. Наприклад, Олексій Ватченко поширював серед членів політбюро ЦК КПУ брудну анонімку, в якій містилися не до кінця перевірені, а то й просто вигадані компромати на майстрів літературного цеху. Ось як виглядала ця підручна картотека:

Микола Зарудний. Драматург, один з секретарів Спілки письменників. До війни - журналіст, в роки війни співпрацював з окупантами, виступав у їхніх газетах з антирадянськими статтями.

Павло Загребельний. Секретар Спілки письменників, права рука О.Гончара. Під час війни здався в полон і що там робив, пояснити, зрозуміло, не міг.

Іван Драч. Один з членів президії Спілки. Поет-декадент. Був виключений з університету за участь у підпільному літературному гуртку, де культивувались

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 67-70.

націоналістичні настрої і заперечувався соціалістичний реалізм в мистецтві.

Василь Козаченко. Секретар парткому Спілки письменників, в недавньому минулому один з секретарів СПУ. Під час війни залишив частину і повернувся у своє село, де жив до приходу радянських військ. Всі розмови про якусь участь в партизанському русі заперечують його ж односельчани.

Юрій Збанацький. Секретар Спілки письменників, людина з сумнівним минулим. Недостойно вів себе в роки німецької окупації, співробітничав з окупантами.

Дмитро Павличко. Один з секретарів Спілки, з Західної України. Належав до бандерівського підпілля. Мав кличку "Сокірець". Останнім часом частіше з'являються в його творчості націоналістичні мотиви. Палкий захисник Гончарового "Собору"[1] .

Характерно, що для компрометації Дмитра Павличка чимало зусиль доклав кандидат в члени політбюро ЦК КПУ, голова партійної комісії при ЦК Компартії України Іван Грушецький.

В підписаній ним доповідній записці Д.Павличку ставили в провину і впорядкування збірки поезій Богдана - Ігоря Антонича "Пісня про незнищеність матері", і написання полум'яних поетичних рядків на захист рідної мови та культури, і надмірне захоплення "Собором", і участь у "молодіжній запасній сотні УПА" під псевдо "Граб". Все це давало підстави зробити висновок про те, "...що і у своїй творчості, і в поведінці Павличко став до деякої міри людиною, навколо якої гуртуються нездорові, націоналістично настроєні елементи, як у середовищі СПУ, так і навколо неї"[2] .

В аннали вищого політичного керівництва та

1 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 44-49 зв.

2 Там само. - Спр. 217.-Арк. 2-9.

спецслужб були вписані також й інші "негідні" вчинки українських письменників. Зокрема, С.Тельнюку не могли вибачити його участь у відзначенні в м.Боярка Києво-Святошинського району 43 роковин смерті Володимира Самійленка[1] , Анатолію Шевченку, Борису Олійнику - їх протест проти шовіністичної за змістом статті "Второй родной"[2] під час літературного вечора в Ніжинському педагогічному інституті ім.М.Гоголя[3] . "Злочин" деяких митців полягав в тому, що останні не маючи змоги з різних причин представити власні твори вітчизняній аудиторії апелювали до зарубіжних видавництв, засобів масової інформації, виконавських колективів. Саме за це був виключений з Спілки композиторів України Валентин Сільвестров, до якого визнання прийшло далеко від батьківщини[4] .

Внаслідок нонконформістської позиції у виключно складних умовах доводилося жити і працювати в Києві Віктору Некрасову. В інтерв'ю газеті "Нью-Йорк таймс" 12 березня 1974 р. письменник розповів, що йому відмовляють в публікації робіт, доки він не візьме участі в засудженні О.Солженіцина, А.Сахарова. "Мені говорили, інколи з посмішкою, - ділився враженнями тричі поранений ветеран війни, - що настав час сказати людям, на якій стороні барикад я стою"[5] .

Повсякденні знущання різного рівня чиновників змусили В.Некрасова особисто звернутися до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва: "Умови мого життя - писав він радянському партійному лідеру, - за останні роки склалися таким чином, що я повністю позбавлений можливості працювати.

Ось факти, в травні 1973 р. я був виключений з партії,

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 51-52.
[2] Известия.-1968.-4 декабря.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 183.-Арк. 57-59.
[4] Там само. - Оп. 10, спр. 1065.-Арк. 48.
[5] Там само. - Оп. 25, спр. 1044.-Арк. 55.

в яку вступив 30 років назад в розпалі боїв в Сталінграді - про обставини цього виключення я свого часу вам писав. Два роки тому, в березні 1972 р. була накладена заборона на видання двотомника моїх творів в Держполітвидаві. З тих пір дорога до читача мені закрита. Важко звичайно змиритися з думкою, що письменника, свого часу відзначеного Державною премією за повість "В окопах Сталінграду", книги якого видані більш ніж 120 виданнями, тридцятьма мовами світу, повністю припинили друкувати... Я би міг в цьому листі перераховувати все те корисне, що я, на мій погляд, зробив для своєї Батьківщини, але все це, як я бачу, до уваги не береться. Я став невгодний. Кому - не знаю. Але зносити більше образи не можу. Я змушений піти на крок, на який я ніколи б за інших умов не наважився б. Я хочу отримати дозвіл на виїзд з країни терміном на 2 роки"[1].

Перш ніж дозволити Некрасову залишити територію СРСР, його всіляко обливали брудом на сторінках союзних і республіканських видань, безпідставно компрометували в очах зарубіжних і радянських читачів.

Аналогічним чином, переслідували Б.Антоненка-Давидовича. Статтю І.Подоляна "Літератор в ролі жебрака" з нападками на старійшину літературного цеху України редагували члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП України[2].

Зрозуміло, звести різних за віком, світоглядом, естетичними уподобаннями творчих працівників до єдиного спільного знаменника, змусити їх творити "за покликом своїх сердець, які б належали партії", було завданням не з легких.

Тому в апараті секретаря ЦК з ідеології народжувались одна за одною постанови, які мали сприяти "проведенню певної роботи по усуненню істотних зміщень

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044. -Арк. 69-71.
[2] Там само. - Спр. 877.-Арк. 85-90.

у здійсненні національної політики в галузі культури, виправленню серйозних упущень в питаннях інтернаціонального виховання, дотримання принципу класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного".

Лише за півроку свого перебування на посту секретаря ЦК В.Маланчук ініціював і подав на розгляд вищого політичного керівництва ряд постанов, пов'язаних з патріотичним і інтернаціональним вихованням творчої інтелігенції. Серед них: "Про політичну роботу видавництва "Дніпро" (16.01.1973 р.), "Про заходи по поліпшенню роботи Державного театру опери та балету УРСР імені Т.Г.Шевченка" (12.06.1973 р.), "Про недоліки в роботі харківського відділення Спілки письменників України, редакції журналу "Прапор" і видавництва "Прапор" (26.06.1973 р.) та інші[1].

На основі цих та інших партійних документів, як відзначав сам В.Маланчук, було відлучено від роботи ряд провідних вчених, позбавлено можливостей реально впливати на творчий процес відомих діячів української культури, "...переглянуті, скориговані поточні та перспективні плани видавництв, наукових закладів, організацій і підприємств системи Держкіно, Міністерства культури, Державного комітету по телебаченню і радіомовленню, творчих Спілок і товариств. Внесено зміни і уточнення до планів спорудження пам'ятників і монументів, будівництва музеїв під відкритим небом (с.Пирогове, о.Хортиця), організації історико-культурних комплексів"[2].

Однак і цей широкий комплекс заходів здавався командуючому ідеологічним фронтом України явно недостатнім.

В зв'язку з цим, у вересні 1973 р. В.Маланчук звернувся до політбюро ЦК КПУ з листом "Про деякі питання

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 2.
[2] Там само.

роботи з творчою інтелігенцією республіки"[1], який являв собою класичний зразок партійного керівництва творчою інтелігенцією. В ньому пропонувалося провести суттєві кадрові зміни у керівництві творчих Спілок, громадських організацій, висунути на ключові посади "ідейно зрілих літераторів і митців", налагодити чітку систему марксистсько-ленінського навчання творчих працівників, активно стимулювати висвітлення в літературі і мистецтві тем дружби народів СРСР, союзу робітничого класу і селянства.

Реалізація цих та інших заходів, наголошував В.Маланчук, давала підстави "очікувати появи ряду значних творів літератури і мистецтва".

Історикам, напевно, ще належить об'єктивно оцінити стиль роботи В.Маланчука з творчою інтелігенцією республіки. Та вже сьогодні можна назвати його невід'ємні складові - нівелювання особистості, зневага до таланту, відверте ігнорування духовних потреб суспільства.

Подібні підходи визначили долю голови Львівського обласного телерадіокомітету І.Петріва, всебічну діяльність якого в 1973 р. перевіряла представницька комісія на чолі з консультантом відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України І.Маковійчуком. Остання звернула свою увагу на наявність в програмах місцевого радіо виконання окремих творів Ігоря Калинця, тематичної передачі про композитора, автора національного гімну Михайла Вербицького, інтерв'ю з канадським громадянином Ф.Лакустою, що за власні кошти створив за короткий час самобутній музей під відкритим небом "Канадсько-українське село".

Категоричне заперечення комісії викликали поради

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 869.-Арк. 2-9.

І.Петріва своїм підлеглим частіше спілкуватися українською мовою в робочий час.

Занепокоєння київських ідеологів викликала "засміченість" обласного телерадіокомітету націоналістично настроєними особами або фахівцями з сумнівним минулим. Зокрема, вони вказали на недоцільність використання на згаданій ділянці роботи редактора літературно-художніх передач В.Глинчака, що підтримував зв'язки з І.Калинцем, П.Заливахою, братами Горинями, режисера телебачення О.Гереновича, засудженого в 1949 р. на двадцять років позбавлення волі, режисера телебачення О.Господарського, причетного до "Виховної спілки української молоді", старшого редактора музичних передач О.Паламарчук, чий батько, проживаючи в Польщі, виступив одним з організаторів місцевого допомогового комітету. Не викликали довіри комісії також літератори В.Яворівський та С.Кудлик, редактор В.Шалайський, оператор Б.Гундяк, режисери В.Робочек та Р.Олексів[1] .

Спираючись на довідку своїх посланців, В.Маланчук особисто доручив першому секретареві Львівського обкому КПУ В.Куцеволу та голові Держтелерадіо УРСР М.Скачку "вжити заходів для зміцнення керівництва телерадіокомітету, підвищення ролі партійної організації.., зробити відповідні висновки"[2] .

Свої конкретні висновки щодо старшого викладача кафедри філософії Житомирського сільськогосподарського інституту Володимира Муляви зробив Житомирський обком Компартії України, який затвердив рішення парткому згаданого вищого учбового закладу від 23 січня 1973 р. про виключення його з членів КПРС і недоцільність використання в подальшій педагогічній роботі "за прояв національної обмеженості, нещирість і

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 868. - Арк. 32-38
[2] Там само .-Арк. 32-41.

ігнорування партійною організацією"[1] .

В своїй провині, як довідуємося з документів партійної комісії ЦК Компартії України, В.Мулява був непоодиноким. Лише в першому кварталі 1973 р. "за антипартійну поведінку, політичну невитриманість, притуплення політичної пильності і нещирість перед партією" було виключено з КПРС близько 270 чоловік[2] .

Незабаром список виключених з КПРС поповнив старший інженер по праці і зарплаті БМУ "Житлобуд-7" тресту "Рівнепромжитлобуд" Б.Козійчук, який за інформацією УКДБ по Рівненській області систематично прослуховував зарубіжні радіостанції, допускав висловлювання "буржуазно-націоналістичного характеру", поширював серед студентів Українського інституту інженерів водного господарства заборонену літературу, в тому числі історичні праці М.Грушевського[3].

В 1973 р. в службовому і партійному порядку були покарані головний редактор Львівського видавництва "Каменяр" І.Сварник та директор Інституту суспільних наук АН УРСР І.Олексюк. Не останню роль у визначенні їм міри покарання - зняття з роботи та оголошення суворих доган відіграла причетність їх дітей до викритої у Львові молодіжної підпільної організації "Український національно-визвольний фронт"[4].

Остаточно навести порядок в кадровій політиці, підвести підсумки перманентних чисток, здійснюваних в центральних та місцевих організаціях, установах, творчих спілках, громадських формуваннях був покликаний пленум ЦК Компартії України, що відбувся 17-18 квітня 1973 р. Лейтмотивом доповіді, зробленої першим секретарем ЦК КПУ В.Щербицьким, стала

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1044.-Арк. 146-147.
[2] Там само.- Оп. 10, спр. 1401.-Арк. 2.
[3] Там само.-Оп. 25, спр. 1361.-Арк. 11.
[4] Там само. - Спр. 877.-Арк. 27-29.

критика колишнього політичного керівництва, на чолі з П.Шелестом, яке начебто допустило суттєві прорахунки в сфері національно-культурної політики, вчасно не помітило поширення "бацил" буржуазного націоналізму.

Серед тих, хто найбільш ревно викривав помилки минулого, був перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Віктор Добрик.

З трибуни пленуму він з особливою гордістю говорив про те, що ще в 1970 р. настійно радив П.Шелесту підтягнути до справи Валентина Мороза, Івана Дзюбу та Івана Світличного, "і запроторити туди, куди належить запроторити антирадянщиків". Відомо, що на той час ця ініціатива не знайшла підтримки у першого секретаря ЦК КПУ, який порадив В.Добрику: "...ви займайтесь своїми націоналістами, а наших не чіпайте. Ми самі ними займаємося"[1] .

З іменем В.Добрика пов'язана ще одна ініціатива, викладена ним в доповідній записці "Про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістичних елементів в області". В згаданому документі перший секретар обкому партії пропонував "покращувати" політичну ситуацію в західних областях України шляхом направлення в цей регіон студентів і фахівців з східних областей, а також інших республік СРСР. В свою чергу вихідців з західних областей рекомендувалося направляти на роботу в східні області УРСР та інші союзні республіки[2] .

Не давала спокою В.Добрику і слава його колеги з Дніпропетровщини О.Ватченка, який зініціював ідеологічну кампанію проти роману "Собор" та його автора. Лідер партійної організації Івано-Франківщини обрав

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 2, спр. 67.-Арк. 193.
[2] Там само.-Оп. 10, спр. 1305.-Арк. 134.

об'єктом для шельмування глибоко національний за своїм змістом і формою кінофільм "Білий птах з чорною відзнакою". Як повідомляв він ЦК Компартії України, "...у окремих глядачів складається неправильне розуміння історичних подій і ганебної ролі українських націоналістів. Під впливом перегляду кінофільму деякі націоналістично настроєні особи допускали політично шкідливі висловлювання і дії"[1].

Такими ж вагомими були здобутки в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом і у інших виступаючих або просто присутніх на пленумі партійних та радянських керівників. З погляду на це зміст ухваленої ними постанови не важко було передбачити. Вона значною мірою обмежувала можливості передової української інтелігенції у формуванні національно-культурної політики, викликала настороженість щодо національних кадрів, служила новим помітним кроком у здійсненні політики русифікації України.

Майже одночасно, 13 квітня 1973 р., ЦК Компартії України за поданням секретаря ЦК КПУ В.Маланчука схвалив розгорнуту програму протидії ідеології націонал-комунізму, яка на думку головного режисера нової політичної кампанії повинна була ознаменувати собою "рішуче посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, грунтовне і всебічне викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського"[2].

В контексті тогочасних політичних процесів не важко помітити, що вищеозначена кампанія ставила перед собою не стільки завдання нейтралізації теоретичної

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 2, спр. 67. - Арк. 132.

[2] Там само. - Оп. 16, спр. 168.-Арк. 2; Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. - К., 1994.- С. 408.

спадщини націонал-комуністичних течій періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., скільки спрямовувалась, за визначенням того ж Маланчука, проти "сучасних трубадурів націонал-комунізму".

Жорсткий ідеологічний пресинг, введений апаратом ЦК Компартії України в 70-х рр. викликав найнегативнішу реакцію в українському суспільстві. Керівники наукових установ, провідні українські вчені, відомі діячі культури відверто висловлювали своє невдоволення розгулом реакції, відкритою розперезаністю антиукраїнських сил.

Щоб заспокоїти громадську думку, вище політичне керівництво, не без погодження з Москвою, пішло на увільнення в квітні 1979 р. В.Маланчука з посади, змінивши його на менш одіозну фігуру Олександра Капта.

Вже через кілька місяців нове ідеологічне керівництво наочно продемонструвало свій "лібералізм" в національних питаннях, увійшовши в політбюро ЦК Компартії України з пропозицією припідняти щільну завісу суцільного мовчання перед іменами Григорія Кочура, Василя Захарченка, Михайла Брайчевського, Івана Дзюби, Олексія Ставицького[1].

Однак, останнє продемонструвало не стільки зміщення політичних акцентів, скільки стало спробою подолати прірву між політичним керівництвом та українською інтелігенцією, породженою трагічною "епохою маланчукізму".

В незмінності курсу переконуємося, ознайомившись з інформацією першого секретаря Київського міському КПУ Юрія Єльченка, який інформував ЦК Компартії України про застосування в 1981-82 рр. заходів адміністративного і громадського впливу до 625 жителів Києва "за здійснення ідейно незрілих і політично шкідливих дій". Увагу міського комітету партії привернув і

1 Національні відносини в Україні у XX ст...-С. 437-438.

той факт, що 65 відсотків зафіксованих "антигромадських проявів", були пов'язані з інженерно-технічними працівниками і художньою інтелігенцією, 20 відсотків - учнівською і студентською молоддю, 15 - робітниками і службовцями. Як твердив Ю.Єльченко, всі вони перебували в полі зору міському партії та адміністративних органів [1].

Наведені нами факти яскраво і переконливо свідчать про те, що республіканська партійна організація, незмінно рухаючись в кільватері вищого політичного керівництва СРСР, перебрала на себе серед іншого і репресивні функції. Здійснюючи ідеологічне обгрунтування репресій, вона одночасно безжалісно викорінювала будь-які прояви інакодумства, карала непокірних в партійному, комсомольському, службовому порядках, позбавляла особистість можливості знайти своє, притаманне лише їй, місце в суспільному житті.

Не менш огидною була роль політичного керівництва держави в цілому, і республіки зокрема, в підготовці та проведенні сумнівних судових процесів над інакодумцями, які скалічили долю багатьом українським патріотам.

На боротьбу з інакодумством була повністю зорієнтована радянська Феміда, яка, знявши з очей темну пов'язку і відмовившись від традиційних терезів, повністю прислухалася до того, що наказували їй з Старої площі та Луб'янки.

Не запротестувала вона коли в середині 60-х рр. керівництво КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР, підтримуване відділом адміністративних органів ЦК КПРС, порушило питання про необхідність удосконалення законодавчої бази для боротьби з інакодумством, зростаючою і міцніючою опозицією. Йдеться про відому записку В.Семичастного та

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 2548.-Арк. 2.

Р.Руденка від 8 червня 1966 р., опубліковану вперше М.Охотіним, М.Петровим та А.Рогинським у популярному російському тижневику "Огонек"[1] .

Авторів згаданого документу вже не влаштовували ст. 70 КК РРФСР (ст. 62 КК УРСР), ст. 7 Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р., які на їх думку, залишали поза увагою цілий ряд "антирадянських проявів".

В зв'язку з цим, пропонувалось доповнити главу 9 (Злочини проти порядку управління) Кримінального кодексу РРФСР та відповідних глав кримінальних кодексів інших союзних республік статтями, які встановлювали б кримінальну відповідальність "за розповсюдження в усній та письмовій формі завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій; наругу над державним прапором і гербом Союзу РСР та союзних республік; за організацію та активну участь в зборищах, грубо порушуючих громадський порядок"[2] .

Так народилась сумнозвісна стаття 190-1 КК РРФСР та аналогічна стаття 187-1 в українському Кримінальному кодексі. Пропозиції КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР 10 вересня 1966 р. отримали схвалення секретаріату ЦК КПРС, а через п'ять днів відповідне рішення затвердило політбюро ЦК КПРС.

Жадоба законотворчості не полишала і українських чекістів. 10 червня 1969 р. голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко звернувся до ЦК Компартії України та свого московського керівництва з листом, в якому обгрунтовував необхідність встановлення кримінальної відповідальності не лише за антирадянську

---

[1] "...До трех лет лишения свободы"//Огонек.-1993.-№ 19-20.-С. 22-23.

[2] Там само.

пропаганду та агітацію, здійснену навмисно, як це передбачала ст. 62 КК УРСР, а й за ті ж дії, якщо вони здійснені ненавмисно, але спричинили шкоду радянській владі[1] .

Можна собі уявити, наскільки б розширилися можливості органів держбезпеки, якби пропозиція В.Нікітченка отримала підтримку у коридорах влади. Однак здоровий глузд все-таки взяв гору над відомчими амбіціями. Прокурор республіки Ф.Глух, голова Верховного Суду В.Зайчук та голова Юридичної комісії при Раді Міністрів УРСР А.Якименко обережно зауважили, що вказану пропозицію не підтримують, тому що в ній не враховується умисел злочину, а це є важливою складовою підстави для кримінальної відповідальності.

Власну думку щодо пропозицій українського КДБ мав і завідуючий сектором адміністративних органів ЦК КПРС Олександр Сухарєв, який вважав, що наявні в Кримінальному кодексі статті дають всі можливості для боротьби з різноманітними антирадянськими проявами[2] .

Характерно, що в умовах "перебудови", "гласності", "демократизації", владні структури, очолювані тими ж знайомими нам партапаратниками не бажали так просто відмовитись від сумнозвісних статтей. Під керівництвом одного з найближчих соратників М.Горбачова - Анатолія Лук'янова готувалися законодавчі і нормативні акти, які передбачали часткову редакцію ст. 70 КК РРФСР та відповідних статтей в кримінальних кодексах союзних республік і залишення без будь-яких змін статті 190-1 КК РРФСР (ст. 187-1 КК УРСР)[3] .

Спираючись на напрацьовану законодавчу та нормативну базу, активно боровся з "антирадянськими

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 205.-Арк. 82-87.
[2] Там само.-Арк. 78-80.
[3] ЦЗСД.-Ф. 89, пер. 18, спр. 116.-Арк. 1-5.

елементами" Комітет держбезпеки при Раді Міністрів СРСР і в першу чергу його П'яте управління, створене під безпосереднім керівництвом Пилипа Бобкова. Останній, одягнувши мундир в 1945 р. при Л.Берії, залишався всевидющим оком ідеологічної контррозвідки аж до 1991 р.

Кожен з відділів П'ятого управління працював на певному, чітко окресленому напрямку. Наприклад, 1 відділ, очолюваний генералом Іваном Абрамовим, займався інтелігенцією і органами друку. 3 відділ спеціалізувався на молоді, а їх колеги з 4-го опікувалися церковними справами. Спеціальні підрозділи орієнтувалися на "націоналістів", "анонімників" тощо[1] .

В розв'язанні покладених на нього завдань П'яте управління КДБ СРСР та його республіканські і місцеві органи повсякчасно покладалися на велику групу "секретних співробітників" - "сторожів", "спостерігачів", "консультантів", "агентів", "особливо цінних агентів", "резидентів"[2] * .

Таким чином, в середині 60-х рр. в СРСР діяв міцний і розгалужений апарат ідеологічної контррозвідки, який спирався на відповідну законодавчу і нормативну базу, дієву допомогу "добровільних помічників".

Перші симптоми повернення до виправданої репресивної політики, засудженої з трибуни XX з'їзду, з'явилися вже при Хрущові. Не відмовилось від неї і нове вище

[1] Альбац Е. Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ. - М., 1992.-С. 36-40.

[2] Там само.-С. 54.

* "Сторожі" -особи, покликані здійснювати нагляд за колегами, станом справ на об'єктах. Приблизно ж такі функції покладались на "спостерігачів" та "консультантів". До "особливо цінних агентів" відносились ті, що були здатні впливати на осіб, які перебували в агентурних розробках. До таких, наприклад, належав особистий лікар А.Сахарова, який "радив" вченому утриматись за станом здоров'я від публічних виступів, заяв, петицій. Поняття "агент" і "резидент" розшифровки не потребують.

політичне керівництво, очолюване Л.Брежнєвим. Більше того, переслідування опозиції на тлі боротьби з "пережитками українського буржуазного націоналізму", ствердження ефемерного "зближення націй", ганебних і протиправних акцій в Чехословаччині, Афганістані, інших регіонах розглядалося ним не лише як покарання незгодних, а як своєрідний засіб впливу на суспільну свідомість.

Як довідуємось з довідки прокурора УРСР Ф.Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчука, голови Верховного Суду УРСР А.Якименка від 2 листопада 1971 р., правоохоронні органи республіки саме так розуміли свої завдання, які провели в другій половині 60-х рр. "певну роботу по попередженню злочинів і вихованню громадян в дусі високої політичної пильності і неухильного виконання радянських законів"[1] .

Лише за період з 1967 р. по червень 1971 р. органами КДБ України було профілактовано понад 6 тисяч громадян. За цей же проміжок часу до кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію та пропаганду (ст. 62) притягалось 87 громадян. З них: робітників-27, або 31%; службовців-30 або 34%, (в т.ч.-9 викладачів середніх шкіл та інститутів, 1 доцент, 1 молодший науковий співробітник); колгоспників-2; учнів-3; ніде не працюючих-9; ув'язнених-16. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності осіб у віці від 18 до 34 років-57 або 66 %; від 36 до 45 років-23 або 26%; українців-58 або 67%, росіян 24 або 27,5%; членів КПРС-6; членів ВЛКСМ-13; осіб з середньою освітою-40 або 46%; з вищою освітою 26 або 36%; з незакінченою середньою освітою - 13 або 15%; з нижчою освітою - 8[2].

Як правило, порушення кримінальних справ за

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 75.
2 Там само.-Арк. 76.

проведення антирадянської агітації та пропаганди здійснювалось в першу чергу за діяльність, пов'язану з розповсюдженням самвидаву.

В 1967 р. за цей різновид "злочину" було засуджено 19 чол.; 1968 - 9, 1969 - 22, 1970 - 25, першій половині 1971 - 12. Більше всього було притягнуто у Львівській області - 12 чол., Івано-Франківській - 8, Київській - 7, Ворошиловградській (Луганській) та Донецькій - по 6; Тернопільській і Кіровоградській - по 5.

Вагомими "здобутками" відзначалася діяльність органів КДБ та прокуратури України і в боротьбі з "розповсюдженням завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій" (ст. 187-1), внаслідок чого в 1967 - першій половині 1971 р. було засуджено 137 громадян. З них у Ворошиловградській області - 31, Миколаївській і Донецькій по 14; Київській - 13, Харківській - 11 [1].

Наведена статистика, на жаль, не враховує 1966 року, коли владні структури активно випробовували механізм судових репресій щодо найбільш активних учасників українського національного руху. Кинувши за грати в серпні-вересні 1965 р. 24 інакодумці, вони посадовили 19 з них на лави підсудних. Інші з різних причин були звільнені від покарання[2].

13 січня 1966 р. в Луцьку відбувся судовий процес над викладачами Валентином Морозом та Дмитром Іващенком. Спеціально підібрана в залі засідань публіка "схвально" зустріла винесений вирок - відповідно п'ять і два роки виправно-трудових таборів суворого режиму.

В лютому 1966 р. перейняв естафету Івано-Франківський обласний суд, який засудив батька двох малолітніх дітей, вчителя Михайла Озерного до шести років ВТТ суворого режиму.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 78.
[2] Там само.-Оп. 24, спр. 5991.-Арк. 116.

Майже одночасно проходив судовий процес у Тернополі над музейником Ігорем Геретою та вчителем Методієм Чубатим. Зваживши на їх покладливість, Феміда визначила їм п'ять і чотири роки ув'язнення умовно.

Наступним у судовому конвеєрі став процес у Івано-Франківську над самобутнім українським художником Панасом Заливахою.

Несхожість і критичне ставлення до існуючих суспільних явищ обійшлася йому п'ятьма роками виправно-трудових таборів суворого режиму.

В березні 1966 р. пройшла серія судових процесів у Києві, на яких до різних термінів покарання були засуджені студент Ярослав Геврич, лаборант Київського університету Євгенія Кузнєцова, інженери Олександр Мартиненко та Іван Русин.

Дорогою ціною каяття і відмови від товаришів здобув свободу і можливість продовжувати працювати старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР Микола Гринь[1] .

23-26 березня 1966 р. відбулися судові процеси над вчителем Михайлом Масюткою, робітником, студентом-заочником ЛДУ Іваном Гелем, конструктором-модельєром Ярославою Менкуш, які були відповідно засуджені до трьох (М.Масютко, І.Гель) та двох з половиною років (Я.Менкуш) позбавлення волі.

Хвилювання серед української інтелігенції викликав судовий процес над психологом Михайлом Горинем, мистецтвознавцем Богданом Горинем, філологом Мирославою Зваричевською, викладачем, кандидатом філологічних наук Михайлом Осадчим, що відбувся 13-18 квітня 1966 р. у Львові.

На підтримку підсудних виступили письменники

---

[1] Чорновіл В. Лихо з розуму...-С. 31-273; Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1992.-№ 6.-С. 41-42; № 7.-С. 78-81; № 8.-С. 96-97, 119.

Іван Драч, Ліна Костенко, Микола Холодний, Ірина Вільде, Ростислав Братунь, Роман Іваничук, Володимир Гжицький, Роман Лубківський, Іван Дзюба, журналіст Вячеслав Чорновіл, ряд інших представників наукової та творчої інтелігенції[1]. Все це не завадило суду винести підсудним невиправдано суворі вироки М.Гориню - шість років ВТТ суворого режиму; Б.Гориню - чотири роки ВТТ суворого режиму; М.Осадчому - два роки ВТТ суворого режиму, М.Зваричевській - вісім місяців позбавлення волі.

У вересні 1966 р. судовим процесом над антирадянщиком змогли відзвітуватися партійні і правоохоронні органи Житомирської області. До п'яти років виправно-трудових таборів суворого режиму був засуджений початкуючий літератор, брат відомого українського письменника Валерія Шевчука, лінотипіст обласної друкарні Анатолій Шевчук. Як речовий доказ фігурувало 137 рядків відлитого на лінотипі тексту статті Є.Сверстюка “З приводу процесу над Погружальським[2].

Трагічний список покараних поповнив і відомий український письменник-перекладач Святослав Караванський, якого без суду і слідства за постановою Генерального прокурора СРСР відправили в мордовські табори відбувати раніше визначене 25-річне ув'язнення.

Ювілейний рік 50-річчя встановлення радянської влади приніс нові жертви. За вироком Львівського обласного суду від 15 листопада 1967 р. до трьох років позбавлення волі був засуджений журналіст Вячеслав Чорновіл. Йому ставилося в провину написання книги "Лихо з розуму", розповсюдження публіцистичного твору В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії".

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6160. - Арк. 9-15; Батенко Т. Політичний портрет Богдана Гориня.-К., 1994. - С. 6-7.

[2] Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28834-П, т. 2.- Арк. 69-71.

Оцінюючи згаданий судовий вирок, І.Дзюба, І.Світличний, Н.Світлична, Л.Костенко, А.Горська в листі до вищих посадових осіб республіки, діячів культури, окремих депутатів Верховної Ради УРСР відзначали, що він "...перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства і звинувачення скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і насмілюється критикувати дії окремих представників радянських установ тобто здійснює своє конституційне право"[1] .

До свого активу органи КДБ могли занести і розправу над організаторами та учасниками підпільної антирадянської організації "Український національний фронт". Розглянувши матеріали проведеного ними слідства, Верховний суд УРСР 27 листопада 1967 р. засудив:

Дмитра Квецька - до п'ятнадцяти років позбавлення волі з відбуттям п'яти років у в'язниці, а решти десяти рр. у виправно-трудовому таборі суворого режиму, з наступним п'ятирічним засланням;

Зеновія Красівського та Михайла Дяка - до дванадцяти років позбавлення волі з відбуттям перших п'яти років у в'язниці, а решти семи років у виправно-трудовому таборі, з наступним п'ятирічним засланням;

Ярослава Лесіва та Василя Кулинина - до шести років ВТТ суворого режиму[2] .

В Донецькій області за причетність до "УНФ" було заарештовано насипщика шахти "Росія" з м.Новогнатівка Миколу Качура[3], у Львівській області - тимчасово нерацюючого Григорія Прокоповича, культосвітнього працівника Мирослава Меленя, інженера Івана Губку [4].

---

1 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6306.-Арк. 101-102, 106.

2 Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 7536-П, т. 15.-Арк. 276-277.

3 Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. 8938 - П, т. 2. - Арк. 164-168.

Якщо згадані судові процеси отримали широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами, то суд в Тернополі 24 грудня 1967 р. над двадцятидвохрічним Богданом Штойко не знайшов свого відображення в літературі. Провина останнього полягала в тому, що в серпні 1967 р. він разом з своїми товаришами Антоном Леськівим та Юрієм Кубивим "написав текст антирадянського націоналістичного документу - пародію на популярну пісню "Черемшина", в якій міститься заклик до збройної боротьби проти радянської влади"*. Творчі поривання Б.Штойка Тернопільский обласний суд оцінив одним роком виправно-трудових таборів суворого режиму[1] .

Новий 1968 рік розпочався засудженням 5 січня Івано-Франківським обласним судом тракториста колгоспу "Здобуток Жовтня" Коломийського району Степана Ткача, який в ніч на 1 травня 1967 р. підняв в

---

* Знов Бандери голос чути в лісі,
Втинок я дістану в діда в стрісі,
І тихенько вирушу я плаєм,
Десь там хлопці ждуть мене за гаєм.

Приспів:
Нас сховає буйна черемшина,
Пироги принесе нам дівчина,
Україна, ненька мила і рідненька,
Жде усіх нас жде!

Розпочнем криваву ми забаву,
Ворогів заженем до Уралу,
В синьожовтих фанах буде Київ,
Нас згадають добрим словом люди.

Так, що хлопці часу не марнуйте,
Кожен з вас гранати приготуйте,
І на клич мій з лісу почекайте,
Як подам - до мене всі рушайте.

[1] Архів УСБУ в Тернопільскій обл.-Спр. 64-П.-Арк. 174-176.

с.Дебеславці два жовто-блакитних прапори[1].

В квітні 1968 р. в Тернополі тривав суд над викладачем спеціальних предметів Копичинського сільськогосподарського технікуму бухгалтерського обліку Миколою Коцом. Останній за розповсюдження листівок у Києві, Тернополі, Підволочиську, Нововолинську, Луцьку та інших населених пунктах України отримав суворе покарання - сім років ВТТ з наступним п'ятирічним засланням[2].

Оповідаючи про ті умови, в яких доводилось перебувати під час слідства та судового процесу, М.Коц в листі до батька писав: "Вже сьомий місяць, тобто з 27.Х.67 р., я знаходжусь в казематі-підвалі Тернопільського КДБ. 7 місяців при електроосвітленні, без денного світла. Досить важке тут повітря, але нічого тут не зробиш, не хочеш терпіти в ярмі, то сиди в підвалі... Суд наді мною відбувся 11.IV.68 р. Охороняли мене чотири автоматники. Щоб люди не почули правди, судове засідання зробили закритим. Навіть моє прохання про допуск на судове засідання Вас, як батька, а сестер як свідків, відхилили. Одним словом, робили все так, щоб ніхто нічого не знав, навіть за що судять..."[3].

В 1968-1969 рр. в Україні пройшла серія арештів та судових процесів в зв'язку з протестами українських громадян проти вторгнення радянських військ у Чехословаччину. Захищаючи право сусідньої країни на самовизначення, вони водночас домагалися свободи і для власної Батьківщини.

На початку 1969 р. Кіровоградський обласний суд засудив до шести років ув'язнення в таборах суворого

---

[1] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 8777-П, т. 2.-Арк. 198-199.

[2] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 6854-П.-Арк. 143-147,

[3] Там само.-Арк. 206, 212.

режиму з наступним п'ятирічним засланням кандидата фізико-математичних наук, доцента, колишнього завідувача кафедрою фізики та загально-технічних дисциплін Георгія Дубовова, який написав і розповсюдив анонімного листа - звернення до всіх патріотичних організацій Чехословаччини. "Найгуманніший в світі суд" не взяв до уваги, що Г.Дубовов внаслідок тяжкої хвороби суглобів був інвалідом II групи[1] .

Від імені вигаданого товариства "Симоненкові друзі" поширював листівки з протестом проти агресії в Чехословаччині, русифікації України редактор Черкаського обласного управління друку, колишній помічник першого секретаря обкому партії, росіянин за національністю Михайло Ліхцов. Вироком Черкаського обласного суду від 15 жовтня 1969 р. він був засуджений до п'яти років ВТТ суворого режиму. Лише визначенням судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду УРСР термін ув'язнення М.Ліхцову скорочувався до трьох років[2] .

Стільки ж отримав від правосуддя комірник готової продукції Тернопільського заводу мінеральних вод Іван Курилас, який дозволив собі, перебуваючи на відпочинку в санаторії с.Яблунівка Бучацького району Тернопільської області, в розмовах з відпочиваючими критикувати внутрішню і зовнішню політику СРСР, аргументуючи необхідність створення незалежної Української держави[3] .

Не виявив милосердя до працівників Київської ГЕС Олександра Назаренка, Василя Кондрюкова, Валентина

---

[1] Архів УСБУ в Кіровоградській обл.-Спр. 12541-П, т. 1.-Арк. 14 зв.; т. 2.-Арк. 4, 252, 313-314; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 64.-Арк. 76.

[2] Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12239-ФПД, т. 1.-Арк. 189-190; т. 2.-Арк. 77.

[3] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. П-914.-Арк. 82-83, 293.

Карпенка Київський обласний суд, який 31 січня 1969 р. визнав їх винними "у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі" і засудив відповідно до п'яти, трьох і півтора років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму[1] .

Виготовлення і розповсюдження самвидаву, а також участь у створенні "Ініціативної групи по захисту прав людини в СРСР", яку підтримали відомі правозахисники Наталія Горбаневська, Мустафа Джемілєв, Сергій Ковальов, Леонід Плющ, Петро Якір, Анатолій Якобсон та інші, стали причиною засудження 26 жовтня 1969 р. до трьох років ВТТ кадрового військовослужбовця, харків'янина Генріха Алтуняна[2] . Незабаром долю свого однодумця розділили Володимир Пономарьов, Владислав Недобора, Аркадій Левін* .

Захоплення самвидавом привело на лаву підсудних в 1970 р. молодшого наукового співробітника Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства Степана Бедрила[3], студента Київського медичного інституту Олега Бахтіярова[4], матросів Дніпропетровського річкового порту Івана Сокульського, Миколу Кульчинського, асистента Дніпропетровського металургійного інституту Віктора Савченка[5], перекладача одного з київських ДСКБ Андрія Коробаня[6], асистента

1 Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 6111-П, т. 3.-Арк. 295-297.

2 ДА СБУ.-Спр. 58109-ФП, т. 7.-Арк. 29-31.

* Суди над В.Пономарьовим, В.Недоборою та А.Левіним відбулися в березні-квітні 1970 р. у Харкові (ДА СБУ.-Спр. 58109-ФП, т. 7.-Арк. 268-272).

3 Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-28461.

4 ДА СБУ.-Спр. 58114-ФП, т. 2.-Арк. 106-107; ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 132.

5 Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр.П-23335, т. 7.-Арк. 265-267.

6 ДА СБУ.-Спр. 69268-ФП.

кафедри інфекційних захворювань Донецького медичного інституту Івана Сука[1]

Незважаючи на виняткові зусилля співробітників органів КДБ, розпадалася буквально на очах справа П.Рубана та М.Голумбієвського, розглянута в закритому засіданні Сумського обласного суду в лютому 1970 р. Свідки відмовлялися від своїх показів на попередньому слідстві, вказували на порушення ряду процедурних питань. Внаслідок цього, М.Голумбієвський в скоєнні тяжкого державного злочину (ст. 62 ч. 1) був виправданий. А Петро Рубан попри будь-яку логіку подій все ж отримав суворий вирок за сукупністю статей - 222 (незаконне зберігання зброї) та 62 ч. 1 п'ять років ув'язнення[2].

Згадана кримінальна справа була не останньою в житті Петра Рубана - одного з найвидатніших інтарсистів* сучасності. В 1970-1985 рр. його ще тричі під різними приводами притягали до кримінальної відповідальності. Лише принципова позиція правозахисників Андрія Сахарова, Олександра Солженіцина, Левка Лук'яненка, втручання міжнародних організацій звільнила його від відбуття повного терміну покарання, відкрила можливість для виїзду разом з родиною в США[3].

Широкий міжнародний резонанс отримала нова кримінальна справа Валентина Мороза, звинуваченого в “проведенні ворожої націоналістичної пропаганди та наклепі на радянський державний та суспільний устрій". 17-18 листопада 1970 р. Івано-Франківський обласний суд засудив активного учасника українського національного руху до дев'яти років позбавлення волі (шість років

1 Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32571-ПФ, т. 3.-Арк. 144.

2 Там само.-Спр. 31729-ФП, т. 31.-Арк. 120.

* Інтарсія - вид інкрустації, виконаний на дерев'яних предметах з шматочків дерева інших порід.

3 Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-15252, т. 6.-Арк. 39, 46, 144.

тюремного ув'язнення та три роки ВТТ особливого режиму) з наступним п'ятирічним засланням. Як інформував вже наступного дня ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ П.Шелест, "в цілому судовий процес був проведений організовано"[1].

1971 рік залишив трагічну позначку в житті колишнього асистента кафедри філософії Ужгородського державного університету, а після звільнення з роботи оператора котельні в м.Черкаси Миколи Бондаря (засуджений до семи років ВТТ без заслання)[2]; культосвітнього працівника, студента педагогічного інституту Миколи Горбаля (засуджений до п'яти років ВТТ суворого режиму з наступним дворічним засланням з обов'язковим поселенням на території Комі АРСР)[3]; львів'ян Семена Корольчука та Євстахія Пастуха (засуджені відповідно до чотирьох років і шести місяців ув'язнення)[4]. Як довела подальша практика, ці та інші процеси були своєрідною репетицією чергової хвилі політичних репресій в першій половині 70-х рр.

Сценарій генерального наступу на інакодумство містився у постановах ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.), пов'язаних з протидією нелегальному розповсюдженню "антирадянських та інших шкідливих матеріалів". Характерно, що вже через кілька днів після їх схвалення, 9 серпня 1971 р. КДБ при РМ УРСР була порушена кримінальна справа № 42 по факту виготовлення та поширення "Українського вісника".

Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів в поле зору органів держбезпеки потрапило певне

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 347.-Арк. 20-21.
[2] ДА СБУ.-Спр. 72253-ФП, т. 3.-Арк. 236.
[3] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 11561-П.-Арк. 95-96.
[4] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-23335, т. 7.-Арк.197-

коло осіб з Києва, Львова, Одеси, інших населених пунктів[1]. І все ж з масовими арештами вони не поспішали. Відчувалось, що в загальному сценарії не вистачало якогось важливого ланцюжка, який би дозволив розкрити нерозривний зв'язок "націоналістичного підпілля в Україні" з закордонними українськими центрами та організаціями.

В реалізації накреслених планів, сам того не знаючи, відповідну роль відіграв бельгійський студент Ярослав Добош, який за дорученням ЗЧ ОУН в Бельгії, Українського допомогового комітету, Спілки української молоді та редакції журналу "Авангард" намагався зібрати і вивезти з СРСР окремі екземпляри українського самвидаву, в т.ч. фотокопії примірників "Українського вісника"[2].

Арешт Я.Добоша на початку січня 1972 р. послужив точкою відліку в проведенні масштабної операції, спрямованої проти українського національного руху. До її здійснення залучалися республіканський та місцеві органи КДБ при Раді Міністрів УРСР, обласні комітети Компартії України, які регулярно інформували один одного щодо роботи в даному напрямку. Так, наприклад, бюро Львівського обкому КПУ, заслухавши на своєму засіданні 19 січня 1972 р. повідомлення начальника УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Львівській області М.Полудня "Про оперативно-чекістські заходи, проведені 10-13 січня 1972 р. щодо заарештованих емісара закордонного націоналістичного центру ЗЧ ОУН, бельгійського громадянина Ярослава Добоша і громадян Львова та області, які займались антирадянською агітацією та пропагандою", доручило профільним відділам забезпечити "дотримання необхідного громадського порядку і

[1]ДА СБУ-Спр. 67826-ФП, т. 3.-Арк. 53.

[2]Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-11547, т. 1.-Арк. 75-78.

правильне реагування на проведені органами КДБ заходи"[1] .

Від справи Ярослава Добоша органи державної безпеки отримали все або практично все, що планували. Йдеться і про задокументовані його контакти з Зіновією Франко, Стефанією Гулик, Леонідом Селезненком, Іваном Світличним, і "щиросердне каяття", і гучну пресконференцію, проведену за дорученням ЦК КП України 2 червня 1972 р. у Києві директором РАТАУ Віктором Горкуном[2] , і докладні газетні публікації з претензійною назвою "Українські буржуазні націоналісти - найманці імперіалістичних розвідок"[3] .

Повністю використавши Я.Добоша в політичних, ідеологічних і оперативних цілях, КДБ при Раді Міністрів УРСР зініціював указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1972 р. про його звільнення від кримінальної відповідальності і "видворення" за межі СРСР. Бельгійський підданий вже їм був не потрібен. На черзі стояла робота з власними "націоналістами".

Першими на себе прийняли удар Ніна Строкатова, Олексій Притика, Олексій Різників, Зіновія Франко, Іван Дзюба, Іван Світличний, Василь Стус, Євген Сверстюк, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонюк, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Микола Холодний, Михайло Осадчий, Іван Гель, Ігор та Ірина Калинці, Данило Шумук, Леонід Селезненко, Олесь Сергієнко, Леонід Плющ, Володимир Рокецький та ін. Причому кожен з них зустрів його покладаючись лише на власну мужність, самовідданість, готовність до кінця пройти обраний тернистий шлях.

Не витримав напору і зголосився дати "щиросердні" свідчення про свою "злочинну" діяльність Леонід

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 17, спр. 216.-Арк. 1.
[2] Там само.-Оп. 25, спр. 641.-Арк. 197.
[3] Радянська Україна.-1972.-3 червня.

Селезненко. З сторінок газет переконували в своїй лояльності до радянської влади онука Великого Каменяра Зіновія Франко, самобутній поет Микола Холодний. Все це дозволило їм уникнути тюремних нар.

Більше року протримався критик і літературознавець Іван Дзюба, заарештований 18 квітня 1972 р. Щоб зламати опір авторитетного українського дисидента в хід були пущені всі можливі засоби: від широкого засудження в засобах масової інформації до залякування родини. Не готовий до таких правил гри, І.Дзюба у жовтні 1972 р. звернувся до Президії Верховної Ради УРСР з проханням про помилування, визнавши всю свою колишню діяльність "політично шкідливою".

Одним з перших прохання І.Дзюби "підтримав" голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Федорчук, який в своєму листі до ЦК КП України від 2 листопада 1973 р. цинічно заявляв, що "...помилування Дзюби Президією Верховної Ради УРСР, його особистий виступ в пресі з засудженням своєї антирадянської діяльності і викриттям антирадянської сутності українського націоналізму, відмова від колишніх своїх поглядів, серйозно скомпрометують його перед зарубіжними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовір'я зі сторони націоналістичних елементів, що буде сприяти остаточному його ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища"[1] .

Менш поблажливими і гуманними були владні структури до всіх інших заарештованих, засуджених до різних термінів позбавлення волі. Наприклад, судова колегія в кримінальних справах під головуванням Г.Дишеля 2 квітня 1973 р. засудила бібліотекаря Київського холодокомбінату № 2 Надію Світличну до чотирьох років

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1475.-Арк. 60.

позбавлення волі у ВТТ суворого режиму, незважаючи на те, що вона як мати-одиначка мала на своєму утриманні трирічну дитину. По сім років позбавлення волі з наступним п'ятирічним засланням отримали Іван Світличний та Євген Сверстюк[1] .

З інформації ЦК Компартії України, ЦК КПРС від 23 квітня 1973 р. про ідеологічну роботу, інших аналогічних документів вищого політичного керівництва, правоохоронних органів, довідуємось про "здобутки" українських чекістів, які лише за ст.62 ч. 1 в 1972-1973 рр. кинули за грати близько 70 дисидентів[2] .

Серед них: письменників Василя Рубана та Василя Захарченка, науковців Євгена Пронюка, Василя Лісового та Анатолія Здорового, священика Василя Романюка, друкарку Любов Середняк, студентів Василя Овсієнка, Степана Сапеляка, Зоряна Попадюка, Ярослава Микитку, журналіста Валерія Марченка, медсестру Ірину Сеник, лікарів Лідію Гук, Семена Глузмана, робітника Дмитра Гринька, інженера Василя Долішнього, сина командира УПА Романа Шухевича - Юрія Шухевича та ін.[3]

Незважаючи на такі "вагомі результати", діяльність органів КДБ України викликала певні нарікання як з боку ЦК КПРС, ЦК КПУ, обласних комітетів партії, так і союзного керівництва спецслужбою.

Зокрема, 18 січня 1972 р. бюро Дніпропетровського обкому КПУ під головуванням першого секретаря Олексія Ватченка, заслухавши і обговоривши звіт УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Дніпропетровській області, зазначило, що "...в результаті серйозних упущень і промахів у політико-виховній роботі серед особового складу УКДБ мають місце серйозні недоліки в оперативній

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 877.-Арк. 74-79.
[2] За даними СБУ.
[3] Національні відносини в Україні у XX ст...-С. 409-413.

роботі, відсутня належна наступальність у боротьбі з ідеологічною диверсією, неглибоко вивчаються процеси в середовищі українських і єврейських буржуазних націоналістів, недостатньо ведеться робота серед осіб, які потрапили під вплив буржуазної ідеології і особливо серед творчої інтелігенції і молоді"[1].

Ряд прикрих зауважень на адресу республіканського апарату та місцевих органів КДБ було висловлено під час бесіди членів політбюро ЦК КПУ з першими секретарями обкомів партії 20 червня 1972 р. Особливе невдоволення обласних партійних керівників викликала їх недостатня проінформованість щодо оперативно-чекістських заходів[2].

На активізації діяльності органів КДБ наполягала постанова політбюро ЦК КПУ від 20 лютого 1973 р. Основний акцент робився в ній на необхідності вивчення ситуації в середовищі колишніх учасників ОУН-УПА, "зміцнення політично зрілими кадрами окремих ідеологічних установ та організацій, на роботу в які проникли націоналістично настроєні особи"[3].

Виходячи з настанов вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР вимагало від своїх обласних управлінь прискіпливіше ставитись до "оунівських авторитетів". В першу чергу це стосувалося УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Львівській області, в якому налічувалось 242 справи оперативного обліку на осіб згаданої категорії[4].

Хоча наведений вище факт взятий з публікації в газеті "За вільну Україну", яка не знайшла свого офіційного підтвердження органів КДБ, його достовірність не викликає ніяких сумнівів. Вже в другій половині 70-х рр. в

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 17, спр. 126.-Арк. 24-25.
[2] Там само.-Спр. 127.-Арк. 41.
[3] Там само. - Спр. 166.-Арк. 26-27.
[4] За вільну Україну.-1992.-15 лютого.

ряді областей України були доведені до суду справи українських націоналістичних організацій, які спиралися на традиції ОУН. Серед них: в Тернопільській області - "Армія" (1974 р.; Василь Триш)[1]; Івано-Франківській області - "Гомін" (1975 р.; Михайло Слободян)[2], "Український національний фронт" (1979 р.; Микола Крайник)[3].

В цей же період зазнали репресій в судовому порядку за розповсюдження самвидаву Микола Гамула, Роман Гайдук, Микола Гуцул[4], Оксана Попович та інші.

В 1976 р. нове оперативне розгортання отримала "справа Блок" (блок українського націоналістичного підпілля з закордонними націоналістичними організаціями), органічно пов'язана з "справою Я.Добоша" та її відгалуженнями. 21 липня 1976 р. колегія КДБ при Раді Міністрів УРСР заслухала питання "Про стан розробки об'єктів "справи Блок" та заходи по її поліпшенню" і рекомендувала своїм обласним управлінням активізувати зусилля по нейтралізації націоналістичних елементів[5].

Як свідчить колишній помічник першого секретаря ЦК КПУ Віталій Врублевський, особливе зацікавлення в подальшій реалізації "справи Блок" виявляв голова КДБ при Раді Міністрів УРСР Віталій Федорчук, який на цьому "заробив" вищу державну нагороду СРСР - орден Леніна[6].

Керівник української спецслужби виступив також ініціатором нанесення превентивного удару по організаторах і

---

[1] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 13326-П.-Арк. 389-391.

[2] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл.-Спр. 37534-П, т. 3.-Арк. 378-387.

[3] Там само.-Спр. 7535-П, т. 25.-Арк. 284.

[4] Там само.-Спр. 6111-П, т. 3.-Арк. 352-355.

[5] Скільки тайнаків було?//За вільну Україну.-1992.-15 лютого.

учасниках гельсінського руху. На основі подання КДБ при Раді Міністрів УРСР, голова союзного КДБ Ю.Андропов та Генеральний прокурор СРСР Р.Руденко 2 січня 1977 р. звернулися до ЦК КПРС з доповідною запискою, в якій запропонували одного з керівників Української гельсінської групи, "...проживаючого в Києві Руденка М.Д. заарештувати і притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 62 КК УРСР (відповідно ст. 70 КК РРФСР), але слідство провести не в Києві, а в Донецьку, для чого наявні процесуальні підстави". 25 січня 1977 р. політбюро ЦК КПРС схвалило пропозиції, викладені в записці Ю.Андропова та Р.Руденка[1].

Суд над членами УГГ Миколою Руденком та Олексою Тихим відбувся 23 червня-1 липня 1977 р. подалі від людських очей в червоному куточку Дружківського зміщторгу.

Його сценарій не містив в собі якихось нових моментів, хоча і ряд епізодів виглядав досить незграбно. Наприклад, і зараз залишається загадкою звідкіля в оселі матері О.Тихого з'явився бойовий карабін системи "Маузер" німецького виробництва без будь-яких відбитків пальців, і чому саме Тихий, а не власниця будинку має нести кримінальну відповідальність за ст. 222 ч. 1 КК УРСР (незаконне зберігання зброї).

Подібних недоречностей в справі чимало.

Однак це не завадило судовій колегії Донецького обласного суду під головуванням Е.Зінченка засудити Олексу Тихого за сукупністю ст. 62 ч. II КК УРСР та ст. 222 ч. 1 КК УРСР до десяти років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням.

Сім років ВТТ суворого режиму і п'ять років заслання судова колегія визначила, керуючись ст. 62 ч. 1 КК УРСР, інваліду Великої Вітчизняної війни, талановитому

[1] Альбац Е. Мина замедленного действия... Приложения.

українському письменнику Миколі Руденку[1] .

Як з'ясувалося, судовий фарс в Дружківці виявився лише початком розправи над Українською гельсінською групою. За відомостями українських і міжнародних організацій в 1978-1981 рр. було ув'язнено більше 20 учасників Української гельсінської групи.

В липні 1978 р. до десяти років ВТТ та п'яти років заслання було засуджено одного з лідерів УГГ Левка Лук'яненка. В цьому ж році без особливого розголосу у невеликому містечку Василькові поблизу Києва відбувся суд над Мирославом Мариновичем та Миколою Матусевичем. Їх діяльність в українському правозахисному русі оцінювались сімома роками ВТТ суворого режиму та п'ятьма роками заслання.

1979 рік вирвав з лав УГГ Василя Овсієнка, Олеся Бердника, Йосипа Зісельса, Петра і Василя Січків, Василя Стрільціва, Юрія Литвина. Роком пізніше суворі вироки отримали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Віталій Калиниченко, Петро Розумний, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл. Судовий розгляд справ Оксани Мешко, Івана Кандиби, Ярослава Лесіва, Івана Сокульського відбувся в 1981 р.

Характеризуючи сплановані репресії проти активу Гельсінської групи, необхідно звернути увагу на такі основні моменти.

По-перше, спостерігається винесення надзвичайно жорстких вироків, на основі ст. 62 ч. 2. Зокрема, Л.Лук'яненко, В.Овсієнко, В.Калиниченко, І.Кандиба, І.Сокульський отримали по десять років ВТТ і п'ять років заслання.

По-друге, напередодні Московської олімпіади владні структури намагалися всіляко скомпрометувати українських правозахисників, відверто фабрикуючи справи за кримінальними статтями. Наприклад,

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1548.-Арк. 40-41.

Василь Овсієнко, Юрій Литвин були притягнуті до відповідальності за опір працівникам міліції при виконанні обов'язків по охороні громадського порядку (ст. 188-1 ч. 2). Микола Горбаль та Вячеслав Чорновіл звинувачувались у спробі згвалтування (ст. 117 КК УРСР).

Петра Розумного штучно підвели під ст. 222-3 КК УРСР (зберігання холодної зброї), а Василя Січка та Ярослава Лесіва майстерно "підтягнули" до ст. 229, пов'язаної з виготовленням, зберіганням та збутом наркотичних речовин.

Все це дало підставу Вячеславу Чорноволу заявити, що "...КДБ в останній період почав практикувати інакший бузувірський спосіб для ізоляції і дискредитації політичної опозиції, перетворюючи інакодумців у хуліганів, гвалтівників, розкрадачів, наркоманів тощо. Особливо старається в цьому український КДБ, штучно перетворивши у кримінальників майже весь другий склад Української гельсінської групи"[1] .

Складається також враження, що існувала таємна директива КДБ СРСР, яка вимагала якомога довше утримувати правозахисників у в'язницях і таборах. Так, не встиг Петро Січко відбути визначений йому в грудні 1979 р. трирічний термін покарання, як в 1982 р. його очікував новий вирок за ст. 187-1[2] . Василь Стрільців, потрапивши за грати в 1979 р. за порушення паспортного режиму (ст. 186 КК УРСР), в 1982 р. безпосередньо в таборах був засуджений до шести років ВТТ суворого режиму, але вже за антирадянську агітацію та пропаганду (ст. 62 КК УРСР)[3] . Подібні приклади не поодинокі.

Таким чином, в кінці 70-х - на початку 80-х рр. в

---

[1] Українська Гельсінська група 1978-1982...-С. 853.

[2] Там само.-С. 660.

[3] Архів УСБУ в Полтавській обл.-Спр. 17608-С, т. 1.-Арк. 1.

Україні була здійснена чітко спланована операція, спрямована проти українського правозахисного руху в Україні.

В контексті згаданої операції слід, на нашу думку, розглядати подальші заходи, спрямовані на нейтралізацію інтелектуального ядра українського національного руху. В грудні 1979 р. відбувся суд над науковцем Юрієм Бадзьо, який насмілився осмислити минуле і сучасне України в своєму трактаті "Право жити". Ініціатива людини, небайдужої до власної Батьківщини, була оцінена сімома роками ВТТ суворого режиму і п'ятирічним засланням. Неспокійно почувала себе і вся родина Ю.Бадзьо. Його дружина - Світлана Кириченко на початку 80-х рр. притягалася до відповідальності за відмову дати свідчення на суді проти Василя Стуса, отримувала застереження у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р. за антирадянську діяльність, яка полягала в тому, що вона не могла і не хотіла змиритися з жорстокою і несправедливою долею свого чоловіка та його однодумців. Мужню жінку не раз лякали кримінальною відповідальністю за тунеядство, хоча жодна з установ та організацій, в які вона зверталася, порадившись з "компетентними" органами, не хотіла брати на роботу одіозну особу.

Пасинку українського правозахисника Сергію Драчуку, студенту 4-го курсу КДУ, довелося покласти на стіл комсомольський квиток за категоричну відмову засудити вчинки матері і вітчима[1] .

Об'єктивний погляд на історію України та перспективи її розвитку, викладені в декларації товариства "Українці за вихід з СРСР", дорого коштував вчителю фізики

[1] Вести из СССР... -Т. 1.-С. 226, 446, 456, 544; т. 2.-С. 295.

з села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області Петру Чорному, якого Кіровоградський обласний суд в січні 1980 р. на підставі ст. 62 ч. 1 КК УРСР засудив до шести років ВТТ суворого режиму. На представників правосуддя не вплинуло ні тяжке кардіологічне захворювання підсудного внаслідок перенесеного інфаркту, ні бойові медалі "За отвагу", "За взятие Берлина", ні позитивні характеристики педагога з багаторічним стажем[1].

Географія судових процесів проти інакодумців в 1980 р. була досить широкою. У Львові до десяти років ВТТ суворого режиму і п'яти років заслання за розповсюдження українського самвидаву засуджено Василя Курила[2]. В Чернігові п'ять років таборів та три роки заслання отримав інженер "Черніговпромбуду" Анатолій Бедарьков, який настійно шукав виходу з тієї задушливої атмосфери, породженої тоталітарним режимом[3]. В Одесі обласний суд визначив три роки ВТТ Василю Барладяну. Як і перший, свій другий термін покарання він отримав за те, що не хотів змиритися з занепадом української культури, не міг погодитися з принизливим становищем інтелігента в наскрізь заідеологізованому суспільстві[4].

Особливого значення надавали владні структури судовому процесу над видавцями "Українського вісника" (№ 7-8) лікарем-стоматологом з м.Червонограда Львівської області Степаном Хмарою, відповідальним секретарем "Українського біохімічного журналу" Олесем Шевченком, старшим інженером Київського виробничого об'єднання

1 Архів УСБУ в Кіровоградській обл.-Спр. 12755-П, т. 1.-Арк. 16, 41; т. 2.-Арк. 251, 284.

2 Вести из СССР...-Т. 1.-С. 467.

3 Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-14457, т. 2.-Арк. 338.

4 В мире Василя Барладяну-Бырладника//Наша

"Електронмаш" Віталієм Шевченком. Характерно, що в ході судового засідання в грудні 1980 р. фігурували не лише політичні звинувачення, а й робилися спроби представити українських патріотів користолюбцями, здирниками тощо. Так, в справі С.Хмари фігурували епізоди, пов'язані з заняттям його приватним підприємництвом.

Вдало скомпонувавши звинувачення, 24 грудня 1980 р. судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду на чолі з Є.Крючковим-Дворецьким засудила Степана Хмару за сукупністю статей 62 ч. 1 та 150 КК УРСР до семи років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму та п'яти років заслання; Віталія Шевченка - до семи років позбавлення волі у ВТТ суворого режиму та чотирьох років заслання (ст. 62, ч. 1); Олеся Шевченка - до п'яти років позбавлення волі у ВТТ суворого режиму та трьох років заслання[1] .

В 1981 р. черговий термін ув'язнення отримали Володимир Гандзюк, Микола Плахотнюк, Генріх Алтунян, Григорій Приходько, Зіновій Антонюк.

В цьому ж році сумну статистику засуджень інакодумців поповнив викладач Ужгородського університету Павло Кампов. Хоча в останньому випадку і фігурувала чисто кримінальна стаття (стаття 83 ч. III - розкрадання державного майна) політична підоснова згаданого судового процесу ні в кого не викликала сумніву.

Одинадцять років до цього П.Кампов вже притягався до кримінальної відповідальності за розповсюдження листівок від імені "Партії відродження Прикарпатської Руси" з закликом бойкотувати на виборах кандидатів в депутати від Комуністичної партії, написання досить нестандартної книги "Двадцять п'ять років

[1] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-57316, т. 18.-Арк. 117-152; Касьянов Г. Вказ.праця.-С. 146-147.

подій і розчарувань"[1].

Очевидно, що саме розчарування вивело на вулицю токаря заводу "Арсенал" Валерія Кравченка, який 5 грудня 1980 р. перед Спаською вежею Кремля розгорнув транспарант з текстом "Брежнєв - кровопивця!" Аналогічні демонстрації проводив він і перед будинком ЦК Компартії України. Внаслідок цього у 1981 р. за сукупністю трьох статтей - однієї політичної і двох чисто кримінальних, В.Кравченко був засуджений до чотирьох років ВТТ[2].

Не схильний до прилюдних демонстрацій робітник-електрозварник Василь Розлуцький довірив свої почуття паперу, написавши полемічні за змістом "Карпатські повісті", вірші "Коли минуло 40 років", "Іван Мазепа" та інші.

Критики від радянської юриспруденції кваліфікували їх як антирадянські документи і визначили автору за ст.187-1 три роки виправно-трудових таборів[3].

Серед судових процесів, які чи не найбільше привернули увагу світової демократичної громадськості в 1981 р., став суд над дружиною відомого українського дисидента М.Руденка - Раїсою, яка після засудження чоловіка активно продовжувала правозахисну діяльність. Подібний крок з боку радянського керівництва розцінювався міжнародними організаціями як повна зневага до прав людини, відсутність готовності йти на будь-які компроміси[4].

Свою безкомпромісність владні структури довели і при вирішенні долі Ганни Шевчук з м.Біла Церква Київської області, яка була засуджена до трьох років ВТТ за участь в петиційній кампанії, збір інформації стосовно

---

[1] Вести из СССР...-Т. 2.-С. 67-68; т. 3.-С. 126-127.
[2] Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня.
[3] Вести из СССР...-Т. 1.-С. 420.
[4] Там само.-С. 557, 575, 582.

українського правозахисного руху[1].

Написання петицій, заяв, листів до вищих органів державної влади та державного управління, засобів масової інформації, лідерів зарубіжних країн, на ім'я відомих радянських правозахисників, лягло в основу звинувачення за ст. 62 ч. 1 КК УРСР майстра Черкаського заводу "Будмашина" Леоніда Малишева, засудженого 8 грудня 1981 р. до п'яти років позбавлення волі і трьох років заслання[2].

Кілька судових процесів відбулося в 1982 р. Скрупульозно готувався суд у Львові над Михайлом Горинем. Відчувалося, що його організатори почували себе не дуже впевнено, оскільки прилучали до справи епізоди п'ятнадцятирічної давності. В останній момент був пущений в хід сумнівний документ "Соціальні дослідження русифікації в Україні", підкинутий М.Гориню. Разом з тим хиткість звинувачень не викликала заперечення у судової колегії, очолюваної вже знайомим нам Є.Крючковим-Дворецьким. Не вдаючись в подробиці, вона винесла Гориню суворий вирок - десять років позбавлення волі і п'ять років заслання[3].

Своєрідним судом над переконаннями можна вважати процес над вчителем української мови та літератури, вихователем Теребовлянської спеціальної школи-інтернату Тернопільської області для слабозорих дітей Володимиром Андрушком. Останній, особливо не криючись, висловлювався за вихід України з складу СРСР і створення незалежної Української держави. З метою привернення уваги до національно-культурних проблем українського народу В.Андрушко зважився на безпрецедентний крок, розвісивши саморобні

---

[1] Там само.-Т. 2.-С. 11.

[2] Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12240-ФПД, т. 4.-Арк. 225.

[3] Архів УСБУ в Львівській обл.-Спр. П-22678, т.6.-Арк.

плакати з текстом "Хай живе незалежна соціалістична Україна!" при в'їзді в Київ з боку Житомирського шосе. Не знав він, що саме цього кроку чекали від нього оперативні працівники КДБ, які разом з "дружинниками" з'явились рано-вранці (о 6 годині 30 хвилин) в безлюдному місці (13 км Житомирського шосе) і затримали "небезпечного державного злочинця". Суд, що відбувся в Тернополі 3 березня 1982 р. засудив педагога до п'яти років позбавлення волі в таборах суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням[1].

За аналогічні злочини в 1982 р. до кримінальної відповідальності притягалися музикант з м.Ковеля Волинської області Анатолій Турченко (2 роки ВТТ); колишній політв'язень з Івано-Франківщини Василь Мазурак (10 років ВТТ особливого режиму); фізик з Одеси Сергій Бутов (5 років ВТТ і 2 роки заслання); студент КДУ Сергій Набока, кияни - ендокринолог Інна Чернявська, математик Лариса Лохвицька, перекладач Леонід Мілявський (3 роки ВТТ)[2] , старший інженер Чернігівського облздороввідділу Микола Малиновський[3] .

Після повернення з таборів знову почалися неприємності у Зіновія Антонюка, якого 25 жовтня 1982 р. народний суд Московського району м.Києва засудив за "тунеядство" до одного року ВТТ суворого режиму[4].

Вкрай прискіпливо розглядалася 28 червня 1983 р. Вінницьким обласним судом справа вчителя з Могилів-Подільського Вілена Лисенка. В його неопублікованих віршах і висловлюваннях відшукали наклепи на радянський державний та суспільний лад, сподівання на його

---

[1] Архів УСБУ в Тернопільській обл.-Спр. 7220-П, т. 3.-Арк. 341-346.

[2] Вести из СССР...-Т. 1.-С. 534; Т. 2.-С. 36, 111, 147.

[3] Архів УСБУ в Чернігівській обл.-Спр. П-14693, т. 1.-Арк. 260; т. 3.-Арк. 360.

[4] Вести из СССР...-Т. 2.-С. 167.

повалення. Як наслідок - три роки виправно-трудових таборів[1] .

Хроніка правозахисного руху зберегла свідчення про засудження в 1984 р. киян Володимира Бєлікова (7 років ВТТ та 5 років заслання)[2] , Геннадія Кишкіна (3 роки ВТТ)[3] , радіоінженера Остренка з м.Риги, покараного за ст. 62 КК УРСР за свою націоналістичну діяльність в м.Запоріжжі[4] .

В цьому ж році, 14 березня, отримав черговий термін ув'язення талановитий журналіст і перекладач Валерій Марченко, який закінчився для нього трагічно. У вересні 1984 р. тяжко хворого на нирки Валерія переправили літаком з табору до ленінградської лікарні для в'язнів ім.Гааза. Однак і там, перебуваючи під пильним наглядом працівників КДБ, він не зміг отримати необхідну медичну допомогу. 7 жовтня 1984 р. у 37-річному віці В.Марченко помер, залишивши нащадкам свої надії і сподівання на духовне відродження України[5] . "...Ми висловлюємо глибокий жаль і обурення в зв'язку з передчасною смертю Валерія Марченка, - заявив Президент США Рональд Рейган, - його мужня боротьба за людську волю надихає усіх нас. Його загибель ставить нас перед фактом трагічного становища людських прав у Радянському Союзі - становища, яке засуджують усі американці"[6] .

Незважаючи на атмосферу таємничості, міжнародним

---

[1] Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня.

[2] Вести из СССР...-Т. 4.-С. 25.

[3] "Октябрьский праздник для меня как грех..."//Киевские ведомости.-1995.-11 октября; Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. XX ст.)-К., 1994.-С. 115-117.

[4] Вести из СССР...-Т. 3.-С. 119.

[5] Малаш М. Рабом не став...//Золоті ворота.-1991.-№ 3.-С. 145-152.

[6] Марченко В. Листи до матері з неволі...-С. 449.

правозахисним організаціям стали відомі подробиці засудження 15 лютого 1985 р. старшого лейтенанта однієї з військових частин, дислокованих в м.Загорську Московської області, українця за національністю Григорія Куценка. Військовослужбовець отримав чотири роки ВТТ суворого режиму за те, що насмілився знайомитись з самвидавом, розповсюджувати твори Солженіцина, а також в колі своїх товаришів твердити, "...що Україна буцімто може існувати і без СРСР"[1]. Ще суворіший вирок - 5 років ВТТ суворого режиму за ст. 62 отримав старший лейтенант Сергій Корнієнко. Як свідчить Ю.Зайцев, в 1987 р. він ще утримувався в таборах[2].

Наступні судові процеси проходили вже тоді, коли країна, отримавши згори необхідну директиву одностайно опановувала невідомі досі для неї поняття - "нове політичне мислення", "перебудова", "демократизація", "гласність".

Очевидно, саме "нового політичного мислення" бракувало судовій колегії Черкаського обласного суду, яка в травні 1985 р. засудила до шести років ВТТ суворого режиму і трьохрічного заслання головного економіста колгоспу ім.Чиковані Звенигородського району Черкаської області Василя Плосконоса. Із звинувачувального висновку довідуємось, що він від імені "Комітету партії народної єдності вільної України" поширював антирадянські документи, в яких твердив про пригноблення української нації, відсутність елементарних прав і свобод, "переслідування кращих синів і дочок України"[3].

Повільно доходили нові віяння і до працівників

---

[1] Куценко Г. Спогади //Визвольний шлях - 1991. - №10. - С. 1254-1263

[2] Зайцев Ю. Дисиденти//Молодь України.-1995.-6 квітня.

[3] Архів УСБУ в Черкаській обл.-Спр. 12236-ФПД, т. 1.-Арк. 3-6; т. 3.-Арк. 340-343.

Львівщини. Інакше як пояснити вирок Львівського обласного суду, який засудив за ст. 187-1 до двох років ув'язнення виконроба Івана Жулинчука. І вже зовсім незрозумілим здається нам судовий процес у Житомирі в грудні 1986 р., в ході якого чи не в останнє в юридичній практиці України щодо робітника текстильної фабрики Михайла Алєксєєва застосована ст. 62, за якою підсудному визначалось чотири роки ВТТ суворого режиму[1].*

Наведені нами приклади необхідним чином розкривають практику боротьби владних структур з інакодумством, внаслідок якої у в'язницях і таборах опинилися найбільш активні та послідовні учасники українського національного руху, що прагнули об'єднати зусилля для створення умов вільного розвитку України, а також окремі громадяни, котрі більш рішуче висловлювали своє невдоволення існуючим державним й суспільним ладом.

По-справжньому єзуїтським засобом придушення інакодумства залишалась в досліджуваний період каральна психіатрія, яка спиралась на спеціальні, вироблені на замовлення, науково-медичні концепції, ряд завжди покладливих лікарів, зневаживших, виголошену після студентської лави, клятву Гіппократа.

При цьому не варто вважати каральну психіатрію, винаходом останніх чотирьох десятиріч. Примусове лікування та ізоляція "бунтарів" в психіатричних лікарнях активно застосовувались в СРСР і в 20-30-х рр., хоча й не отримали такого розголосу. До 1945 р. функції медичних в'язниць, в тому числі і для українських

---

[1] Архів УСБУ в Житомирській обл.-Спр. 28835-П, т. 10.-Арк. 461.

* Ю.Зайцев, спираючись на поточну правозахисну літературу, невірно вказує термін покарання М.Алєксєєву 10 років ВТТ і 5 років заслання.

політв'язнів, виконували окремі відділки звичайних психіатричних лікарень системи Народного комісаріату охорони здоров'я. Однак, вже в перші повоєнні роки на базі відповідних лікувальних закладів Ленінграду і Казані розгорнули свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи Міністерства внутрішніх справ СРСР[1].

На початку 60-х рр. збільшення випадків примусових госпіталізацій, відомча неузгодженість поставили на порядок денний створення спеціальної психіатричної лікарні в Україні. Міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко в 1962 р. намагався заручитися підтримкою Голови Ради Міністрів України Володимира Щербицького у створенні такого закладу на базі судово-експертного відділення Київської психіатричної лікарні ім.академіка Павлова[2].

Розширення функцій каральної психіатрії обумовило подальші кроки в цьому напрямку. Їх обгрунтування було викладене, зокрема, в 1967 р. у доповідній записці ЦК КПРС голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Андропова, Генерального прокурора СРСР Руденка, міністра внутрішніх справ СРСР Щолокова, першого заступника міністра охорони здоров'я СРСР Данилова про розширення мережі лікувальних закладів для психічно хворих.

Підтримавши викладені у згадуваному документі пропозиції, секретаріат ЦК КПРС своєю постановою від 6 жовтня 1967 р. доручив Держплану СРСР внести пропозиції про виділення додаткових капіталовкладень на 1968-1970 рр. для будівництва нових та розширення наявних психіатричних лікарень, зобов'язав

[1] Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (даді - ДА МВС України). - Ф. 3, оп. 1, спр. 257.-Арк. 258.

[2] ДА МВС України. -Ф. 3, оп. 1, спр. 261.-Арк. 108.

уряди РРФСР та УРСР, Московську Раду, виконкоми Ленінградської та Київської обласних та міських Рад "відшукати додаткові площі для переобладнання їх під спеціальні психіатричні заклади, а також негайно вирішити питання госпіталізації проживаючих в Москві, Ленінграді, Києві психічно хворих громадян, зі сторони яких можливі суспільно небезпечні дії". 17 січня 1968 р. рішення вищого політичного керівництва без застереження проштампувала президія Ради Міністрів СРСР[1].

Враховуючи, що ініціатором доповідної записки ЦК КПРС виступав ніхто інший як голова КДБ при Раді Міністрів СРСР, можна бути переконаним в тому, що його насамперед турбували проблеми дискредитації і суцільної ізоляції інакодумців.

Відома журналістка Євгенія Альбац в своїй оригінальній книзі вказує на ще одну доповідну записку Ю.Андропова ЦК КПРС від 29 квітня 1969 р., в якій викладався план використання мережі психіатричних лікарень для захисту "радянського державного і суспільного ладу"[2].

Очевидно, російська журналістка, стверджуючи наявність такого плану, все ж мала рацію, оскільки вже на початку лютого 1970 р. аналогічний комплекс питань почав активніше ставити Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР.

Як переконуємось з доповідної записки голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка ЦК КПУ, наполягаючи на розширенні мережі психіатричних закладів і навіть створенні "спеціальних трудових колоній для психічно хворих громадян, схильних до здійснення небезпечних антигромадських вчинків", він насамперед мав на увазі опікуваних його відомством осіб.

---

[1] РДАНІ. - Картотека постанов секретаріату ЦК КПРС.
[2] Альбац Є. Вказ. праця.-С. 157.

Керівник спецслужби, як не парадоксально, був глибоко переконаний в тому, що збільшення спеціальних психіатричних лікарень сприятиме скороченню "розповсюдження злісних антирадянських документів, вчинення хуліганських написів в громадських місцях, зменшенню кількості листів, направлених в різні інстанції"[1].

Генерала В.Нікітченка насамперед хвилював "стан здоров'я" Олексія Горошка з Кіровограда, Ольги Коновалової з Донецька, затриманих за розповсюдження антирадянських листівок; Бориса Ісаєнка з м.Харкова, Йосипа Маневича з м.Кам'янець-Подільського,Івана Караваєва з Кіровограда, надсилавших листи, заяви, петиції на адресу керівництва СРСР та УРСР, міжнародних організацій; Івана Грищука з м.Вишгорода, який скликав стихійний мітинг протесту будівників Київської ГЕС[2].

Цілком очевидно, що врахувати інтереси органів охорони здоров'я, покликаних стояти на варті інтересів хворого і силових структур, зацікавлених у всілякому вдосконаленні механізму каральної психіатрії, було нелегко. Це засвідчило бродіння в процесі розробки нормативної бази для примусової госпіталізації громадян. Досить розпливчасто виглядав спільний наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР та Міністерства внутрішніх справ СРСР № 345/209 від 15 травня 1969 р. "Про заходи по попередженню громадсько небезпечних дій психічно хворих"[3]. Не могла назвати речі своїми іменами і "Інструкція по невідкладній госпіталізації психічно хворих, що становлять громадську небезпеку", затверджена 26 серпня 1971 р. Міністерством охорони здоров'я, погоджена з Генеральною прокуратурою

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 370.-Арк. 5, 11.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 370.-Арк. 6-8.
[3] Там само.-Арк. 14.

СРСР та Міністерством внутрішніх справ СРСР. Тому всі без виключення випадки примусової госпіталізації, як зауважує правозахисник Анатолій Корягін, здійснювались всупереч існуючим нормативним документам[1].

Наскільки активно працював конвеєр примусового лікування, а точніше "соціально-медичного перевиховання" на рубежі 60-70-х рр., довідуємось з інформації від 2 листопада 1971 р. за підписом Прокурора УРСР Ф.Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчука, Голови Верховного Суду УРСР А.Якименка.

Лише в 1967 - першому півріччі 1971 рр. за антирадянську пропаганду та агітацію, розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад в судовому та позасудовому порядку, через правоохоронні та медичні органи було примусово госпіталізовано 249 громадян[2] .

Серед тих, хто в 60-80-х рр. відчув на собі всі досягнення та нововведення каральної психіатрії були - Микола Скоков, Василь Кондрук, Павло Скочок, Василь Триш, Василь Спиненко, Микола Сорокін, Борис Ковгар, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Григорій Токаюк, Федір Король, Анатолій Лупиніс, Анатолій Ільченко, Ольга Ющенко, Віктор Зеркальцев, Любов Настусенко та багато інших.

Особливу небезпеку несли в собі масові операції, здійснювані напередодні важливих громадсько-політичних або міжнародних заходів - з'їздів, візитів лідерів зарубіжних країн, спортивних змагань. Наприклад, сотні тисяч киян та зарубіжних гостей, що спостерігали в столиці України за програмою XXII Олімпійських ігор, навіть не здогадувались про митарства 320 громадян, примусово запроторених в психіатричні лікарні напередодні

[1] Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034144, т. 3.-Арк. 2.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 79.

великого спортивного свята[1] .

Разом з тим, було б невірним вважати, що злочини проти людини, етапування у в'язниці і табори кращих представників інтелігенції, накладення гамівної сорочки на інакодумців залишалися непоміченими серед громадськості, не знаходили відгуку в українському суспільстві.

Вже в листопаді 1965 р. до ЦК КПРС та ЦК Компартії України надійшов лист, підписаний кінорежисером Сергієм Параджановим, авіаконструктором Олегом Антоновим, композиторами Віталієм Кирейком, Платоном Майбородою, письменниками Ліною Костенко, Іваном Драчем, Леонідом Серпиліним. За його загальним спокійним тоном проглядаються рішучі нотки. "...Створилася тривожна атмосфера, - говорилося в листі - в якій ширяться найрізноманітніші, часом фантастичні й панічні чутки й домисли. Ми вважаємо, що слід розвіяти їх публічними роз'ясненнями по суті справи з боку відповідних державних органів. Ми стурбовані тим, що всі ці події відіб'ються негативно на станові українського культурного життя, зокрема на настроях творчої молоді. Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми вправі сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи - як гарантії справедливості"[2] .

Через кілька місяців, в лютому 1966 р., спокій владних структур знову порушили З.Франко, М.Коцюбинська, Г.Кочур, І.Драч, І.Дзюба, Ф.Жилко, Б.Антоненко-Давидович, В.Чорновіл та ще 70 їх товаришів. Останні безпосередньо звернулись до Прокурора УРСР Ф.Глуха, голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка і висловили своє глибоке занепокоєння

---

[1] ДА МВС України.-Ф. 54, оп. 1, спр. 556.-Арк. 170,

[2] Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990.-№ 7.-С. 55.

подальшою долею заарештованих Валентина Мороза, Дмитра Іващенка, Михайла Озерного, Івана Світличного, Панаса Заливахи, Богдана Гориня, Михайла Косіва, Івана Геля та інших.

Вагоме слово на захист свого побратима по творчому цеху Панаса Заливахи сказали члени Спілки художників України С.Кириченко, О.Данченко, Ю.Якутович, Л.Семикіна, Г.Зубченко, Г.Севрук, В.Кушнір, А.Горська, В.Зарецький, А.Німенко[1] .

Подібно вибуху небувалої сили прозвучав у березні 1968 р. у високих владних коридорах "лист 139"* на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва, Голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, Голови Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорного.

"...Факти говорять про те, - зазначалося в листі, - що здійснювані в останні роки політичні процеси стають формою придушення інакодумців, формою придушення громадської активності і соціальної критики, вкрай необхідної для здоров'я будь-якого суспільства. Вони свідчать про посилення реставрації сталінізму..." Під колективною заявою стояли підписи членів-кореспондентів АН УРСР, докторів фізико-математичних наук, професорів А.Скорохода, Ю.Соколова, Ю.Березанського, А.Ситенка, К.Толпиго; доктора фізико-математичних наук, професора, лауреата Ленінської премії А.Лубченка; доктора філологічних наук О.Білецького; кінорежисера,

1 Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору?//Київ.-1990.-№ 7.-С. 56-57.

* Ініціаторами написання листа та збору підписів виступили завідуючий лабораторією Інституту кібернетики АН УРСР Віктор Боднарчук, доцент Київського державного університету ім.Т.Шевченка Михайло Білецький, літератори Іван Світличний та Іван Дзюба, старший науковий співробітник Інституту ядерних досліджень АН УРСР Юрій Цехмістренко та його дружина, молодший науковий співробітник Інституту напівпровідників АН УРСР Ірина Заславська (ДА СБУ.- Спр. 58109-ПФ, т. 3.-Арк. 151-153; 166-168; спр. 69260-ФП, т. 6.-Арк. 31, 219).

лауреата міжнародних кінофестивалів С.Параджанова; кандидата фізико-математичних наук І.Дзюба; літераторів І.Світличного, І.Дзюби, Г.Кочура, В.Шевчука, Л.Костенко, М.Коцюбинської, Б.Харчука, З.Франко, Є.Сверстюка, В.Стуса, В.Коломійця, І.Драча, М.Вінграновського, В.Некрасова; кандидата історичних наук М.Брайчевського; мистецтвознавця Р.Корогодського; робітника Я.Кендзьора; педагога Л.Орел; члена Спілки композиторів України Л.Ященка та багатьох інших[1] .

Для того, щоб хоч якось приглушити широкий громадський резонанс, викликаний появою листа, перший секретар ЦК КПУ П.Шелест доручив апарату, партійним органам на місцях, керівництву Академії наук України, творчих спілок серйозно розібратися з тими, хто своїм авторитетом підтримав "жменьку відщепенців"[2].

Незважаючи на різноманітні проробки, залякування, утиски, українська еліта так і не сприйняла офіційну точку зору, не відвернулася від політв'язнів, не залишила їх наодинці з собою. І вищому політичному керівництву, і спецслужбам було добре відомо про існування фонду допомоги переслідуваним* , створеного з ініціативи Вячеслава Чорновола та Івана Світличного. Вищеозначений "фонд" матеріально підтримували письменники А.Малишко, О.Гончар, О.П'янов, перекладач Ю.Кочержинський, історики М.Брайчевський, О.Компан та інші[3].

Письменниця Любов Забашта, історики Олена Апанович та Олена Компан зібрали 600 крб. для придбання житла поету Миколі Холодному. Українські художники

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 127.-Арк. 72-83.

[2] Там само.-Спр. 1.-Арк. 164; спр. 4.-Арк. 270-271.

* В документальних матеріалах та літературі зустрічається також назва "Громадська каса".

[3] Національні відносини в Україні у XX ст...-С. 410.

з ініціативи Алли Горської склали 400 крб. на теплий одяг Панасу Заливасі. Свої невеликі заощадження надсилали з Канади для підтримки українських інакодумців дочка Івана Франка - Ганна Франко-Ключко, викладач Квебецького університету, історик Роман Сербин, вчителька музики Тетяна Ткаченко та інші.

На початку 70-х рр. серед київської інтелігенції виникла ідея оформлення передплати періодичних видань для ув'язнених. Кошти на реалізацію цього задуму також збиралися "по кругу"[1].

Незмінною залишалася і моральна підтримка українських дисидентів. Наприклад, коли у вересні 1965 року була порушена кримінальна справа проти Івана Світличного за розповсюдження літературних творів поета Василя Симоненка[2], на захист літератора став голова СПУ Олесь Гончар. 10 листопада 1965 р. він відвідав першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста і намагався переконати партійного лідера республіки в необхідності створення належних умов для праці таких "талановитих молодих людей як Іван Світличний та Іван Дзюба"[3].

Відомий український перекладач, автор численних перекладів Дж.Бокаччо, Й.Гете, В.Шекспіра Микола Лукаш не тільки не захотів в 1972 р. приєднатися до кампанії засудження Івана Дзюби, а й виступив в Спілці письменників України з заявою, в якій назвав арешт літературного критика незаконним і висловив бажання відбути покарання за нього[4].

Як не намагалися владні структури наглухо закрити двері психіатричних лікарень, інформація про чинимі в них безчинства ставали надбанням громадськості.

---

[1] ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 12.-Арк. 278, 344, 336, 339, 344; спр. 69260-ФП, т. 2.-Арк. 239-240.

[2] ДА СБУ.-Спр. 68805-ФП, т. 8.-Арк. 1-2.

[3] Шелест П.Е. ...Да не судимы будете...-С. 256.

[4] Коваль В. "Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення"//Дніпро.-1991.-№ 11-12.-С. 198-199.

Свій високий лікарський обов'язок виконав до кінця лікар-психіатр Київської міської станції швидкої допомоги Семен Глузман*. На початку 70-х рр., спираючись на допомогу адвоката С.Калістратової**, письменника Віктора Некрасова, численні свідчення приватних осіб, які близько знали генерала Петра Григоренка, він зумів провести заочну судово-психіатричну експертизу відомого правозахисника, направленого в 1970 р. на примусове лікування[1]. Його висновки повністю спростовували діагнози московських світил з Інституту судової психіатрії ім.В.Сербського, які, забувши про медичну етику, слухняно виконували соціальне замовлення***.

Виходячи з наслідків незалежної судово-психіатричної експертизи письменник В.Некрасов делікатно запитував головного судово-психіатричного експерта країни, академіка А.Снєжневського наскільки досвід і становище в науці дозволяють йому миритися з існуючим беззаконням.

Чимало особистих зусиль для викриття злочинів каральної психіатрії доклав кандидат медичних наук,

---

* За правозахисну діяльність С.Глузман засуджений в жовтні 1972 року Київським обласним судом за ст. 62 КК УРСР до 7 років ВТТ суворого режиму і 3 років заслання (ДА СБУ.-Спр. 69267-ФП, т. 9.-Арк. 339),

** Адвокат П.Григоренка Софія Калістратова таємно перенесла з кримінальної справи і передала через В.Некрасова С.Глузману всі без виключення матеріали психіатричних експертиз (Миф о застое. - Л., 1991. - С. 226-227).

[1] ДА СБУ.-Спр. 69267-ФП, т. 2.-Арк. 101, 149; Дивна, дика професія - опір злу//Україна.-1990.-№ 33.-С. 14.

*** Директор Державного наукового центру соціальної і судової психіатрії ім.В.Сербського, створеного на базі колишнього Інституту судової психіатрії доктор медичних наук Тетяна Дмитрієва в своєму інтерв'ю хоча і частково виправдовувала дії своїх колег, але все ж таки була змушена визнати існування в 60-х - на початку 80-х років розширювального підходу до встановлення неосудності серед дисидентів (Мы тихо сходим с ума...//Аргументы и факты. -1995.-№ 6.-С. 3).

лікар-психіатр Харківського обласного психоневрологічного диспансеру Анатолій Корягін. 3 грудня 1979 р. він увійшов як консультант до "Комісії по розслідуванню використання психіатрії в політичних цілях", що функціонувала в Москві з 1977 р.

Остання направляла А.Корягіну для проведення незалежних експертиз громадян, що зазнавали переслідувань, використовувала висновки харківського лікаря в своїй правозахисній діяльності[1] .

Власні спостереження, спілкування з людьми, вдумливе ставлення до кожного конкретного випадку, дозволили Анатолію Корягіну виступити з суворо документованою, публіцистичною за своїм характером, працею "Пацієнти мимоволі", яка розкривала механізм використання психіатрії в боротьбі з інакодумством* .

Як переконуємось, нагальну необхідність надання допомоги в'язням психіатричних лікарень усвідомлювало все більше число наших співвітчизників. Зокрема, Анатолій Гланц з Горлівки Донецької області намагався зініціювати створення фонду ім.Чаадаєва** , який би

1 Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034144-П, т. 1.-Арк. 72 зв., 109-110; Независимый психиатрический журнал.-1992.-III-IV.-С. 7.

* За правозахисну діяльність А.Корягін засуджений в червні 1981 р. Харківським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, ст. 218 ч. 1 КК УРСР до 7 років ВТТ суворого режиму та 5 років заслання. В своїй заяві з приводу арешту лікар писав: "...Результати організованого наді мною слідства і суду наперед вирішені. Я відмовляюсь брати в них будь-яку участь, оскільки розглядаю їх як приклад кричущого беззаконня, яким завжди є переслідування, втілене в форму юридичної акції. (Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 034144-П, т. 3.-Арк. 78; т. 5-Арк. 187).

** Чаадаєв Петро Якович (1794-1850) - російський мислитель та публіцист, автор критичної праці "Листи про філософію історії", яка отримала негативну реакцію правлячої верхівки. "Височайшим повелінням" оголошений божевільним і відлучений від суспільного життя.

ставив за мету надання матеріальної допомоги жертвам психіатрії та їх сім'ям, а також публікацію відомостей про госпіталізації в психіатричні лікарні за політичними мотивами[1].

Член Української Гельсінської групи Йосип Зісельс, використовуючи розрізнені відомості вів докладну картотеку ув'язнених в психіатричних лікарнях, намагався довести зібрану інформацію до відома міжнародних організацій. Лише арешт 8 грудня 1978 р. завадив йому завершити розпочату працю[2].

Результати роботи правозахисників по викриттю злочинів каральної психіатрії були настільки вагомими, що їх важко було заперечити, незважаючи на неймовірні зусилля таких "придворних психіатрів" як А.Снєжневський, Г.Морозов, Е.Бабаян, М.Вартанян та інших. Світове лікарське товариство все більше відверталося від своїх радянських колег, які діяли на догоду владоможців.

Вже в 1971 р. на Всесвітньому конгресі з психіатрії у Мексиці радянська психіатрична школа зазнавала критики з боку провідних вчених зарубіжних країн. В січні 1976 р. в Женеві за участю 56 відомих психіатрів був заснований "Ініціативний комітет проти зловживань психіатрією в політичних цілях", який сподівався організувати обговорення питань "про зловживання психіатрією в СРСР".

Принципову позицію зайняв Королівський коледж психіатрів у Великобританії. В травні 1976 р. на його з'їзді було прийнято рішення звернутися до учасників VI Всесвітнього конгресу в Гонолулу (США) з вимогою засудити "систематичне використання психіатрії в СРСР в політичних цілях". Для вивчення свідчень зловживання

---

[1] Вести из СССР...-Т. 4.-С. 158.

[2] Архів УСБУ в Чернівецькій обл.-Спр. П-7302, т. 1.-Арк. 1, т. 2.-Арк. 34.

психіатрією при Королівському коледжі створювалась спеціальна робоча група[1].

На Генеральній асамблеї Союзу французьких психологів була прийнята резолюція з вимогою "припинення використання психіатрії в репресивних цілях".

Єдине, що могла протиставити радянська сторона авторитетній думці вчених з світовим ім'ям, так це комплекс ідеологічних і пропагандистських заходів, викладений в секретному листі до ЦК КПРС від 22 жовтня 1976 р. міністра охорони здоров'я СРСР, академіка Бориса Петровського. Останній, передбачав не стільки виправлення існуючого становища, скільки націлював на використання різноманітних каналів для розповсюдження вигідної для СРСР інформації. Не випадково ж "План заходів по протидії здійснюваній на заході антирадянській кампанії з приводу "використання психіатрії в СРСР у політичних цілях" розроблявся безпосередньо під керівництвом головного ідеолога КПРС М.Суслова та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропова[2] .

Різного роду політичні та ідеологічні кампанії не могли зламати волю і самих політв'язнів. Перебуваючи у в'язницях, таборах, психіатричних лікарнях, вони продовжували чинити опір режиму. Далеко від України, за колючим дротом продовжували діяти Українська гельсінська група, в яку вступали все нові й нові члени. Ширилася і петиційна кампанія, яка нараховувала кілька тисяч петицій, заяв, скарг, листів.

Українські політв'язні, блокуючись з правозахисниками інших республік колишнього СРСР, активно домагалися статусу політв'язня, в нелюдських умовах відстоювали власну гідність.

В ряді випадків, не маючи змоги приборкати непокірних, владні структури обирали для себе менше зло,

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 37, спр. 50.-Арк. 22-23.
[2] Там само.

наважившись випустити на Захід найбільш активних правозахисників.

За пропозицією Комітету держбезпеки СРСР, схваленою постановою ЦК КПРС від 16 листопада 1978 р. в обмін на засуджених в США радянських розвідників Черняєва та Енгера були відпущені п'ять дисидентів і серед них Валентин Мороз.

Бажаючи хоча б частково зберегти власний престиж, керівництво СРСР представило цю акцію як "видворення" з країни злісних кримінальних злочинців, позбавивши їх радянського громадянства[1] .

Одночасно з цим усіма можливими засобами підштовхувалися до еміграції учасники Української Гельсінської групи Ніна Строкатова, Святослав Караванський, Петро Вінс, Петро Григоренко, Володимир Маленкович, Надія Світлична, які в кінці 70-х - на початку 80-х рр. були змушені залишити рідну землю. Однак, перебуваючи далеко від Батьківщини, вони не зрадили ідей і принципів своєї боротьби. Ніякі переслідування, ув'язнення, видворення не могли примусити звернути з обраного шляху тих, хто свідомо став на нього заради майбутнього України, українського і всіх інших народів, які пов'язали з нею свою долю.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що в кінці 1950-х - першій половині 80-х рр. політичні репресії в Україні, хоча і поступалися періоду 20-х - першої половини 1950-х рр. за своїми масштабами, однак набували не менш потворних форм. Все це найнегативнішим чином вплинуло на духовне життя республіки, сприяло поступовому ствердженню в ній атмосфери байдужості і нігілізму. Водночас ніякі переслідування не звели нанівець український національний рух, що продовжував залишатися тією силою, навколо якого гуртувалося все здорове і прогресивне в українському суспільстві.

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 25, спр. 38.-Акр. 1-3.

dddddddddddddddddddddddddddd

§1. ВНУТРІШНІ ПРОТИРІЧЧЯ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Політична відлига другої половини 1950-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства всупереч всім сподіванням майже не торкнулися церковного життя. Більше того, тиск, що відчула на собі церква з боку держави можна без перебільшення порівнювати з 1920-30-ми роками, коли "войовниче безвірництво" зросло до рівня спланованої державної політики.

В кінці 1950-х - на початку 60-х років догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалась в модель "нового комуністичного суспільства", як і раніше оголошувалась першопричиною всіх найнегативніших суспільних явищ.

Виходячи з цього, вищим політичним керівництвом країни, урядом СРСР та , повністю підпорядкованими їм ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР було прийнято ряд рішень спрямованих проти церкви. Так, в 1958 році ЦК КПРС надіслав партійним організаціям записку відділу пропаганди і агітації ЦК "Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди". В цьому ж році з його ж ініціативи були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та про податок з підприємств релігійних об'єднань. В листопаді 1959 р. ЦК

КПРС ухвалив постанову "Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць". В січні 1960 року вище політичне керівництво затвердило постанову "Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи", а через кілька місяців - 16 березня схвалило постанову Ради Міністрів СРСР "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культи" та Інструкцію до цього законодавства[1].

У відповідності до прийнятих рішень в 1961 році в Україні здійснювався облік релігійних об'єднань, молитовних будинків та майна, що знаходилися в користуванні церковних органів.

Проте, навіть незначна частина громад РПЦ, що пережили облік, були позбавлені можливостей для повноцінного функціонування. Затверджена урядом СРСР Інструкція вимагала проходити облік негласно без залучення духовенства і віруючих. Сам облік релігійних громад обумовлювався необхідністю визначити шляхи подальшого обмеження впливу церкви на політичне і духовне життя в країні[2]. Очевидно, що результати обліку розкрили нові резерви в антирелігійній кампанії, зокрема, в напрямку скорочення релігійних громад.

Відчутного удару зазнала на собі Російська православна церква - одна з найбільш і наближених до владних структур православна конфесія.

Так, якщо в 1960 році в республіці було зареєстровано 7460 релігійних громад, то за наступні чотири роки їх кількість скоротилася на 2895 одиниць. Наскільки могли вони забезпечувати духовні потреби віруючих свідчить і такий показник. З 4565 зареєстрованих релігійних громад церковні служби проводились: щоденно

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.31, спр. 1671. - Арк. 123.
[2] Там само. - Оп. 24, спр. 5488. - Арк. 13.

- у 39, 2-3 рази на тиждень - у 87, по неділях та на релігійні свята - у 2416, кілька разів на рік - у 1202. У 821 релігійній громаді в силу різних причин (відсутність священика, пристосованого приміщення) служба взагалі не проводилась[1].

Для обмеження впливу РПЦ, інших православних течій були проведені заходи по ліквідації місць паломництва віруючих. Не без гордості Уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г.Пінчук повідомляв ЦК КПУ про те, що його підлеглі спільно з виконкомами місцевих Рад провели певну роботу в даному напрямку. Яку саме довідуємось з цього ж документу. Так, на т.з. Божій горі Кременецького району Тернопільської області "войовничими безвірниками" у 60-х роках був організований кар'єр по видобутку каміння. В селі Ялтушків Барського району Вінницької області, с.П'ятничани Стрийського району Львівської області, с.Нова Павлівка Краснолуцького району Луганської області, с.Онишківці Дубнівського району Рівненської області були зруйновані або засипані "цілющі" джерела[2]. Не інакше як акт вандалізму слід розглядати руйнацію колодязів Антонія і Феодосія в Києво-Печерській лаврі, яка до того ж порушила дренажні системи на території унікальної пам'ятки історії та культури[3].

Важливе місце в антирелігійній кампанії 1950-х - початку 60-х років посідали заходи, спрямовані на ліквідацію монастирів, які розглядалися вищим політичним керівництвом, як "розплідники мракобісся", здатні підживлювати релігійні пережитки. Затверджений Радою Міністрів СРСР план поетапного закриття монастирів передбачав за два-три роки скоротити їх до мінімальної кількості.

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6007. - Арк. 3.
[2] Там само. - Спр. 5205. - Арк. 1.
[3] Там само. - Арк. 21.

16 жовтня 1958 року союзний уряд доручив усім зацікавленим органам вивчити питання щодо можливості скорочення монастирів. Спираючись на думку своїх місцевих органів, Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР запропонувала скоротити в 1959-1960 рр. 29 монастирів і скитів з 63 наявних в СРСР (на 1946 рік в Радянському Союзі налічувалось понад 100 монастирів). Патріарх Алексій під тиском державних органів повністю погодив план такого скорочення, хоча і висловив побажання здійснити цю акцію поступово.

Як пряме керівництво до дій сприйняла рішення союзного уряду Рада Міністрів УРСР, ухваливши 17 липня 1958 року постанову про ліквідацію в 1959 р. восьми монастирів з сорока наявних в республіці[1]. Кілька таких обителів було закрито в 1960-1961 роках. Серед них: Києво-Печерську лавру, Михайлівський жіночий монастир в м.Одесі, Феодосієвський чоловічий монастир в м.Балті Одеської області, чоловічий монастир Глинська Пустинь в Сумській області та ін.[2]

На початок 1965 року на карті України залишилось лише дев'ять монастирів, з них два чоловічих і сім жіночих, та й їх подальша доля залишалася невизначеною[3].

Марно пропагандистський апарат переконував громадську думку в тому, що клір і віруючі "з розумінням сприйняли урядові рішення про закриття монастирів". Численні факти спростовують твердження офіційних осіб. Наприклад, в м.Кременці Тернопільської області 21 червня 1959 року велика група віруючих провела підтриману архієпископом Львівським і Тернопільським Палладієм демонстрацію протесту проти ліквідації Кременецького жіночого монастиря.

---

[1] РДАНІ. - Ф. 5, оп. 30, спр. 289. - Арк. 87.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 5488. - Арк. 109.
[3] Там само. - Спр. 6007. - Арк. 37.

Монахині Успенського жіночого монастиря с.Червене Мукачівського району Закарпатської області прямо заявили представникам місцевого райвиконкому: “Кістками ляжемо, але нікуди з монастиря не підемо. Нас гнобили католики в Угорщині, згодом уніати, а зараз нас женуть і незрозуміло чому”[1].

Наявність серед віруючих серйозного опору ліквідації монастирів засвідчив в листі від 24 червня 1959 р. на ім’я голови Ради в справах РПЦ при РМ СРСР В.Карпова патріарх Алексій: “Повинен сказати, що тут мене допікають голосіння з монастирів - письмові і навіть приїзди черниць, що жаліються на те, що їх силоміць виселяють в мир, не рахуючись ні з віком, ні з місцевими церковними умовами, що викликає не лише бродіння серед них, а й хвилювання в народі”[2].

Закриття культових споруд, а також їх наступне переобладнання під склади, установи соціально - культурного призначення часто викликало масові заворушення місцевого населення.

Так, 5 липня 1962р. в с.Дуплиська Заліщицького району Тернопільської області під час зняття хрестів з церковних куполів зчинилася бійка між віруючими і сільським активом, внаслідок чого кілька чоловік отримали поранення[3].

Надалі, як видно з документів правоохоронних органів, все більшого поширення набуває така форма протесту як самочинні відкриття церков і проведення в них молінь без участі священика. Одне з перших місць за подібними “правопорушеннями” посідала Івано - Франківська область[4].

---

[1] РДАНІ. - Ф. 5, оп. 30, спр. 289. - Арк. 88.

[2] Там само.

[3] УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 13425 - П, т. 2. - Арк. 213-217.

[4] Державний архів Івано-Франківської області (далі - ДАІФО). - Ф. 388, оп. 2, спр. 129. - Арк. 128.

В процесі боротьби з релігійними пережитками непоправної шкоди завдано культовим пам'ятникам архітектури. Після відомого виступу М.Хрущова на січневому 1961 року пленумі ЦК КПРС, в якому він назвав збереження пам'яток марною і непотрібною справою, в Україні розпочалося зняття культових пам'яток з державного обліку.

14 червня 1961 року Радою Міністрів УРСР виключено із списку пам'ятників 364 об'єкти[1] . Незабаром перелік знятих з обліку об'єктів поповнився ще 137 пам'ятниками. В 1962-1963 рр., за пропозиціями місцевих виконавчих органів уряд України вилучив із державних реєстрів 241 об'єкт. Таким чином, на початку 60-х років з державного обліку було знято 740 пам'ятників архітектури, переважно культового походження[2].

Вищим політичним керівництвом України категорично заборонялось надання допомоги релігійним громадам у реставрації пам'яток архітектури - діючих церков. 9 травня 1961 року президія ЦК КПУ розглянула доповідну записку завідувача відділом будівництва та міського господарства М.Бурки і заступника завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України В.Борцова "Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам в ремонті і реставрації діючих церков як пам'ятників архітектури на території республіки".

В прийнятому з цього приводу документі категорично засуджувалась участь державних реставраційних органів у реставрації діючих культових споруд, виділенні на ці роботи державних коштів[3].

Керуючись постановами вищого політичного керівництва, Уповноважені Рад в справах РПЦ і релігійних

---

[1] РДАНІ. -Ф. 5, оп. 30, спр. 289. - Арк. 26.
[2] РДАСПІ. Ф. 17, оп. 91, спр. 838. - Арк. 69-73.
[3] Там само.

культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР розіслали на місця інструкції, в яких вказувалось на необхідність в десятиденний термін переглянути перелік діючих культових споруд, які реставрувались як пам'ятники архітектури[1].

В першій половині 1960-х років різко зросла кількість скарг, що стосувалися питань релігії та церковного життя.

Лише в 1961 році апарат Уповноваженого Ради в справах РПЦ при РМ СРСР розглянув більше тисячі особистих і письмових звернень священнослужителів і віруючих. Ось що писали, наприклад, у своєму зверненні на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Леоніда Брежнєва віруючі з с.Соколів Червоноармійського району Житомирської області: "...церкву зруйнували, святиню нашу поламали, побили і потоптали ногами"[2].

Зважаючи на зростаюче невдоволення віруючих, секретаріат ЦК Компартії України розглянув на своєму засіданні 14 травня 1964 р. доповідну записку ідеологічного відділу ЦК "Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади щодо віруючих", підписану Г.Шевелем. На жаль, як і у всіх попередніх випадках, суттєві прорахунки вищого політичного керівництва і держави зводились до окремих помилок місцевих керівників[3].

Особливо різко активізується петиційна кампанія після зміщення М.Хрущова. Як визнавав Г.Пінчук, "...в кінці 1964 року і на початку 1965 року збільшилась кількість заяв і скарг з питань відкриття церков. Вивчення причин цього явища показало, що розповсюджуються чутки про те, що у зв'язку із змінами у складі уряду і з приходом нового керівництва, будуть відкриті всі раніше

[1] РДАСПІ. Ф. 17, оп. 91, спр. 838. - Арк. 23.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 5488. - Арк. 111.
[3] Там само. - Картотека постанов секретаріату ЦК КПУ.

закриті церкви. Благочинний Вознесенського району Миколаївської області протоієрей Л.Затовський повідомив уповноваженому Ради, що до нього зверталися письмово і усно віруючі сіл Семенівка, Олександрівка, Прибужани і Прибужжя з проханням вказати, на яку адресу необхідно писати листи про відкриття церков. Подібні заяви і скарги надходять майже з усіх областей і, головним чином, з Кіровоградської, Житомирської, Харківської, Чернівецької областей"[1].

Разом з тим, сподіванням мільйонів віруючих на послаблення державного курсу щодо релігії та церкви справдитись так і не судилося. Заходи вищого політичного керівництва та уряду СРСР, як і раніше, за своїм змістом та формою сприяли утвердженню політики державного атеїзму. Достатньо переглянути рішення XXIII, XXVI з'їздів КПРС і Компартії України, численні постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ про посилення атеїстичного виховання населення, щоб переконатися в тому, що тоталітарна держава не бажала йти на будь-які щонайменші компроміси в стосунках із церквою.

Одним з перших змирилося з цим керівництво Російської православної церкви, яке втратило будь-яку самостійність навіть у вирішенні питань свого внутрішнього життя. Сьогодні вже ні для кого не секрет, що Патріарх Московський в своїх повсякденних діях повністю підпорядковувався не тільки голові Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР, але й в свою чергу не робив жодного кроку без відома відповідних підрозділів КДБ при Раді Міністрів СРСР. Навіть призначення архієреїв здійснювались не в патріарших палатах, а швидше на Старій площі чи Луб'янці. Очевидно, саме там вирішувалась доля і екзарха України митрополита Іоанна. Хоча він і не дуже дошкуляв

[1] ÖДАГО України. - Ф. 1, - оп. 24, спр. 6007.-Арк. 26.

Уповноваженому Ради в справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Пінчуку, однак останній все ж висловив побажання про заміну його "...особою ще більш слухняною і діяльною, зокрема, в питаннях боротьби з унією в західних областях". Такою особою, на думку Г.Пінчука, міг би бути єпископ Вінницький Іоасаф (М.Лелюхін)[1].

На нашу думку, посилання на бездіяльність митрополита Іоанна в боротьбі з унією було не єдиною причиною його усунення від керівництва екзархатом. Не могли забути митрополиту Іоанну і суттєвого політичного прорахунку, який він допустив ще в 1954 році. Про цей "гріх", спираючись на агентурні зведення спецслужб, проінформував ЦК КПРС перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко. "До Патріарха Алексія в Одесу (де останній перебував на відпочинку - авт.) також, - писав він, - приїжджав екзарх України Іоанн, який доповів Алексію, що в Києві його відвідав емігрант з України уніат Свистун*, який мешкає в Канаді і просив написати лист з викладом вимог Української церкви про відділення від Руської Православної церкви. Свистун заявив, що автокефальна церква в Канаді готова піти на зближення і приєднання до Української православної церкви, допустивши при цьому ряд антирадянських висловлювань.

За заявою митрополита Іоанна, документ, який вимагав Свистун, був складений і підписаний, але не ним, а в його присутності і з його згоди, керуючим справами українського екзархату Скоропостижним, один екземпляр якого українською мовою був переданий Свистуну"[2]. Отже, вже в 1954 році серед керівництва українського

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, - оп. 24, спр. 5488.-Арк. 77.

* Свистун Василь Іванович - народився в 1892 р. в с.Сороцьке Тернопільської області. В 1913 р. емігрував у Канаду. Один з активних діячів Української Автокефальної православної церкви (ЦДАГО України). - Ф. 1, оп. 24, спр. 3753. - Арк. 140-142.

[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, - оп. 24, спр. 5744.-Арк. 195-196.

екзархату РПЦ не виключалась можливість відокремлення від РПЦ і створення єдиної незалежної української церкви.

Очевидно, перелякавшись власного вчинку і покаявшись перед Патріархом, митрополит Іоанн тим самим здобув собі право ще десять наступних років очолювати екзархат, до того часу як його замінив на цій посаді вже згадуваний митрополит Іоасаф (М.Лелюхін). Останні роки діяльності Іоанна проходили під безпосереднім негласним контролем нового керуючого справами екзархату Філарета. Ініціатива щодо його призначення, за свідченням заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ В.Борцова, виходила безпосередньо від органів КДБ[1].

Аналогічним чином, на нашу думку, вирішувались і інші кадрові питання. Як повідомляв своєму керівництву у Москві Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г.Пінчук, після проведення в 1964 році кадрових змін "...більшість правлячих архієреїв прислуховується до рекомендацій уповноважених Ради, рахується з ними, самі не порушують законодавства про культи і дають служителям культу відповідні вказівки"[2]. Так поступово складалося конформістське керівництво РПЦ, руками якого нерідко здійснювались найганебніші акції щодо релігії і церкви. Не можна не погодитись з дослідником Л.Алексєєвою, яка зауважила, що найбільш руйнівні для РПЦ рішення були втілені не за допомогою прямого насильства з боку держави, а проведені за вказівкою державних чиновників руками ж вищого церковного керівництва[3].

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, - оп. 31, спр. 1671.-Арк. 155-156
[2] Там само. - Оп. 24, спр. 6007.-Арк. 9.
[3] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 179.

Так, в липні 1961 року на Архієрейському соборі були ухвалені зміни до парафіяльного статуту. Новий статут практично поставив священика в повну залежність від парафіяльної ради з 20 мирян, підібраних за рекомендацією місцевих органів влади та упоноважених Рад у справах РПЦ. В результаті цього православні священики практично позбавлялись можливості самостійно керувати життям парафій.

Вже через чотири роки після прийняття нового статуту РПЦ до Патріархії, звернулись з листом вісім архієпископів на чолі з архієпископом Калузьким Гермогеном. Останні просили Патріарха переглянути постанову 1961 року оскільки вона негативно впливає на церковне життя. Відповіддю на цей лист стало виведення за штат архієпископа Гермогена і жорсткий тиск на архієреїв, які врешті-решт відмовились від своїх же підписів[1].

Незважаючи на те, що вищеозначений документ і не носив відкритого характеру, він активно поширювався серед кліру і був добре відомий в українських єпархіях.

В грудні 1965 року молоді московські священики Г.Якунін та М.Ешліман звернулися з відкритим листом до Патріарха, всіх єпископів, Голови Президії Верховної Ради СРСР М.Підгорного, Голови Ради Міністрів СРСР О.Косигіна, Генерального прокурора СРСР Р.Руденка. В ньому рішуче засуджувались встановлені Московським Патріархом норми церковного життя, стверджувалось, що Російська православна церква повністю відступила від своїх канонічних правил, а Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР стала на шлях узурпації церковної влади, даючи незаконні вказівки Патріархату[2].

Листи Г.Якуніна та М.Ешлімана отримали Чернігівський,

---

[1] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 179.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2972.-Арк. 1.

Львівський, Закарпатський, Кримський, Полтавський, Харківський, Одеський, Чернівецький архієреї. Причому ставлення до нього було далеко неоднозначним. Якщо архієпископ Львівський та Тернопільський Миколай не забарився відмежуватись від документу і засудив його авторів, то єпископ Чернівецький Мефодій та єпископ Чернігівський Нестор не поспішали робити цього, посилаючись на хворобу[1].

У зв'язку з цим, Уповноважений Ради РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Пінчук доручив своєму апарату на місцях ретельно вивчити вказані матеріали, виробити заходи по їх нейтралізації, а також з'ясувати настрої церковників, які ознайомлені з вказаними листами або чутками про них[2].

В кінці 1960-х років опозиційна течія в Російській православній церкві зробила спробу свого організаційного оформлення. Уповноважений Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР К.Литвин повідомляв 2 грудня 1969 року ЦК КП України про те, що "...в Російській православній церкві продовжує діяти підпільна група, яка виступає проти Патріарха Алексія і радянського законодавства про культи"[3].

Про платформу вищеозначеної підпільної групи довідуємось із протоколу "Рішення Центрального дорадчого органу об'єднаних груп дій єпископів, духовенства і мирян на захист канонічних і громадянських прав в Російській православній церкві в Радянському Союзі". В ньому констатувалась наявність серйозних протиріч в складі Священного синоду РПЦ, інтриг з боку його окремих впливових членів.

"...Його святість, - говорилося в документі, з своїми прибічниками опинилась в полоні замкнутого кола (ми

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 2972. - Арк. 2.
[2] Там само.
[3] Там само. - Спр. 3833.-Арк. 130.

маємо на увазі сумнозвісну "постанову" єпископів в травні 1961 року № 100 - смертоносну, обоюдогостру, дворуку зброю, занесену над церквою Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР і групою митрополита Никодима), вибратися з якого допоможуть лише рішучі дії сил опору і всієї православної громадськості країни.

Наростаючий опір виявив повсюдність і єдину координацію дій, відображених в численних скаргах і доповідях як єпископів, рядового духовенства, так і мирян. Протести і скарги відображають фатальну для церкви дійсність в страшних фактах грубого насильства над нормальним церковним життям атеїстичних сил, заохочуваних і підтримуваних владою на місцях, безумовно інспірованих тими ж атеїстичними силами нагорі Влади..."[1].

Для нормалізації церковного життя опозиція пропонувала усунути від керівництва церквою Священний Синод РПЦ, утворивши замість нього "Комітет відновлення Церкви і боротьби за її канонічну чистоту". За задумом авторів проекту голова "Комітету" в процесі реформування церкви ставав другим по честі єпископом РПЦ і тимчасовим заступником Патріарха Московського і всієї Русі[2].

Хоча опозиційна група в РПЦ розглядалася в офіційних документах як "підпільна", проте вона діяла цілком легально.

Так, протоколи засідань та інші підготовлені нею документи розсилалися Патріарху Алексію, Голові Ради Міністрів СРСР, Раді в справах релігії при РМ СРСР, членам Священного Синоду, всім єпископам РПЦ, ректорам академій і семінарій[3]. Внаслідок цього, переважна більшість кліру і мирян опозиційно налаштованих до керівництва РПЦ зазнала переслідувань,

---

[1] ЦДАГО України. -Ф. 1, оп. 31, спр. 3833. - Арк. 132.
[2] Там само.-Арк. 134.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, - спр. 3833. - Арк. 136.

позбавлена кафедр, парафій, притягнута до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Незважаючи на те, що "Комітету відновлення церкви і боротьби за її канонічну чистоту" розгорнути свою діяльність так і не вдалося, він значною мірою привернув увагу не лише радянської, а й світової громадськості до проблем РПЦ. Зусилля "Комітету" призвели до певного розшарування серед архієреїв РПЦ. На це, до речі, звернула увагу й Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, яка за лояльністю поділила українських архієреїв на три основні категорії:

Категорія I Архієреї, які і на словах, і на практиці "є лояльними до радянської влади", "не виявляють особливої активності в поширенні впливів православ'я серед населення" - митрополит Сергій (Одеса), архієпископ Никодим (Харків), архієпископ Григорій (Мукачеве), архієпископ Аліпій (Вінниця), архієпископ Леонтій (Сімферополь).

Категорія II. Архієреї, які стоять на "лояльних позиціях до держави", "прагнуть активізувати служителів культу, церковний актив, виступають за підвищення ролі церкви в особистому, сімейному і суспільному житті" - митрополит Філарет (Київ), архієпископ Йосиф (Івано-Франківськ), архієпископ Дем'ян (Волинь), єпископ Феодосій (Полтава).

Категорія III. Архієреї, у яких "в різний час проявлялися і проявляються спроби обійти закон про культи", "деякі з них релігійно консервативні" - митрополит Миколай (Львів), архієпископ Палладій (Житомир), єпископ Савва (Чернівці)[1].

У своїй повсякденній діяльності Рада в справах релігійних культів при РМ СРСР, її республіканські та

[1] Мартирологія Українських Церков. - (в 4 томах. - Т. 1, Українська православна церква). Документи, матеріали, християнський самвидав України. - Торонто-Балтимор. 1987.

місцеві підрозділи прагнули недопустити змикання окремих архієреїв, священиків, релігійних громад із "Християнським комітетом захисту прав віруючих в СРСР". Останній, утворений наприкінці 1976 року за участю Г.Якуніна, В.Афанасьєва, В.Капітанчука, В.Щеглова, В.Хайбуліна та ін., поставив собі за мету боротися за реалізацію свободи совісті в СРСР. В його "Установчій декларації" говорилося, що "Християнський комітет не є організацією з виборним керівництвом та членами, а являє собою асоціацію вільних рівноправних авторів, що займаються на основі Конституції та законів СРСР такими питаннями: 1. Надання віруючим юридичної допомоги щодо їх конституційних прав; 2. Збір і оприлюднення фактів порушення прав віруючих в СРСР. 3. Консультативна допомога органам влади щодо реалізації прав віруючих. 4. Робота з конституційних питань"[1].

Програмні документи "Християнського комітету" поширювались в українських парафіях, монастирях, інших осередках православ'я. Там, під час обшуку приміщень Почаївської лаври 14 квітня 1981року була вилучена видана в 1977 році у ФРН брошура, присвячена діяльності згаданої громадської організації[2].

В свою чергу "Християнський комітет" з особливою увагою ставився до подій, що відбувалися в Україні. Зокрема, за його допомоги був широко розповсюджений відкритий лист єпископа Полтавського і Кременчуцького Феодосія до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.Брежнєва від 26 жовтня 1977 року. В ньому наголошувалось на ненормальному становищі грубого

[1]НА "Меморіал".-Ф. 103, оп. 1, спр. 6.-Арк. 46.

[2] Державний архів Тернопільської області (далі- ДАТО). - Ф. 3241, оп. 2с, спр. 86. - Арк. 17-18.

безцеремонного втручання держави в справи церкви. Єпископ Феодосій "для спільного блага, братерства і більшої згуртованості народу" пропонував: а) припинити протизаконне реєстрування треб і виконавців треб у церкві; б) дозволити єпископам висвячувати стільки священиків, скільки цього вимагають обставини; в) не перешкоджати у здійсненні ремонту храмів і молитовних будинків; г) обмежити антирелігійну діяльність уповноважених, що мають бути нейтральними в питаннях віри як того вимагає радянське законодавство; д) не закривати насильно храмів; є) збільшити наклад видань духовної літератури, якої гостро потребує населення; ж) не перешкоджати духовенству у виборі місця проживання та служіння; з) не робити в пресі таких випадів проти релігії, які могли б дати право атеїстам ненавидіти вірних, а також не допускати образи почуттів вірних у пресі; і) звільнити церкву від гнітючої опіки уповноважених та більше надати прав у справах віри єпископам.

За своє вільнодумство єпископ Полтавський та Кременчуцький зазнав переслідувань як з боку Ради в справах релігійних культів, так і Московського Патріархату. Після розповсюдження листа його без особливого розголосу було переведено до Астрахані, а згодом повністю усунено від церковного життя.

Прагненням осмислити глибинні основи релігії та церкви, з'ясувати їх роль в духовному житті суспільства пояснюється створення в 1970-х роках цілого ряду неофіційних семінарів, які залучали до своєї роботи не лише представників інтелігенції, а й робітників, селян, активно орієнтувалися на молодь[1]. Один з таких семінарів, пов'язаний з іменами студента Інституту кінематографії Олександра Огородникова та співробітника

[1] НА "Меморіал".-Ф. 103, оп. 1, спр. 6.-Арк. 231.

Ленінградської державної бібліотеки Володимира Пореша. Згаданий семінар, що налічував близько 30 постійних учасників, поширював свій вплив на ряд областей України, в першу чергу, на західні регіони республіки[1].

В досліджуваний період питання релігії та церкви займали все більше місця в українському правозахисному русі. В лютому 1977 року відомий український правозахисник, член Української Гельсінської групи Л.Лук'яненко оприлюднив відкритий лист під назвою "Різдвяне звернення до завзятих атеїстів". В ньому він намагався розкрити перед невіруючими глибокий зміст віри в Бога, протиставив їй існуючу в суспільстві моральну порожнечу, показав згубні наслідки останньої, висловив протест проти утисків віруючих [2].

Свій голос на захист церкви подав також робітник Каневського районного вузла зв'язку Микола Ігнатенко, який за визначенням органів КДБ протягом 1972-1981 рр. регулярно надсилав у засоби масової інформації листи з протестом щодо переслідування віруючих. Пізніше, пояснюючи свої вчинки, він говорив: "Читаючи атеїстичну пресу, гнів і обурення охоплюють мене і серце обливається кров'ю. Як нахабніють деякі отупілі атеїсти! Вони не розуміють, що опльовують і принижують священну релігію своїх предків і кращих людей нашої епохи. Це низько і бридко!"[3].

"Різдвяне звернення...", петиції на адресу засобів масової інформації можна розглядати як особисті громадські вчинки Л.Лук'яненка, М.Ігнатенка. Разом з тим необхідно відзначити, що боротьба за права віруючих стала одним із найбільш важливих напрямків діяльності

[1] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 183.

[2] Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! - К., 1994. - С. 148-152.

[3] Архів УСБУ в Черкаській обл. - Спр. 12238. - ФПД, т. 1. - Арк. 10, 25 зв.

такої авторитетної правозахисної організації як Українська Гельсінська група. У програмному документі Української групи сприяння Гельсінським угодам "Наші завдання", підписаному Оксаною Мешко, Олесем Бердником, Іваном Кандибою, Віталієм Калиниченком, Василем Стрільцівим, Петром Січком, Василем Січком, Ніною Строкатовою, Юрієм Литвином, Василем Овсієнком говорилося, що група **"**...і надалі буде знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення... релігійних прав"[1]. Для реалізації своїх завдань УГГ мала мережу кореспондентів у всіх регіонах України.

У боротьбі за права віруючих бачив основний зміст своєї пастирської служби священик Василь Романюк (обраний в 1993 році предстоятелем Української православної церкви - Київського патріархату). Жорстока і несправедлива доля визначала життєвий шлях Василя Романюка. В липні 1944 року його дев'ятнадцятирічного засуджено до десяти років позбавлення волі за підтримку оунівського підпілля. У таборах на В.Романюка очікувала нова кримінальна справа. За участь в міфічній антирадянській організації "Український січовий стрілець", створеній нібито в'язнями Кустоловської сільськогосподарської колонії № 17 НКВС на території Полтавської області, В.Романюка було засуджено до розстрілу. На щастя цей вирок не увійшов у силу і він отримав новий термін - 10 років з додатком років не відбутих за першим вироком[2].

Повернувшись в 1958 році в Прикарпаття, В.Романюк протягом року навчався на богословських курсах, по закінченню яких був висвячений в диякони, а згодом

---

[1] Українська Гельсінська група 1978-1982. - Балтимор-Торонто, 1983. - С. 27.

[2] Данилюк Ю., Бажан О. "...Нас повинно об'єднати служіння народові" //Літер. Україна. - 1995. - 10 серпня.

отримав сан священика. Мав парафії в с.Новоселиця, Попельники Долинського району, с.Космач Косівського району Івано-Франківської області.

Спілкуючись з віруючими, спостерігаючи реальну дійсність, В.Романюк не міг залишитись байдужим, стикаючись день у день з повною зневагою національних, релігійних прав свого народу з боку чітко відлагодженої державної системи. Так поступово у нього визріло рішення стати в ряди борців проти цієї системи.

Як довідуємось із документальних матеріалів колишніх спецслужб, протягом 60-х - на початку 70-х років, В.Романюк "систематично проводив антирадянську пропаганду". Вона полягала у виготовленні та розповсюдженні антирадянської літератури. До останньої, оперативні працівники зарахували кілька листів священика редакціям закордонних радіостанцій з оприлюдненням фактів порушень прав віруючих, особистий щоденник отця Володимира та інші приватні записки[1] . 20 січня 1972 року В.Романюка було заарештовано, а в липні того ж року Івано-Франківським обласним судом засуджено до семи років виправно-трудових таборів і трьох років заслання[2].

Засудження не припинило правозахисної діяльності В.Романюка. В 1979 році він став одним з ініціаторів створення Гельсінської групи в Мордовському таборі селища Сосновка (ЖХ-385/1-81)[3]. Одночасно, перебуваючи в ув'язненні, він написав більше 400 петицій, звернень, заяв, в яких привертав увагу не лише до особистої власної трагедії, а й до долі багатьох співвітчизників, що стали на батьківщині в'язнями совісті.

---

[1]Архів Управління СБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. № 10123- П, т. 1. Арк. 31-33 зв.

[2] Там само.-Арк. 349.

[3] Вести из СССР. Права человека. - Т. 1. - С. 103.

В досліджуваний період правоохоронними органами України було сфабриковано ряд інших кримінальних справ на православних священиків і активних діячів православного руху.

У 1981 році правоохоронними органами була порушена справа проти ченця Почаївської лаври Амвросія (Юрасова Олександра Гнатовича). Після закінчення Московської духовної академії він отримав направлення в Троїце-Сергієву лавру (Загорськ), однак, в ній довго не протримався, оскільки нетрадиційністю свого мислення викликав невдоволення як церковних ортодоксів, так і спецслужб. З 1976 року служив у Почаєвській лаврі, проте вже у 1981 році з ініціативи настоятеля монастиря Іакова, був позбавлений можливості перебувати в Почаєві. Під час обшуків келії Амвросія та інших прилеглих приміщень 17-23 березня та 14 квітня 1981 року були виявлені ксерокопії виданої на Заході літератури, а також релігійний самвидав. Серед них: книги священика Д.Дудка, матеріали "Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР" тощо[1]. Все це послужило підставою для порушення Тернопільською обласною прокуратурою кримінальної справи[2].

У справі Амвросія проходив священик Петро Здрилюк, рукоположений в ієреї екзархом України митрополитом Філаретом. При обшуку в 1981 р. в нього вилучена різноманітна релігійна література.

За відмову під час слідства назвати осіб, які надали йому цю літературу, був позбавлений реєстрації і відлучений від священного служіння. Переслідування П.Здрилюка викликало протести, як в СРСР, так і на Заході. Листи та петиції на його захист публікувались у самвидаві[3].

---

[1] ДАТО.-Ф. 3241, оп. 2с,-спр. 86.- Арк. 17-21.
[2] Вести из СССР...- Т. 3. - С. 35.
[3] НА "Меморіалу". - Ф. 103, папка "Репресії", спр. 6. - Арк. 41.

Протягом першої половини 1980-х років двічі відбував покарання чернець Почаївської лаври Анатолій Щур. Його служіння Богу було кваліфіковано правоохоронними органами як дармоїдство, а небажання залишити монастир як порушення паспортного режиму[1].

Лише перебудова врятувала від суворого покарання диякона із Запорізької області Віктора Пруського, який восени 1987 року оголосив голодування протесту проти участі радянських військ у афганській війні[2].

Широкого розголосу на Заході набула справа літератора, активного діяча православного руху в СРСР Павла Проценка. Він був заарештований 4 червня 1986 р. у Києві. Під час обшуку у Проценка були вилучені книга Л.Регельсона "Трагедія російської церкви", особисті рукописи. У справі П.Проценка було проведено 17 обшуків, в тому числі й у регента хору Київського кафедрального Володимирського собору К.Ткаченка, колишніх політв'язнів С.Набоки, Л.Мілявського та інших. Зокрема, були вилучені екземпляри звернень з вимогою про повернення віруючим до 1000-ліття хрещення Русі Києво-Печерської лаври.

Павлу Проценку також інкримінувалось керівництво нелегальною релігійною організацією "Християнський союз України", що виборював право на свободу совісті в СРСР. На захист літератора стали Б.Окуджава, Ф.Іскандер, Є.Євтушенко. Своє вагоме слово з цього приводу висловили й численні міжнародні організації. Незважаючи на протести громадськості, у 1986 році П.Проценка було засуджено до трьох років позбавлення волі.

Однак, надуманість звинувачень була настільки очевидною, що розглянувши касаційну скаргу, вища судова інстанція скасувала вирок, а справу направила на нове

---

[1] Вести из СССР...- Т. 3. - С. 35.
[2] Там само. - Т. 4. - С. 117.

розслідування. Лише розвиток демократичних процесів в Україні звільнив П.Проценка від відбуття покарання[1].

Таким чином, наведені факти дають підставу для таких основних висновків: по-перше, в кінці 1950-80-х рр. у середовищі Російської православної церкви існували опозиційні течії, що виступали проти конформістської позиції РПЦ, а також спроб органів державного управління втручатися у внутрішнє церковне життя. Останнє охоплювало широке коло духовенства і віруючих. По-друге, опозиція в РПЦ зазнавала переслідувань як з боку керівництва Московського Патріархату, так і правоохоронних органів, внаслідок чого було порушено ряд кримінальних справ проти православних священиків, віруючих тощо. По-третє, діяльність опозиції привернула увагу до внутрішніх проблем РПЦ міжнародних релігійних та правозахисних організацій. Все це значною мірою сприяло подальшій демократизації церковного життя.

---

[1] Вести из СССР...- Т. 3. - С. 209, 266-268, 273, 285; Т. 4. - С. 15.

§2. ГРОМАДСЬКИЙ РУХ ЗА ЛЕГАЛІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Помітним явищем не лише в релігійному, а й в суспільно-політичному житті України останніх трьох з половиною десятиріч XX ст. став широкий громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка рішуче викорінювалась владними структурами з теренів України.

Прагнучи зберегти свою церкву, керівництво УГКЦ настійно шукало контактів з вищими органами політичної влади та державного управління СРСР. Вже в грудні 1944 року митрополит Йосиф Сліпий направив до Москви повноважну делегацію, якій доручив запевнити Раду у справах релігій при РНК СРСР в тому, що УГКЦ завжди стоятиме на позиціях додержання радянських законів, сприятиме миру і злагоді в державі[1]. Однак, вже в 1946 році з ініціативи вищого політичного керівництва, зусиллями уповноважених Ради в справах релігій, органів державної безпеки католицька церква східного обряду була ліквідована в Західній Україні, а в 1948 році - на Закарпатті.

Релігійні хроніки того часу так відгукнулись на Львівський Собор:* "...Предсідник Собору відчитує проект ухвали Собору, яка, хоч логічно становить одну тезу -

[1] НА "Меморіалу". - Ф. 103, папка "Релігія", спр. 6. - Арк. 58.

поворот до віри батьків, проте може бути поділена на такі чотири: 1. Анулювати постанови Берестейської унії з 1596 р. 2. Відірватись від римської (папської) Церкви. 3. Повернутися до прадідівської православної віри. 4. Возз'єднатися з Всеруською Православною Церквою в Радянському Союзі. Відбувається голосування. Стихійним піднесенням рук Собор однодушно прийняв ці історичні рішення..."[1]

Наскільки "добровільно" проходив процес возз'єднання УГКЦ з РПЦ свідчать такі основні факти. В період підготовки сумнозвісного Львівського Собору або відразу після його завершення були заарештовані і засуджені митрополит Йосиф Сліпий, 4 єпископи, близько 350 священиків, ліквідовані 48 монастирів[2].

За десять наступних років (з 1946 по 1956) в західних областях України у православ'я було "переорієнтовано" 2959 греко-католицьких храмів з 3147; 1241 священик з 1832. Як повідомляв голова Ради в справах РПЦ при РМ СРСР В.Карпов, близько 230 парафій, що не дали згоду на возз'єднання, в адміністративному порядку розпускались, а духовенство, яке не підтримало рішень Львівського та Ужгородських Соборів - заарештовувалось, засуджувалось, або ж в кращому випадку, позбавлялось парафій[3].

Процес лібералізації радянського суспільства другої половини 1950-х - початку 60-х років, повернення в Україну переважної більшості священнослужителів і вірних УГКЦ вселив надію на відродження Української греко--католицької церкви.

Характерним в цьому плані став випадок в м.Виноградові Закарпатської області. На одному з чергових богослужінь священик Української греко-католицької

---

[1] Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові. 8-10 березня 1946. - Львів, 1946. - С. 43.

[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 4263. - Арк. 203.

[3] Там само.

церкви І.Сокіл запропонував надіслати листа голові Ради Міністрів СРСР М.Булганіну, в якому слід порушити питання про визнання ліквідації УГКЦ неправомірним і незаконним актом. Згаданий лист підписало більше п'ятисот віруючих[1].

Цей же священик в присутності групи віруючих Берегівського району Закарпатської області заявляв: "Для мене недійсні ніякі розпорядження єпископів, що знаходяться під управлінням самозванця Алексія, який такий же бандит, яким був Джугашвілі, портрети якого рішенням уряду викидаються з різних офіційних приміщень. Джугашвілі і Алексій - це антихристи, на яких розповсюджується характеристика одкровення в цифрі 666. Греко-католицьку церкву ліквідували Джугашвілі з Алексієм. Скоро буде нове рішення уряду і наша церква буде відновлена..."[2].

З проханням про відновлення УГКЦ звернувся до М.Хрущова і засуджений в 1945 році предстоятель цієї церкви митрополит Й.Сліпий[3], який з середини 1950-х років утримувався у напівтюремному режимі в Маклаківському інвалідному будинку Красноярського краю[*].

На жаль, "відлига" не принесла віруючим УГКЦ нічого, крім розчарувань. Більше того, в другій половині 50-х років спостерігається новий рішучий наступ на УГКЦ. В серпні 1956 року в Київ з особливою місією, за дорученням заступника голови Ради Міністрів СРСР М.Первухіна, прибув голова Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В.Карпов, який спільно з уповноваженими Ради по Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Чернівецькій та Закарпатській

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 4494. - Арк. 9.
[2] Там само. - Спр. 4263. - Арк. 297.
[3] Там само. - Арк. 204.
[*] За підтримки міжнародної громадскості і, в першу чергу, Святого Престолу в 1963 р. виїхав до Ватикану.

областях займався розробкою заходів, спрямованих на "остаточне викорінення залишків уніатства "[1].

Через кілька років цей же регіон відвідали численні комісії, "створені з благословення Його Святості Патріарха Алексія". Одна з них - під головуванням архієпископа Варлаама перебувала в Станіславській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій та Закарпатській областях з 3 по 18 січня 1961 р. і прийшла до втішних для Ради і Патріарха висновків, що "процес оправославлення" в Україні проходить нормально[2].

Важко сказати, чим керувалися члени зазначеної комісії. Очевидно "заспокійливими" доповідями, надісланих в цей регіон єпископів РПЦ, які на догоду Патріарху, намагалися видати бажане за дійсне. Зокрема, занадто оптимістичною видається доповідь єпископа Львівського і Тернопільського Григорія, який повідомляв Патріархові Алексію про свої власні здобутки у викоріненні унії. "...Вступивши з волі Вашої Святості, - повідомляв він предстоятелю РПЦ, - в управління Львівсько-Тернопільської єпархії я поставив своїм завданням рішуче і послідовно продовжувати в єпархії справу утвердження православного віровчення, богослужбового обряду і православної церковності, домагатися повної ліквідації залишків унії. За моєю вказівкою були звільнені з роботи колишні уніатські монахині-василіанки та інші особи, так чи інакше пов'язані з уніатським минулим". Як важливий захід у боротьбі проти УГКЦ архієрей розглядав позбавлення уніатських храмів їх традиційного внутрішнього оздоблення, а саме ікон, конфесіоналів (сповідальниць католицького типу), лав для сидіння і крісел для колінопреклоніння, грамот, емблем, пам'ятних таблиць тощо. В ліквідації цих чисто

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 4263. - Арк. 205.
[2] Там само. - Спр. 5407. - Арк. 44.

зовнішніх ознак він вбачав шлях до підриву позицій УГКЦ[1].

Все ж оптимістичними виглядали звіти уповноважених в справах РПЦ. Останні відзначались наявність серйозного опору з боку духовенства і віруючих УГКЦ. Так, в ході перевірки у Львівській області виявлено 158 священиків, які відкидали саму ідею ліквідації унії, в Закарпатській - 109, Станіславській - 60, Тернопільській - 41[2].

Крім того, на території Західної України в цей період налічувалось кілька десятків груп ченців, що складались з двох-трьох осіб і належали до чернечих орденів "Редемптористів", "Василіан", "Студитів" і колишніх священиків. Наприклад, в м.Львові таких груп налічувалось п'ять: дві групи черниць ордену "Св.Вікентія" на чолі з ігуменею Понне Аліцією та черницею Березюк, дві - ордену "Василіан" на чолі з ігуменею Слободян, одна - служебниць на чолі з черницею Дубок[3].

Групи ченців та черниць збирали гроші та інтенції для греко-католицьких священиків, вели місіонерську роботу серед віруючих, сповіщали їх про місце і час проведення богослужінь та здійснення обрядів[4].

В західних областях України, незважаючи на наявні труднощі продовжував діяти єпископат УГКЦ. Хоча формально останній діяв і нелегально, його склад не був секретним ні для уповноважених Рад, ні для спецслужб. Причому, як ті, так і інші були переконані в тому, що "...вказаний нелегальний єпископат слід розігнати. Якщо немає підстав притягнути цих єпископів до кримінальної відповідальності за проведену роботу, то слід скомпрометувати їх перед громадськістю через органи

[1] Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 6991С, оп. 1с, спр. 1442.-Арк. 122, 125.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр. 5408. - Арк. 123.
[3] Там само. - Арк. 126.
[4] Там само. - Спр. 190. - Арк. 21.

друку на підставі їх політичного минулого, в зв'язку з теперішньою нелегальною роботою"[1]

Особливе занепокоєння політичного керівництва, спецслужб викликала діяльність греко-католицького духовенства із числа найближчого оточення Андрія Шептицького і Йосифа Сліпого. Серед них: 74-річного Миколи Хмелевського, висвяченого в 1944 році в єпископи. Як довідуємось з оперативних зведень, повернувшись із ув'язнення в листопаді 1954 року Хмелевський "згрупував навколо себе осіб із числа уніатів, вороже настроєних проти радянської влади. Серед своїх довірених осіб, Хмелевський заявляв, що він є генеральним вікарієм (особа, що заступає єпископа - авт.) колишнього митрополита уніатської церкви Йосифа Сліпого, який знаходиться після відбуття покарання на спецпоселенні в селищі Маклаково Єнісейського району Красноярського краю. На своїй квартирі Хмелевський створив нелегальну церкву, де проводив систематично богослужіння"[2].

В поле зору органів держбезпеки потрапив також 70-річний священик Володимир Грицай, в минулому особистий секретар митрополита А.Шептицького, колишній архіваріус консисторії греко-католицької церкви. Як повідомляло загадкове "джерело інформації", В.Грицай, використовуючи підставні адреси, підтримує листування з митрополитом Йосифом Сліпим, єпископом Миколою Чернецьким та іншими, надає їм через різних осіб матеріальну допомогу[3].

В Закарпатті під щільною опікою спецслужб перебували вікарний єпископ Микола Мураній та Олександр Хіра, що звільнилися в 1956 році з місць ув'язнення. Щоб позбавити останніх контактів з духовенством і віруючими, був

---

[1] ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 6, спр. 160. - Арк. 32.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр. 5408. - Арк. 126.
[3] Там само. - Оп. 25, - спр. 4081. - Арк. 4-5.

застосований такий випробуваний метод як висилка за межі України[1].

Не викликало довіри у державних органів і колишнє греко-католицьке духовенство, перереєстроване в православне. Причому для цього були певні підстави. Так, аналізуючи ситуацію в Станіславській області, працівники апарату Ради в справах РПЦ помітили, що ряд священиків здійснювали по кілька літургій на день, що допускалося канонами католицької церкви і в жодному разі не дозволялося православною. Крім того, перевірка 21 релігійної громади виявила наявність у 19 з них католицького церковного начиння (лави, сповідальниці тощо)[2].У перепрофільованій у православну церкву с.Березниця Калуського району Івано-Франківської області була навіть знайдена українська національна символіка.

Непоодинокими були випадки, коли колишні греко-католицькі священики приховували від парафіян свій перехід в православ'я. Так, наприклад, в розмові з протоієреєм Вончицьким з м.Львова священик з м.Брюховичі Бемко заявив: "Якщо я ще маю вплив на віруючих, то лише тому, що я не говорю їм нічого про православ'я"[3].

Аналізуючи численні місцеві матеріали можна твердити, що попри всі запевнення патріарших емісарів авторитет православних священиків серед віруючих західних регіонів залишав бажати кращого.

Ось, наприклад, визнання православного священика з м.Імстичеве Іршавського району Закарпатської області: "В церкву ходять всі, але за рік жодної людини я не поховав, жодної дитини не хрестив, жодної пари не вінчав, а були ж похорони, весілля і народження.

---

1 ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 1с, спр. 1442. - Арк. 14-15.
2 Там само. - Арк. 22
3 ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр.5028. - Арк. 23.

Всі ці треби таємно виконує Сотмарі" (колишній ігумен греко-католицького монастиря)[1].

Спецслужби і апарати уповноважених помітили ще одну форму опору насильницькому поширенню православ'я у західних областях України. "В останній час, - відзначали вони, - застосовується інша тактика: залишатися уніатствуючим формально у православ'ї, але не приймати православної ієрархії, не спілкуватися літургічно не лише із старо-православним, але й з возз'єднаним духовенством, за виключенням тих осіб, які будуть вказані уніатським керівництвом. Кожен священик, що взявший зобов'язання такого порядку, повинен залучити ще одного священика в цю таємну співдружність.

Керівником цього руху називають уніатського священика Маргитича, у якого члени співдружності сповідаються і дають клятву при вступі"[2].

Готуючи детальний план по боротьбі із залишками уніатства, вище політичне керівництво республіки, апарат Уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР, місцеві виконавчі органи пропонували досить широкий комплекс заходів - від позбавлення колишніх священиків УГКЦ пенсійного забезпечення, виселення з місць проживання до судового переслідування непокірних. Свою рішучість, зокрема, владні структури довели засудженням в 1961р. священика Василика, який здійснював несанкціоновані служби в с.Надорожна Тлумачського району Станіславської області[3].

В 1964 році до трьох років виправно-трудових таборів та п'яти років заслання було засуджено священика,

---

[1] ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 1с, спр. 4263. - Арк. 295.
[2] Там само. - Спр. 1442.-Арк. 3.
[3] Там само. - Спр. 5408. - Арк. 128-129.

викладача теології Михайла Вінницького*, який чесно і самовіддано виконував свій пастирський обов'язок. Згаданий термін покарання був далеко не останнім у біографії М.Вінницького. Відбувши повний термін покарання через кілька років він був знову притягнутий до кримінальної відповідальності за влаштування на власній квартирі у Львові, в будинку по вул.Повітряній № 21, католицької церкви східного обряду[1].

Політичні репресії, різного роду переслідування хоча і внесли розгубленість серед кліру і віруючих УГКЦ, все ж таки не зламали їх опору штучному насадженню православ'я. До того ж перед їх очима був приклад одновірців із Чехословаччини, які на хвилі "Празької весни" зуміли домогтися легалізації УГКЦ.

Посольство СРСР в Чехословаччині 26 квітня 1968 року інформувало ЦК КПРС про те, що лише за кілька останніх місяців на ім'я першого секретаря ЦК КПЧ О.Дубчека надійшло 55 петицій і заяв за підписом тисяч віруючих, в яких окрім іншого ставились питання відновлення діяльності УГКЦ, надання їй моральної та матеріальної компенсації[2]... Подібні настрої, як зазначав голова Ради в справах релігії Куроєдов, панували і серед католиків східного обряду України[3].

В кінці 1960-х - на початку 70-х рр. в західних областях України стихійно створюються ініціативні групи за відновлення УГКЦ, які збирали підписи під відповідними

---

* Вінницький Михайло Ілліч, 1925 р.н. Священик УГКЦ. Вперше заарештований в 1950 р. і засуджений до 5 років позбавлення волі. В 1957 р. висвячений у священики. В 1964, 1975, 1985 рр. знову притягався до кримінальної відповідальності (Архів УСБУ в Львівській обл. - Спр. П-32115, т. 1. - Арк. 171-172; т. 2. - Арк. 258; Вести из СССР... - Кн. 1. -С. 17; Кн. 4. - С. 37

1 Мартирологія українських церков...- Т. 2. - Арк. 608-609.

2 РДАНІ. - Ф. 5, оп. 60, спр. 24. - Арк. 158.

3 Там само. - Оп. 67, спр. 115. - Арк. 124-125, 156.

петиціями, листами, зверненнями, надсилали своїх представників до вищих органів державної влади та управління СРСР. Органи КДБ інформували ЦК КПРС та ЦК Компартії України про діяльність керівників таких ініціативних груп - Прокопіва у Львівській області, Верицинського в Хмельницькій області та ін.[1].

Певну моральну підтримку ініціативні групи по легалізації УГКЦ знаходили в рішеннях Другого Ватиканського Собору (1962-1966 рр.). Під час Собору, представники "Української церковної місії в Римі" розповсюджували серед представників вищої церковної ієрархії, зарубіжних кореспондентів листівки, в яких викривалися переслідування греко-католиків в СРСР і, зокрема, в Україні. На одній з центральних площ Рима, в ті дні, відкрилася виставка "Церква-мучениця в країнах комунізму"[2].

Згадана акція отримала широкий резонанс у світі. В зв'язку із цим, ЦК Компартії України не без підстав пов'язував активізацію греко-католиків з Другим Ватиканським Собором. "...Останнім часом, - констатував заступник завідувача відділом ЦК КПУ І.Орел, - збільшилась кількість листів з вимогою відновити греко-католицьку церкву, зареєструвати уніатські громади, повернути греко-католицькі приміщення у Львівській, Закарпатській та деяких інших областях.

Є ряд випадків самочинного захоплення уніатами знятих з реєстрації церков і проведення в них релігійних служб.

Деякі уніатські священики відправляють служби підпільно на квартирах, влаштовують зборища у віддалених від населених пунктів місцях, пускають різні провокаційні чутки про реєстрацію греко-католицької церкви"[3].

---

[1] РДАНІ. - Ф. 5, оп. 67, спр. 115. - Арк. 124-125, 156.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр.5663. - Арк. 5.
[3] Там само. - Спр. 6291. - Арк. 10.

За повідомленням уповноваженого Ради в справах релігій при РМ СРСР по УРСР К.Литвина в другій половині 1960-х років в Україні діяло близько 400 священиків УГКЦ. Причому переважна більшість з них вже не приховувала своєї конфесійної орієнтації. Так, священик М.Куцкович, що повернувся із заслання в с.Середнє Закарпатської області, в листі до редакції газети "Правда Украины" намагався всіляко обгрунтувати необхідність відновлення унії, доцільність і своєчасність повернення греко-католикам їх церков та прийняття у Львові, призначеного Ватиканом, апостольського посланника[1].

Оскільки питання легалізації УГКЦ навіть не розглядалися, греко-католики переходили до більш рішучих дій. Лише в другій половині 1960-х років віруючими Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Тернопільської областей було захоплено близько 30 колишніх греко-католицьких храмів[2].

Чи не найбільш складною залишалася ситуація у Львівській області. Уповноважений Ради в справах релігій при РМ СРСР по Львівській області М.Винниченко повідомляв московському керівництву про те, що на початку 1967 року на території області, в першу чергу, в Городоцькому і Мостиському районах нерідко фіксувались випадки захоплення храмів вірними УГКЦ. В своєму інформаційному листі він пропонував використати для попередження подібних інцидентів усі можливості Ради, Московського патріархату, а також "сусідів", так інколи іменувались у відкритих документах Ради у справах релігій органи КДБ[3].

У травні 1968 року вірні УГКЦ села Вербіж Миколаєвського району на чолі з священиком М.Чеборником захопили зачинену греко-католицьку церкву і

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр.5663. - Арк. 18.
[2] ЦЗСД. - Ф. 5, оп. 60, спр. 24. - Арк. 21.
[3] ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 6, спр. 82. - Арк. 49-52.

приступили до її ремонту. Коли ж владні структури перешкодили згаданим задумам, віруючі на знак протесту протягом двох днів не виходили на колгоспні роботи[1].

З метою задоволення духовних потреб віруючих, забезпечення їх релігійною літературою в різних регіонах України створювались підпільні друкарні, фотолабораторії. В червні 1967 року на квартирі львівського священика Стадняка була виявлена підпільна фотолабораторія, в якій розмножувалась релігійна література та документи самвидаву[2].

Пожвавлення серед духовенства і віруючих УГКЦ викликало відповідну реакцію з боку владних структур. Крім масованої ідеологічної кампанії, спрямованої на компрометацію УГКЦ, проти її пастирів застосовувались репресії. Так, спроба Володимира Василика з смт.Тисмениця Івано-Франківської області порушити питання щодо реабілітації УГКЦ кваліфікувалась народним судом за ст. 62. КК УРСР, що передбачала тривалий термін ув'язнення[3].

У жовтні 1968 року зазнали переслідувань священики УГКЦ М.Дейнека, Й.Воровський, І.Цегельський, Г.Мотківський, П.Василишин, І.Лопотчак, В.Стернюк та інші. Під час обшуків у них вилучались релігійна література, предмети культу[4].

Залякати представників кліру і віруючих ставили за мету судові процеси над греко-католицьким духівництвом. Наявні документи дозволяють усвідомити сутність згаданих кримінальних справ.

Особливого розголосу набула справа ігумена монастиря ордену редемптористів Василя Величківського. В

---

[1] ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 6, спр. 160. - Арк. 31.
[2] Там само.
[3] Український вісник. - 1970. - Вип. 1-2. - Париж-Балтимор, 1971. - С. 58-59.
[4] Там само.

чому ж полягала провина 66-річного священнослужителя? Як з'ясувалося, після відбуття покарання, отриманого в період масової розправи над УГКЦ, Величківський не захотів відмовитись від своєї віри. В 1965-1967 роках він написав книжку "Історія чудотворної ікони Божої Матері безнастанної помочі", в якій допустив численні критичні судження щодо гонителів УГКЦ. До того ж, як виявилось, Величківський регулярно слухав радіопередачі з Ватикану, оповідаючи новини Святого престолу своїм одновірцям. Інші злочини священнослужителя розкриває інформація Верховного Суду УРСР, направлена в ЦК Компартії України. З неї довідуємось, що Величківський В.В. "...в порушення законів про релігійні культи проводив активну організаційну роботу по відродженню уніатства в західних областях України. Зокрема, він надавав право незареєстрованим уніатським священикам відправляти богослужіння, розповсюджувати фоторепродукції з текстами релігійного змісту, хвалив діяльність підпільних курсів по підготовці священиків-уніатів, а також...готував до чернечого життя Плохову Наталію..."[1].

Спираючись на подібні звинувачення, Львівський обласний суд своїм вироком від 23 вересня 1969 року засудив Величківського за статтями 138 ч.II та 187 КК УРСР до трьох років позбавлення волі у виправно-трудових таборах[2*].

Майже одночасно із справою В.В.Величківського Управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР по Івано-Франківській області "форсувало" підготовку судового процесу над іншим греко-католицьким професором теології семидесятирічним Романом

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, - спр. 205. - Арк. 94
[2] Там само.
[*] В січні 1972 виїхав за межі СРСР.

Бахталовським. У звинувачувальних висновках йому ставилось в провину написання і поширення таких релігійних проповідей та статей, як "Про КСМ"(комуністична спілка молоді - авт.), "Рахіль", "Переднє слово", "Фатима", "Про спільне життя", "Чернеча родина", "Покликання", а також вже традиційна організаційна діяльність по створенню груп з метою відриву громадян від активної суспільної діяльності"[1].

Як і в попередньому випадку, судова колегія Івано-Франківського обласного суду не врахувала похилого віку священика і 12 червня 1969 року за ст.ст. 62 ч.І та 209 ч. І КК УРСР засудила його до трьох років ВТТ суворого режиму з наступним п'ятирічним засланням[2].

Процеси Величківського, Бахталовського та інші поклали початок черговій кампанії виявлення греко-католиків у державних органах, громадських організаціях, науково-дослідних установах, вищих учбових закладах.

В поле зору апаратів Уповноважених та відповідних підрозділів спецслужб потрапляли перш за все ті організації та установи, які надавали своїм працівникам можливість здійснювати відрядження як в межах України, так і республік. Завдяки такій пильності "уніатське підпілля" було виявлене у Львівському обласному аптекоуправлінні, в якому на основі угод працювали заготівельниками лікарських рослин вісім греко-католицьких священиків.

Останні, як з'ясували "компетентні органи", роз'їзджаючи по районах області, здійснювали богослужіння і виконували треби віруючих[3].

Заступник начальника V Управління КДБ СРСР П.Бобков вважав за необхідне звернути увагу на ді-

---

[1] Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. - Спр. 7497. -П. - Арк. 246-252.

[2] Там само. - Арк. 330-331.

[3] ДАРФ. - Ф. 6991, оп. 6, спр. 82. - Арк. 35.

яльність релігійного угруповування, що об'єднувалось навколо колишнього греко-католицького священика, працівника Львівської туберкульозної лікарні Смаля, яке, на його думку, мало "антирадянську спрямованість"[1].

Дещо пізніше, в лютому 1970 року завідувачі відділами пропаганди і агітації та науки і учбових закладів ЦК Компартії України Г.Шевель та В.Цвєтков повідомляли першому секретареві ЦК КПУ П.Шелесту про те, що "...в окремих вузах та деяких інших установах ...викладацьку, науково-дослідницьку і навіть виховну роботу ведуть особи, які нав'язують греко-католицьку віру, допускають антирадянські висловлювання націоналістичного характеру".

Серед "прихованих ворогів" були викриті - викладач Львівського політехнічного інституту Л.Панкевич, його дружина - лікар І міської стоматологічної поліклініки Д.Панкевич, вихователька дитячого комбінату № 8 м.Львова І.Ліга, редактор музичної редакції Львівської студії телебачення К.Паламарчук, старший інженер Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР К.Петришин, викладач Городоцького музучилища Б.Мешорунь та інші[2].

Записка відділу ЦК Компартії України стала предметом розгляду на засіданні політбюро ЦК КПУ. В ухваленій з цього приводу постанові "Про недоліки в роботі партійних і радянських органів Львівської області по припиненню незаконної діяльності залишків уніатського духовенства" перед місцевими партійними і радянськими органами ставилось завдання "...вжити рішучих заходів для припинення протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства, вирішити питання про закриття нелегальних монастирів та використання

[1] РДАНІ. - Ф. 5, оп. 60, спр. 61. - Арк. 13.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр. 186. - Арк. 5-8.

приміщень, що належали знятим з реєстрації релігійним громадам, посилити контроль за дотриманням радянського законодавства про культи”[1].

Незважаючи на схвалені рішення, реалізувати викладені в них завдання практично не вдалося. За даними уповноважених Ради в справах релігій на 1972 рік у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській та Тернопільській областях вже налічувалось понад 800 священиків і ченців УГКЦ проти 400 у другій половині 60-х років. Спираючись на вірних продовжували діяти Львівське, Івано-Франківське (Станіславське), Дрогобицьке (Перемишлянське) єпархіальні управління УГКЦ на чолі з деканами, греко-католицькі монастирі різних орденів. Мали місце факти використання православними священиками під час проведення служб греко-католицьких атрибутів.

Уповноважені Ради повідомляли вище політичне керівництво про те, що греко-католицькі священики продовжували нелегально виконувати обряди, підштовхуючи віруючих до відкриття церков, розповсюдження літератури релігійного змісту тощо. Зокрема в м.Тлумачі і Тлумацькому районі Івано-Франківської області великий вплив на віруючих мав священик Зіновій Кисілевський, який проводив обряди, виступав із проповідями, залучав до активної громадської діяльності віруючих. Такі ж функції в м.Болехові та с.Церковному Долинського району Івано-Франківської області виконував священик Ілярій Лесів[2].

Надзірні за релігійними культами органи попереджали, що сплеск активності духовенства і віруючих УГКЦ слід очікувати з утворенням Київсько-Галицького патріархату,

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 16, - спр. 149. - Арк. 30.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). Ф. 4648, оп. 5, спр. 223. - Арк. 13.

ідея організації якого виходила від кардинала Йосифа Сліпого, переважної більшості єпископів. Так, в їх посланні до Папи Павла VI говорилося: "Наша державність не буде повною, якщо не створимо свого Київсько-Галицького Патріархату"[1].

Усвідомлюючи всі можливі наслідки такого кроку, керівництво ідеологічного апарату ЦК КПУ в особі В.Маланчука, І.Орла, Г.Цибуляка в своїй доповідній записці від 15 січня 1973р. "Про активізацію уніатської церкви за кордоном і ворожу діяльність залишків уніатського духовенства в УРСР" пропонували швидко і ретельно "...розібратися по кожному пункту де є уніатське підпілля, вжити заходів по його ліквідації"[2].

В документах вищого політичного керівництва рекомендувалось також у найкоротші терміни і всіма можливими засобами ліквідувати місця паломництв греко-католиків, які, на його думку, перешкоджали усуненню УГКЦ з теренів України. Так, на основі рішень ЦК КПУ було знищено "цілюще джерело" в с.Зарваниця Теребовлянського району Тернопільської області, зруйновані "святі місця" на Середнянській та Гоншівській горі Чернівецької області та інші[3].

Втрачаючи свої святині греко-католики відшукували інші шляхи збереження духовної єдності одновірців. Керівник філіалу Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС О.Онищенко інформував ЦК Компартії України про наявність серед греко-католиків "спроб організувати паломництво до могил уніатських сановників". Як приклад, наводились дії двох львівських підпільно висвячених ченців "василіян", що в 1978 році перевезли до Львова прах одного з найближчих сподвижників А.Шептицького

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, - спр. 1363. - Арк. 59.
[2] Там само.
[3] Там само. - Оп. 25,спр. 872. - Арк. 76.

та Й.Сліпого єпископа Й.Кошиловського, який був засуджений за так звану націоналістичну діяльність і помер у в'язниці. Останнього поховали в центрі Янівського цвинтаря і встановили хрест з написом "Просить молитви". Біля могили ніколи не в'янули квіти[1].

В боротьбі з УГКЦ, як доводила практика, жорстокість і безцеремонність не приносили ніякого результату. Так, засудження в кінці 1970-х - початку 80-х рр. чотирьох греко-католиків не викликало нічого, крім осуду світової громадськості[2]. Засоби масової інформації широко коментували виступ конгресмена Дарвінського в Палаті представників Конгресу США 19 грудня 1974 року, який, спираючись на повідомлення своїх кореспондентів в УРСР, заявив, що "найбільш жахливим переслідуванням піддаються уніати".

Тут же американський політик вказував на нескореність прибічників УГКЦ. "Вони відправляють у своїх помешканнях, - зазначав Дарвінський, - службу божу (літургію) та на прохання правлять релігійні треби. Троє уніатських єпископів діють підпільно. Якщо одного з них заарештують, або він помре, то відразу буде миропомазаний інший. Все це говорить про те, що уніатство в Західній Україні являє собою широкий національний рух".

Очевидно, такої ж думки дотримувались завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Л.Кравчук та завідувач відділом зарубіжних зв'язків ЦК Компартії України А.Меркулов, які в 1982р. знову забили на сполах щодо поширення УГКЦ[3], Однак, навіть побіжний аналіз запропонованих заходів свідчить про те, що в першій половині 80-х рр. владні структури вже не могли не рахуватися з світовою громадською думкою,

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1887. - Арк. 5.
[2] Там само. - Спр. 2403. - Арк. 52.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, - спр. 2403. - Арк. 52.

проте на практиці це аж ніяк не означало поблажливості у ставленні до прибічників УГКЦ. Останнє, серед іншого, засвідчило й поводження з "Ініціативною групою захисту прав віруючих і церкви"*, створеної у вересні 1982 року. До складу згаданої групи, очолюваної багаторічним політв'язнем Йосипом Терелею, увійшли о.Григорій Будзинський, Стефанія Січко, Антон Поточняк та Олекса Гнидин[1].

Декларуючи утворення "Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви", її керівник Й.Тереля, в листі до ЦК Компартії України писав: "Всупереч заявам і прогнозам наших партійців, ми (греко-католики - авт.) живемо, розростаємося і торжествуємо". В документі також підтверджувалась рішучість боротися за досягнення поставленої мети. "Немає нічого кращого, - відзначав Й.Тереля, - ніж померти католиком в комуністичній тюрмі. Хто втратив страх, той знайшов себе у вірі і надії"[2].

Одним з перших кроків "Ініціативної групи" стало її звернення до ЦК КПРС, в якому аргументовано доводилась неправомірність та неканонічність Львівського Собору 1946 року. Тут же висловлювались і конкретні вимоги, яких домагалися духовенство і віруючі УГКЦ.

---

* В документальних матеріалах Служби безпеки України (Архів УСБУ в Львівській обл. - Спр. П-28962, т. 2. - Арк. 63), працях окремих істориків та політологів (Камінський А. На перехідному етапі. - Мюнхен, 1990. - С. 507 та ін.) збереглися розрізнені свідчення про те, що предтечею " Ініціативної групи..." став створений в 1975 році Центральний комітет українських католиків, який в 1976 році очолив після звільнення з таборів Йосип Тереля. Однак, фрагментарність згаданих матеріалів не дають змоги належним чином висвітлити його діяльність, осмислити місце і роль в консолідації руху за легалізацію УГКЦ. Цілком очевидно, що згадане питання ще потребує свого докладного вивчення.

[1] Архів УСБУ в Львівській обл. - Спр. П-28962, т. 2. - Арк. 60 зв.

[2] НА "Меморіалу". - Ф. 103, папка "Релігія", спр. 6. - Арк. 53.

Серед них: проведення вільних виборів в усіх єпархіях Західної України і Закарпаття; надання дозволу будувати молитовні будинки; повернення в регіонах, де греко-католики складають більшість, молитовних будинків, а там, де складають меншість, створення умов для проведення релігійних культів; відновлення духовних семінарій у Львові та Ужгороді; надання можливості віруючим греко-католикам отримати духовну освіту за кордоном; повернення раніше конфіскованих друкарень; формування авторитетної комісії по розслідуванню діяльності органів КДБ та МВД спрямованої проти тисяч священнослужителів і віруючих[1].

Відповіддю на звернення до вищого політичного керівництва країни став арешт 24 грудня 1982 року керівника "Ініціативної групи" Йосипа Терелі.

Доля Йосипа Михайловича Терелі нагадує тернистий шлях багатьох мучеників за віру. Близько 20 років провів він у тюрмах, таборах, психіатричних лікарнях. Причому, якщо на початкових етапах владні структури ще приховували справжні причини переслідування Терелі, звинувачуючи його у дармоїдстві, інших аналогічних злочинах, то в середині 80-х років йому вже без будь-яких застережень висувались звинувачення за сумнозвісними політичними статтями[2].

З арештом Й.Терелі "Ініціативна група" не припинила своєї діяльності. Його місце посів 44-річний Василь Антонович Кобрин. Характерно, що до віри В.Кобрин прийшов вже у зрілому 22-річному віці. Приставши до УГКЦ він відразу зазнав утисків з боку керівництва, громадських організацій Львівського телевізійного заводу, на якому працював.

Заступивши Й.Терелю, Василь Кобрин оприлюднив в Україні та за кордоном ряд заяв, сприяв виданню та

---

[1] НА "Меморіалу". - Ф. 103, папка "Релігія", спр. 6. - Арк. 59-60.

[2] Архів УСБУ в Донецькій обл. - Спр. 31729-П, т. 13. - Арк. 31; т. 31. - Арк. 15.

розповсюдженню з березня 1984 року "Хроніки Української католицької церкви"[1].

22 червня 1984 року В.Кобрин викликався на розмову до уповноваженого Ради в справах релігії УРСР по Львівській області Решетняка. Під час якої, він отримав письмове попередження про те, що подальша діяльність "Ініціативної групи" розглядатиметься як антирадянська з усіма можливими наслідками. Незабаром В.Кобрина було заарештовано[2]

Жорсткий тиск відчув на собі і секретар "Ініціативної групи" священик Григорій Будзинський, який ще в грудні 1944 року входив до складу делегації, направленої митрополитом Йосифом Сліпим у Москву для з'ясування стосунків між греко-католицькою церквою і державою.

Діяльність Будзинського, спрямована проти ліквідації УГКЦ не залишилась непоміченою. Перший свій термін ув'язнення священик отримав в 1946 році. Через 10 років він знову опинився на лаві підсудних. Нове покарання очікувало Г.Будзинського в середині 80-х років. Лише внаслідок його похилого віку кримінальна справа виробництвом була припинена[3].

Водночас не уникнули покарання й інші греко-католицькі священики Р.Єсип, Кавацiв та віруючі М.Кліщ, Б.Поляна, М.Юрків, І.Ушганець. Знайшов свою смерть у слідчому ізоляторі Василь Карачун. Трагічно загинула на одній з львівських вулиць черниця М.Швець. Подібні приклади були, на жаль, не поодинокими[4].

Протестуючи проти сваволі, клірики і віруючі УГКЦ почали застосовувати у 80-х рр. таку форму протесту як відмову від радянського громадянства.

---

[1] Архів УСБУ в Львівській обл. - Спр. П-28362, т. 1. - Арк. 2-4.
[2] Там само. - Арк. 10-12.
[3] Там само. - Арк. 256-257.
[4] Вести из СССР...- Кн. 2. - С. 190, 300, 501-502.

Зокрема, здали свої паспорти священик Стефаній Григорович та його дочка студентка V курсу медичного інституту Катерина Григорович. Відмовився від радянського громадянства й Іван Сметана, який неодноразово за свою релігійну діяльність засуджувався радянським судом. Останній раз він опинився на лаві підсудних в 1986 році і отримав за ст. ст.209, 214 ч.II КК УРСР 3 роки виправно-трудових таборів суворого режиму і 2 роки заслання[1].

Відзначаючи зростання хвилі протесту в першій половині 80-х рр., не можна водночас не визнати, що окремі розрізнені форми протесту в більшості своїй не приносили бажаного результату, легко зводились нанівець владними структурами. До того ж нелегальне або напівлегальне становище, на якому знаходились вірні УГКЦ, значною мірою обмежували їх можливості і вплив на реальний перебіг подій.

Все це, очевидно, послужило своєрідним поштовхом для прийняття рішення, схваленого 4 серпня 1987 року частиною єпископату і кліру УГКЦ. Про нього вони повідомили Папу Римського Іоанна-Павла II заявою такого змісту: “Ми єпископи, священики, ченці, черниці й вірні Католицької церкви в Україні, що нижче підписалися, заявляємо в зв’язку з перебудовою в СРСР і більш сприятливими умовами, що склалися, а також в зв’язку з ювілеєм тисячоліття хрещення України, вважаємо за недоцільне продовжувати перебувати у підпіллі, а тому просимо Вашої Святості сприяти всіми можливими засобами справжній легалізації Української католицької церкви в СРСР”[2].

Наступним кроком стало відновлення в кінці 1987 року “Комітету захисту Української греко-католицької

---

[1] Вести из СССР... - Кн. 5. - С. 68.

[2] Камінський А. На перехідному етапі. - Мюнхен, 1989. - С. 507.

церкви". Його голова - відомий правозахисник Іван Гель справедливо пов'язував цю подію з розширенням політичного ареалу боротьби за національне відродження українського народу.

Об'єднавши впливових політичних і релігійних діячів, "Комітет захисту УГКЦ" виробив і обгрунтував тактику боротьби обумовлену внутрішніми і зовнішніми чинниками на тому чи іншому етапі. Так, якщо 1988 рік за визначенням І.Геля був роком петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади та управління, то 1989 рік став роком масових богослужінь, маніфестацій і демонстрацій[1].

В 1989 році багатотисячні демонстрації пройшли у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Стрию інших населених пунктах. Кульмінаційним моментом в акціях протесту стали багатолюдні богослужіння та маніфестація у Львові 17 вересня 1989 року, в якій взяло участь близько 200 тисяч віруючих. Відомий український історик, академік НАНУ Ярослав Ісаєвич назвав згадану акцію винятковою подією в політичному житті України[2].

Широкий резонанс у світі мало також перманентне голодування вірних УГКЦ у Москві, що тривало з 19 травня по 24 листопада 1989 року Ось яке враження, зокрема, справило воно на видатного українського письменника, народного депутата СРСР Олеся Гончара: "...Щодня, виходячи з готелю, щоб іти на З'їзд, і повертаючись після засідань, бачимо біля входу в метро чи на розі вулиці транспаранти ("Нас 4 мільйони!"), бачимо бліді, скорботні обличчя людей, що ставали навколішки, проголошуючи молитви. Довкола натовп москвичів, погляди на тих, що моляться, здебільшого співчутливі. Хто вони? Це віруючі Української

[1] Гель І. Грані культури. Львів, 1993. - С. 178, 180.
[2] Там само. - С. 181.

католицької церкви (УКЦ), що прибули до столиці шукати захисту від переслідувань, домагатися дозволу молитися своєю мовою та в своєму обряді. В часи сталінських репресій віруючі цієї церкви зазнали жорстоких гонінь і тепер сподіваються, що їм, як і людям інших віросповідань буде, нарешті, повернуто втрачене, буде надана можливість дотримуватись братньої віри, тобто право, що має забезпечуватись усім громадянам конституційно”[1].

Слід відзначити, що питання легалізації УГКЦ знаходили розуміння і підтримку серед демократичної громадськості Росії. 3 червня 1988 року на прес-конференції в Міністерстві закордонних справ академік А.Сахаров закликав радянський уряд легалізувати УГКЦ. Інший народний депутат СРСР, літературознавець і критик Сергій Аверинцев у своїй статті в газеті “Радянська культура” попереджав, що “...заборона уніатства не сприяє престижу нашої держави, як і не відповідає вона ...гідності православ’я, принаймні при далекоглядному розумінні останнього”. Такої ж думки притримувались православні російські священики Гліб Якунін й Георгій Едельштейн, які вважали, що “...оскільки Російська православна церква перебуває в глибокій стагнації, легалізація Української католицької церкви, духовне життя цієї церкви, матиме позитивний вплив на відновлення духовного життя Російської православної церкви”[2].

Займали конструктивну позицію в справі легалізації УГКЦ й численні міжнародні релігійні та правозахисні організації, які широко оприлюднювали акції її прибічників. Певний тиск здійснював на радянське керівництво і Ватикан. Ще в червні 1988 року спеціальний

---

[1] Гончар О. “Виправдати сподівання...”// Літер. Україна. - 1989. - 29 червня.

[2] Камінський А. Вказ. праця. - С. 515, 517, 531.

посланець Іоанна-Павла II вручив М.Горбачову меморандум про становище католиків в УРСР, в якому приділялась важлива увага питанням легалізації УГКЦ. Дещо пізніше, 5 жовтня 1989 року, і сам Іоанн-Павло II на Синоді українських католицьких священиків в Римі заявив, що радянська демократизація не буде повною без легалізації УГКЦ[1].

Зважаючи на масовий рух за легалізацію УГКЦ як в Україні, так і далеко за її межами, позицію Ватикану, широку міжнародну підтримку, 1 грудня 1989 року голова Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР М.Колесник за кілька годин до зустрічі М.Горбачова з Іоанном-Павлом II був змушений прилюдно заявити про надання греко-католицьким громадам права реєстрації нарівні з іншими релігійними конфесіями[2]. Виходячи з цього, 23 січня 1990 року в Преображенській церкві у Львові відбувся Собор УГКЦ, який визнав рішення Львівського Собору 1946 року неканонічними і незаконними та проголосив Акт про легалізацію УГКЦ.

Таким чином, аналіз архівних джерел, опублікованих та оприлюднених матеріалів дають підставу зробити такі основні висновки:

- по-перше, рішення Львівського Собору 1946 року були так і не визнані переважною більшістю кліру і віруючих Української греко-католицької церкви, яке обумовило її існування на нелегальному становищі протягом останніх чотирьох з половиною десятиріч;

- по-друге, вже в кінці 1940-х - на початку 50-х років сформувався і отримав численних прибічників рух за легалізацію УГКЦ, який знайшов своє виявлення у функціонуванні незареєстрованих релігійних громад, створенні організацій захисту прав віруючих, ряді інших акцій протесту;

---

[1] Камінський А. Вказ. праця. - С. 511, 539.
[2] Там само. - С. 545.

- по-третє, політичні репресії проти віруючих УГКЦ в 1950-80-х рр. не лише не змусили їх зректись своїх переконань, а й навпаки підштовхнули до послідовної і самовідданої боротьби за поновлення свого правана свободу віросповідання;

- по-четверте, рух за легалізацію УГКЦ став невід'ємною складовою українського національного руху, відобразив прагнення кількох поколінь наших співвітчизників до власної державності, вільного і самобутнього розвитку.

В першій половині 1990-х років спостерігається розширення впливу і зростання авторитету УГКЦ. Підтвердженням цього, можуть служити реєстрація УГКЦ в цілому, і окремих її церковних структур як юридичних осіб, повернення до свого престолу у Львові Блаженнійшого Мирослава Івана кардинала Любачівського, урочистості з нагоди перенесення на батьківщину праху кардинала Й.Сліпого, в яких взяв участь Голова Верховної Ради України Л.М.Кравчук та інші.

Разом з тим, було б не вірним вважати всі проблеми, пов'язані з легалізацією УГКЦ, остаточно вирішеними. Йдеться перш за все про нез'ясованість майнових питань, що породжує міжконфесійні конфлікти і суперечності. Серйозних досліджень потребує і сама історія УГКЦ, її місце і роль на різних історичних етапах. Водночас, визнання Української греко-католицької церкви можна по праву вважати однією з найважливіших віх на шляху розбудови Української незалежної держави, вагомим кроком до утвердження в країні громадського миру і злагоди.

§3. ЗАХОДИ ПО ОБМЕЖЕННЮ ВПЛИВУ ОКРЕМИХ РЕЛІГІЙНИХ КОНФЕСІЙ І ТЕЧІЙ ТА РЕАКЦІЯ НА НИХ З БОКУ КЛІРУ І ВІРУЮЧИХ

З кінця 1950-х років вище політичне керівництво України, уряд республіки, Рада в справах релігій при РМ УРСР здійснювали планомірну роботу по обмеженню впливу на віруючих найбільш поширених релігійних конфесій і течій. Своє конкретне виявлення це знайшло у ряді законодавчих і нормативних актів, спрямованих на повне підпорядкування релігійних громад державним органам, скорочення духовних учбових закладів, чисельності священнослужителів тощо. Владні структури вдавалися також і до таких підступних кроків, як дискредитація окремих конфесій, релігійних груп, священиків, ініціювали ствердження розкольницьких тенденцій. Зокрема, саме такі завдання покладалися на відділ № 4 П'ятого управління Комітету держбезпеки України і його місцеві структури. Останні, спираючись на розгалужену агентурну мережу, відстежували релігійні процеси, що відбувалися у регіонах, висловлювали свої рекомендації уповноваженим в справах релігій.

Спільними зусиллями органів КДБ та апарату уповноважених в справах релігій, при підтримці партійних та радянських органів, втілювались у життя плани повного витіснення з теренів України римо-католицької церкви.

Всупереч духовним запитам віруючих під різними приводами здійснювалось поступове зменшення римо--

католицьких громад. Якщо в 1948 р. в Україні налічувалось 246 таких громад, то на початок семидесятих років їх кількість не перевищувала 100. Відповідним чином скоротилась чисельність ксьондзів - з 79 до 45[1].

Однак, це не призвело до повного занепаду римо-католицької церкви в Україні. В 50-х роках, після Львівського (1946 року) та Ужгородського (1948 року) Соборів, у костьоли прийшло чимало католиків східного обряду. Високу активність виявляли католицькі священики. Незважаючи на свою незначну кількість, вони встигали проводити служби у кількох громадах.

Не послаблялися зв'язки українських ксьондзів і з Святим Престолом. Вже в кінці 50-х років в Україні (за свідченням заступника начальника IV Управління КДБ при РМ СРСР Ізмайлова) діяв законспірований центр римо-католицької церкви у складі 4 ксьондзів, який підтримував постійні зв'язки з Ватиканом[2]. Подібні контакти радянські спецслужби фіксували й надалі. Зокрема, їм стало відомо, що в 1969 році ксьондз Северин (Львівська область) використав приватну поїздку до Польщі для зустрічі з представником Ватикану в ПНР[3].

У середині 70-х років голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР інформував вище політичне керівництво республіки про зростаючу активність римо-католицьких громад, особливо у Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій та Львівській областях. Звідти надходило чи не найбільше петицій, скарг на посадових осіб, які необгрунтовано відмовляли у реєстрації священиків, забороняли їм відвідувати тяжко хворих і помираючих в лікарнях і будинках престарілих, не дозволяли відзначати релігійні свята тощо[4] .

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 823. - Арк. 9.
[2] ДАРФ. - Ф. 6991 с, оп. 30, спр. 163. - Арк. 9.
[3] РДАНІ. - Ф. 5, оп. 63, спр. 89. - Арк. 170.
[4] Там само. - Арк. 171-172.

Активізація римо-католицьких громад стала предметом спеціального обговорення на засіданні Ради в справах релігій при РМ УРСР, яка заслухала питання "Про деякі процеси та явища в діяльності католицької церкви і стан контролю за виконанням законодавства про культи римо-католицькими об'єднаннями у Вінницькій області". Рада зобов'язала уповноважених на місцях "...вжити заходів по попередженню негативних явищ в діяльності римо-католицької церкви"[1] .

Разом з тим, враховуючи ситуацію, що склалася в ряді областей України, владні структури були змушені піти на певні поступки, дозволивши підготовку ксьондзів для українських парафій в Каунаській духовній семінарії[2]. Останнє, як з'ясувалося, призвело до непередбачених наслідків, оскільки зміцнило зв'язки українських ксьондзів з опозиційними католицькими колами в Литві.

За повідомленням Ради в справах релігій при РМ СРСР католицька опозиція в Литві об'єднувалась навколо усунутих від церковного життя єпископів Ю.Степановичюса та В.Сладкявичюса, а також ксьондзів Амбрасаса, Густойтиса, Кишкиса, Пукенаса, Предкялиса та інших. Згадані представники духовенства формували незареєстровані громади, поширювали петиції і листи, закликаючи ксьондзів і віруючих "постраждати за справу церкви", взяти на себе "мученицький хрест", "щоб добитися для неї свободи"[3].

У листопаді 1978 року в Литві було створено правозахисну організацію "Католицький комітет захисту прав віруючих", вплив якого поширювався на римо--католицькі парафії інших республік СРСР. Зокрема, не залишили байдужими священиків і віруючих пропозиція "Комітету" відмовитись від запропонованого

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 1357. - Арк. 9.
[2] РДАНІ. - Ф. 5, оп. 63, спр. 89. - Арк. 173.
[3] Там само. - Арк. 167.

державними органами неканонічного і неконституційного нового "Положення про релігійні об'єднання", заклик до акцій протесту проти утисків віруючих-католиків, приурочених до відкриття в листопаді 1980 року Мадридської конференції країн-учасниць Гельсінської угоди[1].

Намагаючись обмежити контакти римо-католиків України з їх опозиційно настроєними єдиновірцями в прибалтійських республіках, інших зарубіжних країнах, владні структури республіки вдалися до цілого ряду запобіжних заходів.

Так, були встановлені обмеження на ввезення предметів культу і релігійної літератури. Лише на КПП Мостиська щорічно вилучалося до 5 тисяч книг, брошур, проспектів релігійного змісту[2].

Грубо втручались представники Ради у справах релігій і в справи церковного управління. Коли в 1982 році кардинал Вайводс доручив житомирському ксьондзу Я.Пурвінському здійснювати керівництво римо-католицькими парафіями України та Молдавії, надійшла категорична відмова реєструвати священика в цій якості. Його навіть попередили про відповідальність за діяльність, що виходила за межі Житомирської парафії[3].

Відповіддю на подібні утиски стали відмови католицьких громад від реєстрації, що до 80-років не практикувалося. Так, в 1982 році тільки в Житомирській області було виявлено 3 незареєстровані римо-католицькі громади, куди входила переважно молодь, яка збиралася в приватних будинках на колективні моління[4].

Вкрай несприятливі умови склалися в досліджуваний період і для прибічників юдаїзму. На рубежі 1950-х - 60-х років в Україні спостерігається масове зняття з

[1] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 47.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, - спр. 823. - Арк. 10.
[3] Там само. - Спр. 2403. - Арк. 30.
[4] Там само.

реєстрації юдейських громад. Якщо в 1959 році в республіці діяла 41 юдейська громада, то на кінець 1962 року їх залишилось тільки 15. Причому молитовні будинки (синагоги) мали лише 13 громад[1]. Та навіть ці показники не влаштовували владні структури, які для досягнення бажаного результату вдавалися до відвертої компрометації юдейських громад.

21 квітня 1962 року завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г.Шевель інформував вище політичне керівництво про те, що "...Львівський обком партії разом з органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу юдейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті "Львівська правда" було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні і спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих... Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою в справах релігійних культів при РМ СРСР про зняття з реєстрації юдейської релігійної громади м.Львова"[2].

Уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К.Полонник у доповідній записці від 13 листопада 1962 року на ім'я секретаря ЦК КПУ А.Скаби пропонував поширити досвід "львівських партійних та радянських організацій" в інших областях республіки[3].

Скорочення юдейських релігійних громад супроводжувалось зростанням кількості міньянів - незареєстрованих об'єднань. На початок 1968 року в Україні функціонувало 20 синагог і 52 міньяни[4]. В більшості

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр. 5488. - Арк. 231.
[2] Там само. - Арк. 57-58.
[3] Там само. - Арк. 231-232.
[4] Там само. - Оп. 25, спр. 186. - Арк. 65.

своїй міньяни об'єднували громадян за рівнем освіти і навіть віком. Наприклад, в Києві на вулиці Батиєвій тривалий час функціонував міньян, що складався з єврейської молоді[1].

Засоби масової інформації намагалися зобразити міньяни у вигляді якихось там підпільних організацій. Газета "Київська правда" в статті "Таємниці міньяну" переконувала своїх читачів, що їх головною метою є не задоволення релігійних потреб віруючих, а культивування націоналістичних почуттів, ідей "виключності" і "богообранності" єврейського народу, "шкідливих концепцій сіонізму". Особливо схвилювало газету, що євреї, збираючись по суботах в міньян м.Богуслава слухали проповіді про основи юдейської моралі Йосипа Бабича, Мойші Становського, Нухима Гомберга, Ісаака Дучинського та ін.[2].

Спостерігаючи зростання кількості міньянів, неможливо не помітити також утворення в кінці 50-х - на початку 60-х років стаціонарних та пересувних підпільних хедерів (юдейська релігійна початкова школа для хлопчиків). Органи КДБ зафіксували наявність таких навчальних закладів на Закарпатті - в м.Ужгороді, м.Виноградові, с.Середнє Водяне Рахівського району та в ряді інших населених пунктів республіки[3].

Не зменшилась кількість незареєстрованих юдейських громад і в 70-х - на початку 80-х років. Уповноваженими в справах релігій при Раді Міністрів УРСР на 1977 рік було виявлено 54 міньяни. Причому, на їх думку, загальна кількість міньянів в Україні була значно більшою. Таким чином, заходи спрямовані на дискредитацію юдаїзму, не давали бажаного результату. Більше того, вони лише стимулювали процес виходу

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, - спр. 5488. - Арк. 71.
[2] Київська правда. - 1959. - 29 липня.
[3] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, - спр. 186. - Арк. 72-73.

юдейських громад з-під впливу держави.

Не виправдовувала себе тактика "поділяй і пануй" і щодо євангельських християн-баптистів (ЄХБ) - однієї з найчисленніших протестантських церков в СРСР. Сьогодні навіть важко уявити, яких утисків і переслідувань зазнали віруючі цієї конфесії. За даними баптистів лише в 20-30-х роках у в'язниці і в табори було кинуто більше 25 тисяч їх єдиновірців[1].

І в наступне десятиріччя влада всіляко намагалася підпорядкувати собі духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Так, в 1944 році під тиском вищого політичного керівництва країни та Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР пройшло об'єднання двох великих релігійних течій і створено "Союз євангельських християн-баптистів". Штучність такого об'єднання цілком усвідомлювали й функціонери Ради у справах релігійних культів, які повідомляли керівництво про те, що більшість віруючих баптистів та євангельських християн йшли на утворення "Союзу" з великою неохотою.

В 1945 році здійснено чергову політичну акцію: приєднання значної частини п'ятидесятників до Союзу євангельських християн-баптистів. Це викликало широке невдоволення віруючих. Однак, вердикт радянських владних структур не залишав ніякого шляху до відступу[2] .

Грубе втручання державних органів у справи церкви призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група баптистів, що виступала проти політичних експериментів, вийшла з ЄХБ і утворила нелегальну релігійну баптистську організацію, прибравши собі назву "чистих баптистів". Проти об'єднання виступала також значна частина п'ятидесятників, які продовжували

[1] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 142.
[2] Там само.

дотримуватись власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культи і відмовлялися від служби в армії.

Другий серйозний розкол в ЄХБ стався у 1960 році, коли Всесоюзна рада ЄХБ за вказівкою партійно-державних кураторів релігії видала два документи, якими регулювалось церковне життя: "Нове положення ЄХБ" та секретний "Інструктивний лист старшим пресвітерам".

Навіть при побіжному аналізі видно, що прийняті документи суттєво розходились з основними принципами баптистського віросповідання.

Так, в обов'язки старшим пресвітерам в "Листі" ставилось "стримування нездорових місіонерських проявів". Вони мали "подолати нездорову практику гонитви за новими членами". Заборонялося хрестити громадян до 18 років, а старших від цього віку - лише після суворого дво-трирічного випробувального терміну. "Нове положення" забороняло проповідувати за межами своєї обшини, а своїм общинникам - лише в молитовному будинку; заборонялось відвідувати богослужіння в інших общинах тощо.

Одночасно наявність в "Положенні" заборони на взаємодопомогу між членами общини кидав напризволяще сім'ї заарештованих баптистів та покараних в адміністративному порядку за проведення богослужінь[1].

Таким чином, "Лист старшим пресвітерам" та "Нове положення ВРЄХБ"* віддзеркалили спробу владних структур остаточно підкорити собі одну з найвпливовіших протестантських церков. Зрозуміло, це не могло не викликати суттєвої протидії з боку окремих громад євангельських християн-баптистів, а також цілого ряду

[1] ДАРФ. - Ф. 6991 с, оп. 4, спр. 133. - Арк. 13 зв.
* Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів.

їх авторитетних релігійних діячів. Отримавши суворо засекречені документи, впливові баптисти - Олексій Прокоф'єв, Геннадій Крючков, Георгій Вінс та інші розцінили їх як віровідступництво ВРЄХБ і розпочали активні дії проти сформованого офіційною владою духовного центру євангельських християн-баптистів. По-перше, вони широко розповсюдили згадані документи і ознайомили з ними широкий загал[1]. По-друге, об'єднавшись в Ініціативну групу і утворивши Оргкомітет, вони вимагали проведення з'їзду за участю всіх зареєстрованих та незареєстрованих громад Радянського Союзу, який фактично не проводився з 1926 року[2]. Пропозиції Організаційного комітету знайшли чимало прихильників. В рішенні Оргкомітету щодо протицерковної діяльності ВРЄХБ констатувалося, що в усіх громадах заклик про проведення з'їзду знаходить розуміння і широкий відгук.

Причому, Оргкомітет рішуче відкидав будь-які звинувачення в розкольницькій діяльності. "Весь цей час, - говорилося в його зверненні до всіх віруючих ЄХБ, - ми неодноразово зверталися до керівництва ВРЄХБ, запрошували до покаяння та співробітництва по великій справі відновлення євангельських принципів служіння церкві. Але воно не лише не дало згоди, а й почало відкриту ворожу роботу проти заходів, здійснюваних ініціативною групою"[3].

Відкидаючи саму ідею співробітництва з "розкольниками", ВРЄХБ перейшла від тактики оборони до активного наступу на прибічників Прокоф'єва і Крючкова. Аналізуючи документи, поширені офіційно зареєстрованим духовним центром євангельських християн--

---

[1] Опублікований, зокрема, в журналі "Сучасність". - 1968. - № 6. - С. 91-92.

[2] ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 2, - спр. 413. - Арк. 67.

[3] Там само. - Спр. 288. - Арк. 13.

баптистів, можна переконатися в причетності до їх підготовки Ради в справах релігій при РМ СРСР та V-го управління КДБ СРСР. Вони пропонували "виявити найбільш засмічені посланнями Прокоф'єва общини" опозиційно настроєних старших пресвітерів і віруючих, проводити профілактичні бесіди[1].

Настійно рекомендуючи пресвітерам та церковним радам громад ЄХБ впроваджувати згадані заходи в життя, Андреєв, старший пресвітер ВРЄХБ по Україні, повчав, що "... що слово Боже вчить нас нікого не засуджувати, не злословити та підкорятися не лише служителям церкви, але й бути покірними начальству, не злословити та не засуджувати владу"[2].

Директивних вказівок вистачало. Проте втілити їх у життя було надзвичайно важко і нереально, оскільки розмежування проходило не лише серед окремих громад ЄХБ, а й навіть у сім'ях їх послідовників. Так, в баптистській сім'ї Здоровців, що на Харківщині, проходило справжнє розмежування між батьками і дітьми. Останні вбачали шлях до очищення своєї церкви у повній її незалежності від держави та уповноважених нею органів[3].

Не вдавалися владним структурам та функціонерам з ВРЄХБ наміри компрометації "Ініціативної групи "О.Прокоф'єва та Г.Крючкова, які обрали нелегкий шлях до істини.

Олексій Прокоф'єв, в минулому вчитель математики і хімії, тривалий період свого життя провів в тюрмах і таборах, бо засуджувався за антирадянську діяльність. Однак, кожного разу, відбувши покарання, він знову повертався до пропаганди вистражданих ним ідей.

---

[1] ЦДАВО України. - Спр. 360. - Арк. 182.
[2] Там само. - Спр. 388. - Арк. 151.
[3] Архів УСБУ в Харківській обл. - Спр. 034456, т. 1. - Арк. 34 зв. - 35.

Геннадій Крючков - молода людина, син віруючих батьків - членів московської громади ЄХБ. Незважаючи на різницю у віці, пристав до Прокоф'єва і став одним з найближчих його соратників. В документах ВРЄХБ, не знаходимо компрометуючих матеріалів, умотивованих звинувачень організаторів "Ініціативної групи". Без будь-яких доказів їх показували в найнегативнішому світлі, називали "посланцями сатани, що принесли з собою розбрат в душах віруючих"[1].

Разом з тим, влада змушена була піти на певні поступки. 15 вересня 1963 року пройшов з'їзд ВРЄХБ, але з ретельно підібраним складом учасників. Готуючи його, голова Ради в справі релігійних культів при РМ СРСР А.Пузін так інструктував підпорядковані йому місцеві органи: "До пори до часу вся робота по підготовці до наради (з'їзду - авт.) повинна проводитись негласно, щоб не збуджувати активності підбурницьких елементів. Ніхто до наради не повинен знати про характер наради більше того, ніж буде викладено в листі ВРЄХБ старшим пресвітерам.

...Необхідно передбачити, що імовірно й після вищеозначеної наради нелегальна діяльність баптистських товариств і груп не припиниться повністю. Враховуючи це, ЦК КПРС доручив Раді в справах релігійних культів і комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР вжити додаткових заходів до припинення нелегальної діяльності баптистських організацій, активно використовуючи при цьому допомогу місцевих партійних, комсомольських і профспілкових організацій"[2].

Хоча ретельно підготовлений з'їзд і відмінив "Нове положення" та "Інструктивний лист", однак замінив їх зовсім недемократичним статутом ВРЄХБ[3]. Цілком очевидно,

[1] ЦДАГО України. - Ф. 4648, оп. 2, - спр. 360. - Арк. 175-177.

[2] Державний архів Вінницької обл. (далі - ДА ВінО). - Ф. 2700, оп. 7, спр. 544. - Арк. 54.

[3] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 144.

що подібні рішення кардинально розходились з вимогами Оргкомітету, який наполягав на скликанні демократичного з'їзду євангельських християн-баптистів. Його члени пропонували також внесення до "Положення про Союз євангельських християн-баптистів" ряд суттєвих змін, які давали б можливість для побудови церкви євангельських християн-баптистів виключно на демократичних засадах, без дріб'язкового опікування пресвітерів з боку держави. Якщо за наявними документами в ВРЄХБ об'єднувались лише зареєстровані громади євангельських християн баптистів, то в пропозиціях Оргкомітету йшлося про створення такого духовного центру, який би на основі принципів добровільності з'єднав всі наявні громади і групи ЄХБ[1].

Ідеї звільнення церкви з-під щільної опіки державних органів стали основоположними і в листі Г.Крючкова та А.Шалашова, направленому в січні 1963 року на ім'я М.С.Хрущова. В ньому говорилося: яким би не був державний устрій, церква повинна бути вільною від втручання світської влади в її внутрішнє життя. Члени Оргкомітету категорично наполягали на з'їзді уповноважених ЄХБ скликаному демократичним шляхом, усуненні перешкод при проведенні богослужінь євангельських християн-баптистів, припиненні різного роду репресій проти членів незареєстрованих громад[2].

Оргкомітет звертався безпосередньо до окремих релігійних громад, груп віруючих. Зокрема в 1963-1964 роках майже в кожній з областей України побувало 8-10 прибічників Оргкомітету, які здійснювали нелегальні богослужіння, зустрічаючись з віруючими. В 60-х роках своєрідним центром діяльності Оргкомітету стала Україна, де тривалий час перебували його голова Г.Крючков, секретар Г.Вінс, активні діячі неофіційного об'єднання

---

[1] Архів УСБУ в Харківській обл. - Спр. ОХ4456-П. - Реч. докази.

[2] ДАРФ. - Ф. 6991 с, оп. 4, спр. 141. - Арк. 2-5.

ЄХБ - Є.Коваленко, Л.Коваленко, А.Кечик, П.Оверчук, В.Мельничук, В.Журило, М.Згурський та інші[1].

В кінці 1962 р.та на початку 1963 р. кілька нарад Оргкомітету проведено у Вінниці, де певний час проживав Г.Крючков[2].

Систематично проводились нелегальні засідання Оргкомітету, його президії, скликалися різні міжреспубліканські та всесоюзні наради у Києві.

Так, у вересні 1964 р. у столиці України відбулося розширене засідання Оргкомітету з представниками Кавказу, Сибіру, Середньої Азії, Молдавії, Білорусії. Дещо пізніше, 29 листопада цього ж року, пройшла скликана Оргкомітетом нарада, в якій взяли участь близько 200 представників релігійних громад. Діяльність Оргкомітету давала свої результати. На 1964 р. в Україні вже діяло 178 релігійних громад і груп, що звільнились з-під впливу ВРЄХБ і стали на позиції Оргкомітету[3]

Особливою активною діяльністю Оргкомітету позначений 1965 рік. Так, 22 травня 1965 р. в селищі Борова Фастівського району Київської області проведено нелегальну нараду керівних діячів Оргкомітету, де були представники всіх областей України, а також багатьох республік Радянського Союзу. Керували нею Г.Крючков та Г.Вінс. Учасники дістали завдання: посилити роботу по залученню на позиції Оргкомітету нових громад ЄХБ, пожвавити петиційну кампанію за скликання всесоюзного з'їзду ЄХБ, повернення молитовних будинків, раніше відібраних органами влади тощо.

На нараді в с.Борова було прийнято "Звернення до всіх служителів, до всіх братів, сестер, зареєстрованих громад ЄХБ України", яке підписали 135 служителів

---

[1] ЦДАВО України. - Ф. 4648, оп. 2, - спр. 413. - Арк. 62.
[2] ДАВінО. - Ф. 2700, оп. 19, спр. 67. - Арк. 64.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, - спр. 6707. - Арк. 94.

церкви. Серед них: пресвітери М.Шептало (Донецька обл.), І.Рикун (Дніпропетровська обл.), І.Антонов (Кіровоградська обл.), В.Походун (Полтавська обл.), В.Журило (Київ) та інші[1].

Аналогічні документи зацікавлено обговорювались на зборах євангельських християн-баптистів у Львові 29 серпня 1965 року. Близько 400 баптистів, що прибули з різних кінців СРСР, ознайомили Оргкомітет з численними фактами порушення їх прав і свобод, утисків і переслідувань релігійних громад з боку місцевих органів виконавчої влади[2].

Масовий характер носило зібрання баптистів-прибічників Оргкомітету 5 вересня 1965 року в Дарницькому лісі м.Києва. Сюди зійшлись, з'їхались майже 700 віруючих з 25 областей України, в тому числі Харківської, Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Львівської, Чернігівської, Вінницької, Житомирської, Хмельницької, а також Московської, Ленінградської, Ташкентської, Гомельської та інших[3].

З великою надією очікували представники Оргкомітету зустрічі з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.Мікояном, заплановану на 22 вересня 1965 року. На неї запрошувались баптисти М.Батурин з м.Шахти Ростовської області, І.Бондаренко з м.Суми, П.Якименкова з м.Десни Подільського району Московської області, В.Козлов з м.Йошкар-Оли, Л.Говорун з м.Смоленська. На жаль, розмова з керівництвом Верховної Ради СРСР не принесла бажаних результатів. Зовні зберігаючи об'єктивність, А.Мікоян дав зрозуміти, що вищі органи державної влади та управління не мають підстав відмовляти в довірі ВРЄХБ, тому не може навіть йти мова про будь-яку підтримку

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, - спр. 6707. - Арк. 177.
[2] Там само. - Спр. 6007. - Арк. 198-199.
[3] Там само. - Арк. 204-207.

Оргкомітету[1].

Втративши надію на справедливе вирішення своїх проблем, скликання на демократичних засадах з'їзду євангельських християн-баптистів, Оргкомітет у вересні 1965 року прийняв рішення про організаційне оформлення "неофіційної" течії ЄХБ і створення постійно діючого, незалежного від ВРЄХБ органу - Ради Церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). До складу Ради, очолюваної Г.Крючковим (голова) та Г.Вінсом (секретар), увійшло 11 осіб, які представляли різні регіони СРСР[2].

Діяльність Оргкомітету, міжнародна її підтримка викликали рішучу протидію владних структур. Не маючи, очевидно, під руками більш вагомих аргументів, вони знову застосували старий випробуваний метод політичних репресій. Широка хвиля їх прокотилася в Україні у 1961-1964 роках. Саме у цей час, зокрема, в м.Жданові заарештували і засудили одного з ініціаторів створення Оргкомітету по скликанню з'їзду ЄХБ Олексія Прокоф'єва. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко у доповідній записці ЦК Компартії України № 1530/16 від 2 червня 1962 року рекомендував використати арешт і засудження Прокоф'єва для дискредитації "неофіційної" течії в ЄХБ[3].

На основі рекомендацій КДБ відділ агітації і пропаганди ЦК КПУ розробив спеціальні заходи "по розвінчанню підривної діяльності нелегальних баптистських угрупувань і компрометації її керівників". Вони передбачали публікацію серії статей в пресі, проведення відповідних пропагандистських заходів місцевими партійними та радянськими органами. Одночасно з цим, як

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, - спр. 5991. - Арк. 195-198; спр. 6007. - Арк. 209-215.

[2] ДАРФ. - Ф. 6991 с, оп. 4, спр. 176. - Арк. 130.

[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, - спр. 5488. - Арк. 25.

довідуємось з листа завідувача відділом ЦК КПУ Г.Шевеля секретарю ЦК КПУ І.Казанцю, для припинення діяльності незареєстрованих релігійних громад поряд з методами виховного характеру (лекції, антирелігійні вечори, збори трудящих, громадські суди) рекомендувалось застосовувати і адміністративні заходи, передбачені радянським законодавством[1].

Спеціальні рекомендації своїм уповноваженим на місцях розробила і Рада в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Вони носили назву: "Посилити роботу по припиненню нелегальної діяльності сектантів" і вимагали ширше застосовувати щодо віруючих адміністративні заходи. Щоправда, сам голова Ради у справах релігійних культів А.Пузін був не дуже переконаний в дієвості пропонованих ним заходів[2]. Пізніше на закритій нараді він змушений визнати, що "...місцеві органи... пробували вже саджати в тюрми баптистів-розкольників, але це не дало хороших результатів... Гоніння піднесли і зміцнили авторитет ватажків Оргкомітету і допомогли їм... залучити на свою сторону багатьох віруючих"[3].

Думку голови Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР яскраво ілюстрував досвід Хмельницької області, де в 1962-1964 роках засуджено 14 євангельських християн-баптистів, які після відбуття покарання не лише не відмовились від своїх поглядів, а навпаки, тісніше згуртувались навколо Оргкомітету[4].

Не зламали, не змусили відректися від євангельської віри репресії прибічника Оргкомітету Бориса Здоровця, уродженця Харківської області, заарештованого ще в

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, - спр. 5488. - Арк. 26.

[2] Державний архів Волинської обл. - Ф.Р. 605, оп. 2, спр. 36. - Арк. 1 зв.

[3] Алексеева Л. Вказ. праця. - С. 144.

[4] Державний архів Хмельницької обл. (далі - ДА Хм.О). - Ф. 338, оп. 9, спр. 156. - Арк. 2.

грудні 1961 року. Його провина полягала в розповсюдженні документів Оргкомітету, в тому числі "Звернення до громад ЄХБ", підписаного О.Прокоф'євим та Г.Крючковим[1].

У вироку в справі баптиста Є.Смірохіна (народний суд Змієвського району Харківської області 29 вересня 1962 р.) констатувалося: "Реакційний характер нелегальної громади, очолюваної підсудним в селі Соколів полягає у тому, що вона висловлювала незадоволення діючим положенням Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів, а також діяльністю її виконавчого органу[2].

Утворення Ради церков ЄХБ стало приводом для нових переслідувань віруючих євангельських християн--баптистів. Ряд прийнятих нормативних і законодавчих актів розв'язували руки правоохоронним органам.

Так, Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 року передбачав кримінальну відповідальність за дії, що порушували законодавство про релігійні культи[3]. На його основі лише в 1966 році за даними РЦ ЄХБ, поданими до Організації Об'єднаних Націй, правоохоронними органами України було притягнуто до кримінальної відповідальності близько 40 баптистів. Різні терміни ув'язнення отримали: секретар РЦ ЄХБ Г.Вінс (Київ), віруючі П.Оверчук, С.Лунченко, Г.Мегедь, В.Шупортяк (Київська область), Л.Линник, Д.Виноградський, А.Андрусенко (Житомирська область), І.Костюков, В.Піянківський, С.Каспаров (Хмельницька обл.), В.Павленко, Н.Шевченко, С.Соловйова (Одеська область)[4].

---

[1] Архів Управління СБУ в Харківській обл.-Спр. 034456, т. 1.-Арк. 2, 17-18.

[2] Лист радянських баптистів до У-Тана//Сучасність.-1968.-№ 5.-С. 61.

[3] ЦДАВО України.-Ф. 288, оп. 9, спр. 2938.-Арк. 64.

[4] Там само.-Ф. 4648, оп. 5, спр. 72.-Арк. 18-19.

Переважна більшість порушених кримінальних справ не мала під собою складу злочину, на що звернув увагу заступник Прокурора УРСР С.Скопенко. Як приклад він наводив справу І.Бондаренка та ін. (м.Київ), яка базувалася на звинуваченнях окремих баптистів у створенні опозиційної групи, зорієнтованої на РЦ ЄХБ. І вже зовсім необгрунтованими виглядали звинувачення проти баптиста М.Величка. Провина останнього полягала в тому, що він "...навчаючись в інституті і отримуючи підвищену стипендію, лицемірно приховав свою приналежність до секти ЄХБ, бажаючи отримати вищу освіту і диплом інженера"[1].

Масові арешти євангельських християн-баптистів тривали і наступного, 1967 року. Уповноважений Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР К.Литвин повідомляв секретаря ЦК КПУ А.Скабу, що лише за період з червня 1966 року по квітень 1967 р. в республіці до кримінальної відповідальності притягнуто 55, до адміністративної - 502 особи. Одночасно він вказував на неефективність вжитих заходів. "...Недивлячись на ізоляцію ватажків т.зв. "Ради Церков ЄХБ", - зазначав К.Литвин, - припинити антирадянську діяльність розкольників повністю не вдалося. Як стало нам відомо, тепер створено новий склад "Ради Церков", який продовжує очолювати керівництво віруючими, що відійшли від ВРЄХБ. В республіці їх нараховується понад 5 тис. чоловік. Новий склад "Ради Церков" вже випустив і нелегально розповсюдив свої "Братські листки" № 7-8, провів союзну і міжреспубліканські наради своїх прихильників, активізував так звану "Раду родичів в'язнів", яку очолює мати одного з засуджених лідерів "Ради Церков" Вінса, продовжує підбурювати рядових віруючих писати різноманітні листи в союзно-республіканські та урядові органи, а також в ООН демагогічні

[1] ЦДАВО України.-Ф. 288, оп. 9, спр. 2938.-Арк. 64.

наклепницькі заяви на наше законодавство, на політику партії”[1].

В другій половині 60-х - першій половині 70-х років особливо широкого і гострого характеру набула петиційна кампанія. В іноземних засобах масової інформації у цей період було опубліковано ряд принципового характеру документів, заяв, звернень до керівництва КПРС, радянського уряду, світового співтовариства.

Першорядно звернемо увагу на відкритий лист українського баптиста А.Ковальчука до Л.Брежнєва, вперше опублікований у серпні 1967 року в одному з американських журналів. У ньому у переслідуваннях баптистів звинувачувалось вище політичне керівництво країни. “...Тепер, - відзначав А.Ковальчук, - стало очевидно, що цією фізичною боротьбою проти церкви керує ЦК КПРС, бо тільки він вважає нас за своїх ворогів і в своїх рішеннях намітив та пообіцяв у найкоротший час покінчити з церквою”[2].

Наскільки недалеким від істини був А.Ковальчук, можна переконатись, ознайомившись з цілком таємною постановою ЦК КПУ від 10 жовтня 1973 року “Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами”. Нею доручалось Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Міністерству юстиції УРСР, Верховному Суду УРСР, КДБ при РМ УРСР активізувати викриття нелегально діючих релігійних сект, вимагалось притягати до відповідальності їх ватажків, узагальнити практику розгляду судами справ про порушення радянського законодавства незареєстрованими релігійними об’єднаннями і дати необхідні рекомендації районним та обласним судам. Спеціальні завдання покладалися на засоби масової інформації, які зобов’язувались “...систематично

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр.6291.-Арк. 26.
[2] Сучасність.-1968.-№ 6.-С. 84.

друкувати матеріали, в яких викривалася антирадянська діяльність нелегальних релігійних груп”[1].

Якою мірою виконувались вказівки ЦК КПУ, свідчать такі основні статистичні дані. Якщо в 1970 році за правопорушення на релігійному грунті було засуджено 18 осіб, в 1971 - 26, в 1972 - 30, то вже в 1973 р. на лаві підсудних опинилося 55 чоловік.

Причому, новим моментом в судовій практиці стало засудження віруючих за політичними статтями. Так, вже згадуваний Б.Здоровець в 1973 році був покараний за ст. 187-1, 187-3 КК УРСР, які передбачали санкцію за розповсюдження наклепів на радянський державний та суспільний устрій[2].

У 1974 році правоохоронні органи України готували відкритий судовий процес над секретарем Ради Церков ЄХБ Г.Вінсом. Його засудження викликало обурення світової громадськості. На захист в’язня совісті стала “Ініціативна група прав захисту людини в СРСР” і особисто академік А.Сахаров. Спільними зусиллями радянських правозахисників та міжнародних організацій Г.Вінса вдалося вирвати з місць ув’язнення. Весною 1979 року він був звільнений і відправлений за кордон серед інших політв’язнів в обмін на звільнення в США радянських розвідників[3].

Справу Г.Вінса на Батьківщині продовжувала його мати - Лідія Вінс, яка протягом 15 років очолювала “Раду родичів в’язнів євангельських християн-баптистів”. Згадана організація виникла ще в 1964 році і ставила за мету підтримку сімей ув’язнених за віру. “Рада” регулярно інформувала світову громадськість про випадки арештів, надавала матеріальну підтримку сім’ям ув’язнених.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1475.-Арк. 79.
[2] Там само - Спр. 1479.-Арк. 105.
[3] Там само. -Спр. 1961.-Арк. 48.

Важливу роль в діяльності “Ради” відігравала Ганна Козорєзова -дружина багаторічного в’язня совісті баптиста Олексія Козорєзова. В 1981 році, після від’їзду Л.Вінс за кордон, вона очолила “Раду” і об’єднала навколо себе десятки родичів ув’язнених.

За свою діяльність Г.Козорєзова неодноразово піддавалася репресіям. В 1980 році проти неї була порушена кримінальна справа за статею 187, яка завершилась умовним засудженням матері десяти дітей до 3 років позбавлення волі. Пізніше Г.Козорєзова, побоюючись ув’язнення, змушена була перейти на нелегальне становище і протягом тривалого часу переховуватись від правоохоронних органів[1] .

Жорстоких переслідувань зазнала за свою участь в роботі “Ради родичів в’язнів ЄХБ” Уляна Германюк - дружина засудженого баптиста Степана Германюка. У вересні 1985 року її, матір п’ятьох дітей, було засуджено до 3 років виправно-трудових таборів[2]. Аналогічним чином склалася доля Галини Ритікової, Серафими Юдінцевої, Лідії Бондар, Наталії Дмитрієвої та багатьох інших.

Незважаючи на переслідування, “Рада родичів в’язнів ЄХБ” продовжувала активно діяти, залучаючи до роботи нових віруючих. Наприклад, вже в середині 60-х років за її участю була здійснена служба налагодження релігійної освіти для дітей. Спеціальні дитячі і юнацькі школи, гуртки і групи організовувались в Полтавській, Луганській, Запорізькій, Житомирській областях[3]. В 1979 році використовувалась така цікава, на наш погляд, форма як організація літніх дитячих пересувних таборів. Перший такий табір під назвою “Лісова церква” був розкинутий поблизу с.Кожушки

---

[1] Вести из СССР...-Т. 3.-С. 165, 205.
[2] Там само. - Т.1. - С. 88, 131.
3 ДАВінО. - Ф. 318, оп. 2, спр. 101. - Арк. 106.

Хойницького району Гомельської області. Згодом він перемістився в м.Новоград-Волинський Житомирської області, а пізніше - в с.Великі Лучки Мукачівського району Закарпатської області. В літньому пересувному таборі його організатори розучували разом з дітьми релігійні вірші і пісні, слухали проповіді тощо.

Діяльність членів "Ради" по організації релігійного навчання дітей розцінювалась правоохоронними органами як протизаконна. 21 серпня 1980 року ініціатори створення літнього табору Павло Ритіков, Володимир Ритіков та Галина Вільшанська засуджені судовою колегією Львівського обласного суду до 3 років позбавлення волі кожний[1].

Прагнучи недопустити розповсюдження ідей РЦ ЄХБ, місцеві органи виконавчої влади та органи державної безпеки активізували роботу по виявленню осередків видання та розповсюдження баптистської літератури. Як відомо, починаючи з 1963 року баптисти-ініціативники видавали свій журнал "Вестник спасения" (з 1976 р. має назву "Вестник истины").

Одночасно "Рада родичів в'язнів ЄХБ" публікувала свої "Чрезвычайные сообщения", а згодом "Бюллетень родственников-узников ЕХБ".

В кінці 70-х - на початку 80-х років правоохоронними органами України проведено ряд операцій, внаслідок яких були вилучені тисячі екземплярів самвидавської літератури. Так, 12 березня 1979 року затримані в м.Чугуєві Харківської області брати Микола та Олександр Чехи, у яких вилучено 15 тисяч бюлетнів "Ради родичів в'язнів ЄХБ"[2]. 19 квітня 1979 року при перевезенні журналу "Вестник истины" зазнали провалу Пилип Боринський та Андрій Урсу[3]. В 1982 році з екземплярами

[1] Архів УСБУ у Львівській області. - Спр. 57332. - Т. 9. - Арк. 3; Т. 10. - Арк. 157.

[2] Вести из СССР... - Кн. 1. - С. 88.

[3] Там само. - С. 92.

вишезазначеного видання потрапив до органів міліції Микола Варакса з м.Запоріжжя[1].

В січні 1980 року в с.Старі Кодаки Дніпропетровської області викритий і розгромлений друкарський пункт видавництва "Християнин". В зв'язку з цим зазнали переслідувань Яків Заплава, Любов Козачієвич, Галина Юдінцева, Тамара Бистрова, Сергій Буклик, Микола Батурин, Павло Білокінь та інші[2]. Всього ж за різного роду релігійну діяльність, пов'язану з РЦ ЄХБ, в 1980-1981 роках було засуджено 28 євангельських християн--баптистів[3].

Хиткість винесених вироків не міг не визнати навіть член Верховного Суду УРСР Ю.Рощенко, який у своєму "Огляді судової практики у справах про порушення законів" про відділення церкви від держави і школи від церкви за 1980, 1981, перший квартал 1982 року навів чимало характерних прикладів[4].

Небажання органів державної влади та державного управління СРСР і УРСР прислухатись до голосу десятків тисяч віруючих, масові репресії проти євангельських християн-баптистів обумовили зближення активу РЦ ЄХБ в Україні з українським правозахисним рухом. Відомо, що син одного з засновників РЦ ЄХБ Георгія Вінса - Петро увійшов до складу Української Гельсінської групи, яка проголосила боротьбу за права людини своїм основним і першочерговим завданням.

В лютому 1978 року Г.Вінс та Н.Строкатова підписали відозву до ряду міжнародних організацій, в якій вказали, що переслідування євангельських християн--баптистів в СРСР докорінно суперечать Заключному Акту Гельсінських угод, підписаних радянським

---

[1] Вести из СССР.-Кн.1. - Т. 2. - С. 82.
[2] НА "Меморіалу". - Ф. 103, оп. 1, спр. 6. - Арк. 362.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 2403.-Арк. 52.
[4] ДАТО. - Ф. 3241, оп. 2с., спр. 89. Арк. 34-40.

урядом[1].

Зневіра в можливості досягнення власних цілей, справедливості і об'єктивності з боку державних органів, правоохоронних організацій породжували серед євангельських християн-баптистів емігрантські настрої. Так, тривалий час домагався виїзду з СРСР заступник пресвітера баптистської церкви в м.Рівне Всеволод Рожко. Та замість виїзної візи він отримав 5 років виправно-трудових таборів, звинувачений в порушенні правил валютних операцій[2].

Не знайшло позитивного вирішення прохання баптиста, батька п'ятнадцяти дітей Володимира Хайла з Красного Луча Луганської області. Його домагання на виїзд з СРСР завершились 22 вересня 1980 року примусовою госпіталізацією в психіатричну лікарню. В 1981 році, у стані відчаю він звернувся з відкритим листом до глав 35 держав, що підписали Гельсінські угоди, в якому звинуватив радянське керівництво в здійсненні насильства над совістю, терору і репресій щодо християн[3].

Демократичні процеси, що розгорнулися в СРСР наприкінці 80-х - на початку 90-х років певною мірою поліпшили становище євангельських християн-баптистів, що відійшли від ВР ЄХБ. Однак і вони не усунули всіх протиріч, які склалися протягом останніх трьох десятиріч в середовищі цієї церкви. Разом з тим, толерантність, виявлена останнім часом українською державою в справах релігії і церкви, відкриває, на нашу думку, широкі можливості для встановлення атмосфери взаєморозуміння в церкві ЄХБ.

Позитивні зміни повинні торкнутися також і громад Християн віри євангельської (ХВЄ) - п'ятидесятників,

---

[1] Українська Гельсінська група... - С. 183-185.
[2] Вести из СССР... - Т. 3. - С. 165, 205.
[3] НА "Меморіалу". - Ф. 102, оп. 1, спр. 43. - Арк. 10-11.

які мають в Україні свою тривалу історію. Поширення п'ятидесятництва в 20-х роках пов'язане з іменем Івана Воронаєва, який прибув з США в 1921 році до Одеси і розпочав тут свою місіонерську діяльність. За неповними підрахунками, на 1928 рік в СРСР вже нараховувалось близько 200 тисяч п'ятидесятників[1].

В роки "великого перелому" на п'ятидесятників розпочалися гоніння. Тисячі віруючих не повернулися з в'язниць. Трагічно загинув в таборах і Іван Воронаєв, ім'я якого шановане в християнському світі.

Будь-які спроби в 1945 році відновити церкву не давали ніякого результату. П'ятидесятникам всіляко перешкоджали створенню власного духовного центру, а зареєстровані громади відносили до Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів[2] . Причому від останніх рішуче вимагали зректися найбільш важливих постулатів їх релігійного життя: спеціально спрямованого виховання дітей, проведення молодіжних і жіночих зборів, здійснення проповідництва, місіонерської та благодійницької діяльності, деяких релігійних обрядів[3]. Тому переважна більшість громад категорично відмовлялася від реєстрації. Пресвітер Іван Федорчук з Олександрійського району Рівненської області так пояснював позицію п'ятидесятників: "В союзі з ВРЄХБ ми не можемо бути, тому що вони відкидають дар Святого Духа пророцтва на іномовах*. Євангельські християни-баптисти вкладаються в політику влади..., а ми стоїмо за мир, ми проти

[1] ДАРФ. -Ф. 6991. оп. 2, спр. 149, -Арк.10.
[2] Алексеева Л. Вказ. праця.-С. 152.
[3] ДАРФ. -Ф. 6991. оп. 2, спр. 149, -Арк.10.
* Назва "п'ятидесятники" пояснюється особливою увагою представників цієї релігійної течії до події, що відбулася, як вказано в Біблії, на 50-й день після воскресіння Христова. В цей день на апостолів зійшов Святий Дух і вони заговорили на невідомих їм мовах. Останнє було сприйнято як знак того, що вони повинні проповідувати християнство іншим народам.

войовничих законів, зброї в руки не беремо і не візьмемо. Тому що вона призначена для вбивства невідомої людини, а ми цього робити не можемо. Якщо владі знадобиться призвати нас до армії, то ми будемо працювати в тилу, для нас, п'ятидесятників, байдуже, яка б не була влада, ми захищати її зброєю в руках не можемо за своїми релігійними переконаннями"[1].

Протягом тривалого часу п'ятидесятників намагалися не помічати.

Навіть у звітах уповноважених у справах релігійних культів в 60-х роках констатувались лише окремі факти без серйозного аналізу ситуації, що склалася навколо згаданої релігійної течії.

Коли ж в першій половині 70-х років до п'ятидесятників поставились більш уважно, то з'ясувалося, що вони практично перебували поза контролем держави. На 1974 рік в республіці налічувалось лише 16 зареєстрованих на 539 незареєстрованих громад та груп цього напрямку[2].

У Вінницькій області діяло 102 незареєстровані громади п'ятидесятників. У Волинській - 32, Луганській - 9, Дніпропетровській - 15, Донецькій - 25, Житомирській - 37, Київській - 37, Миколаївській - 27, Одеській - 39, Тернопільській - 26, Хмельницькій - 59[3].

16 червня 1979 року з'їзд представників незареєстрованих громад п'ятидесятників в Москві проголосив створення свого духовного центру - Братської ради християн віри євангельської п'ятидесятників, що певною мірою сприяло організаційному зміцненню громад, їх кількісному зростанню[4].

Перешкодити поширенню руху п'ятидесятників не

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4704.-Арк. 360-361.
[2] Там само. - Оп. 25, спр. 1040.-Арк. 30.
[3] Там само. - Оп. 24, спр. 4704. _Арк. 49
[4] Алексеева Л. Вказ. праця.-С. 162.

могли навіть численні судові процеси, які супроводжували всю його історію в 50-80-х роках. Лічені роки перебував на волі пастир п'ятидесятників Панас Мельник. В 1956 році він у складі делегації звернувся до вищих органів влади СРСР з проханням про окрему реєстрацію п'ятидесятників. Відповіддю на це звернення став вирок, який визначив П.Мельнику 25 років виправно-трудових таборів. Пізніше, в 1984 році, він був засуджений за свою релігійну діяльність до 3 років у ВТТ суворого режиму[1].

З поля зору спецслужб ніколи не випадав єпископ церкви п'ятидесятників для України, Латвії і Сибіру Василь Боєчко. Неодноразові виклики до правоохоронних органів завершились в 1986 році засудженням до 3 років поневірянь у виправно-трудових таборах суворого режиму[2].

Цілком типовими в 70-80-х рр. стало засудження п'ятидесятників за відмову служити в Радянській Армії. Вже в умовах горбачовської "перебудови" був засуджений до позбавлення волі житель с.Райки Бердичівського району Житомирської області С.Отрада, який за релігійними мотивами відмовився брати у руки зброю[3].

Постійні переслідування і утиски з боку владних структур сприяли зростанню серед п'ятидесятників еміграційних настроїв. За підрахунками міжнародних організацій на лютий 1977 року близько однієї тисячі п'ятидесятників виявили бажання залишити СРСР. Причому, кількість потенційних емігрантів зростала з геометричною прогресією і в 1979 році досягла тридцяти тисяч осіб[4].

---

[1] Вести из СССР...-Кн. 3.-С. 26.
[2] Там само. -Кн. 4.-С. 115.
[3] Там само.-Кн. 3.-С. 293.
[4] Алексеєва Л. Вказ. праця.-С. 159.

Досить сильними були еміграційні настрої серед п'ятидесятників України. Так, 10 жовтня 1977 року секретар ЦК КПУ В.Маланчук та завідувач відділу ЦК КПУ Ю.Єльченко повідомляли першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького про те, що заяви на виїзд з СРСР з релігійних мотивів подали у Рівненській області 93 родини (590 осіб), Тернопільській - 76(276), Чернівецькій - 44 (226), Донецькій - 27 (130), Запорізькій - 21 (98), Волинській - 11 (30). Всього на кінець 1977 року з України прагнуло виїхати 324 родини п'ятидесятників, які налічували 1562 особи[1].

Як рецепт для подолання еміграційних настроїв серед п'ятидесятників, В.Маланчук та Ю.Єльченко рекомендували здійснення більш рішучих заходів по припиненню незаконної діяльності "сектантських екстремістів", посиленню індивідуальної роботи серед віруючих і керівників общин з метою відриву їх від "екстремістів"[2].

Таким чином, вище політичне керівництво не лише перешкоджало п'ятидесятникам у задоволенні духовних запитів на території СРСР, а й відмовляло їм у праві емігрувати з країни, позбавляло інших елементарних прав і свобод. Останнє змусило п'ятидесятників взятись за створення власної правозахисної організації, яка б перебрала на себе захист прав п'ятидесятників, бажаючих емігрувати з СРСР.

Необхідно відзначити, що перші паростки такої організації виникли вже в 1975 році, коли в ряді релігійних громад Краснодарського краю та Далекого Сходу були сформовані т.з. "Ради по еміграції". Своє ж остаточне оформлення вона отримала восени 1981 року після проголошення створення Комітету представників п'ятидесятників, що домагалися виїзду з СРСР (Комітет "Право на еміграцію").

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1508.-Арк. 4.
[2] Там само. -Арк. 5-6.

Одним з керівників Комітету “Право на еміграцію” став Павло Олексійович Ахтьоров, відомий на той час як релігійний письменник, автор трактату “На пути к бессмертию”, послідовний правозахисник, борець за права віруючих.

Свій перший термін ув’язнення - 7 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання - П.Ахтьоров отримав в Донецьку 27 грудня 1971 р. за сумнозвісною ст.62 КК УРСР[1]. За цією ж статтею кваліфікувались його дії і в 1981 році. В даному випадку письменник--дисидент звинувачувався у виготовленні і розповсюдженні антирадянських документів. Йшлося, перш за все, про вже згадуваний трактат “Путь к бессмертию”, кілька петицій на адресу Організації Об’єднаних Націй, інших міжнародних організацій, глав іноземних держав[2].

З Комітетом “Право на еміграцію” пов’язано також ряд інших сфабрикованих в Україні кримінальних справ проти п’ятидесятників. Зокрема, в 1982 році в м.Рівне органи КДБ затримали одного з керівників комітету Василя Мартиновича Бараца. Одночасно з цим проводились обшуки на квартирах п’ятидесятників, вилучалась релігійна література тощо[3].

Зазнав переслідувань в числі інших й один з активних діячів руху п’ятидесятників за еміграцію, батько одинадцяти дітей Іван Лучко з м.Рівне. Лише багатодітність врятувала його від суворого вироку. В 1984 р. Рівненський обласний суд засудив віруючого умовно до 2 років позбавлення волі з 3-річним випробувальним терміном[4].

Трагічно склалася доля п’ятидесятника, батька

[1] Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 545.
[2] Архів УСБУ в Донецькій обл.-Спр. 32073-ФП, т. 1.-Арк. 2, 17, 71.
[3] Вести из СССР...-Кн. 2.-С. 115, 127, 340.
[4] Там само.-С. 116, 388, 407, 430, 437

шістьох дітей Володимира Васильовича Журавля з с.Городниця Підволочиського району Тернопільської області. Внаслідок інциденту,спровокованого органами міліції в сільраді, коли від віруючого вимагали відмовитись від еміграції, він був заарештований і засуджений за опір працівнику міліції та погрозу і насильство до посадової особи[1].

Всіляко переслідуючи п'ятидесятників, правоохоронні органи в першій половині 80-х років в середньому щорічно фіксували 400-500 правопорушень, пов'язаних в основному з ухиленням від реєстрації, виконання громадських обов'язків, в тому числі від служби в Радянській Армії[2].

Репресивні заходи щодо християн віри євангельської широко застосовувались і в другій половині 80-х років. Навіть в умовах перебудови владні структури не були готові до серйозного діалогу з п'ятидесятниками. Яскравим прикладом цього може служити рішення координаційної наради при прокурорі Тернопільської області, ухвалене не пізніше вересня 1987 року. Ним доручалось прокурорам Лановецького, Чортківського, Збаразького, Гусятинського, Кременецького, Підволочиського районів і міста Тернополя спільно з місцевими Радами, начальниками райвідділів КДБ, внутрішніх справ, головами районних народних судів і керівниками інших відповідних відомств "глибоко розібратися в індивідуальному порядку з віруючими - п'ятидесятниками, що подали заяви на виїзд з СРСР"[3] . Отже, як і раніше провідна роль у взаємовідносинах держави і християнами віри євангельської відводилась правоохоронним органам.

Лише в кінці 80-х - на початку 90-х років становище

---

[1] Вести из СССР...-Кн. 2.-С. 346.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 2403.-Арк. 37.
[3] ДАТО. - Ф. 3241., оп. 2с., спр. 119. - Арк. 9.

п'ятидесятників в Україні дещо поліпшилось. Припинилось переслідування віруючих, були звільнені з ув'язнення та реабілітовані найбільш відомі релігійні діячі, керівники громад. Однак, і державі, і віруючим цієї церкви ще необхідно зробити чимало кроків, щоб подолати негативні наслідки, породжені тоталітарною системою.

Складні і суперечливі процеси, здебільшого спровоковані радянськими владними структурами, проходили в досліджуваний період також в середовищі прибічників церкви Адвентистів сьомого дня. Ця релігійна течія виникла в Сполучених Штатах Америки в середині XIX століття і знайшла своїх численних послідовників в царській Росії.

Спроби керівництва церкви в перші десятиріччя радянської влади пристосуватися до нових політичних реалій викликали розкол серед Адвентистів сьомого дня. Частина віруючих відмовилась стати на шлях конформізму і проголосила себе Вірними і вільними адвентистами сьомого дня (ВВАСД).

Характерно, що ВВАСД з моменту виникнення не визнавалася радянською владою, а всі прибічники цієї церкви зазнавали переслідувань. У в'язницях і таборах загинули практично всі керівники ВВАСД Г.Освальд, П.Манжура, В.Шелков. Останнього смерть застала у таборі в січні 1980 року[1].

Не вдаючись в догматичні особливості ВВАСД, необхідно відзначити, що вона, перш за все, виступала проти грубого втручання держави в церковні справи, бо це призводило до моральної деградації людини, позбавляло її можливості виконати свій обов'язок перед Богом.

Зокрема, обгрунтуванню цих та інших питань були присвячені праці - "Взаємовідносини релігії та державнос-

[1] Алексеева Л. Вказ. праця.-С. 166-167.

ті”,“Законодавство про культи”, “Основи справді вільної совісті і рівних прав” та ін.

Вірні та вільні адвентисти сьомого дня діяли у 8 областях нашої республіки. Крім того, на терені України існували громади адвентистів сьомого дня “реформістського руху”, які орієнтувалися на реформістів Заходу і підтримували зв’язок з Генеральною конференцією адвентистів реформістського руху. Подібна орієнтація викликала негативну реакцію владних структур, які за будь-яку ціну прагнули розірвати зв’язки згаданої релігійної течії з Заходом.

11 серпня 1971 р. Рада в справах релігій при РМ СРСР за підписом першого заступника голови А.Барменкова розіслала на місця лист, в якому засуджувала документи, затверджені Генеральною конференцією АСД, в першу чергу, “Церковний порядок”, що визначав не лише канонічну, культову і організаційну сторони діяльності релігійних громад, а й все повсякденне життя адвентистів[1] .

Для дискредитації адвентистів - реформістів в 1974 році у Чернівецькій області було влаштовано над ними відкритий судовий процес. Він ставив за мету продемонструвати ставлення держави до даного релігійного напрямку[2].

Правоохоронні органи, як мовиться, не спускали очей з вірних та вільних адвентистів сьомого дня, хоч їх на початок 80-х років нараховувалось в Україні близько однієї тисячі. За нашими підрахунками, зробленими на основі самвидаву, понад 50 прибічників В.Шелкова зазнали в 70-80-х роках різного роду переслідувань. Особливо активізувались репресії після створення у червні 1979 року в Твері підпільного видавництва ВВАСД

[1]Державний архів Івано-Франківської області. - Ф. 388, оп. 2, спр. 99. - Арк. 74-82.

[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 1040. - Арк. 40.

“Вірний свідок”, в організації якого брав участь віруючий з Дніпропетровська Василь Ковальчук[1].

Жорстоко переслідувались в Україні будь-які спроби розповсюдження документів Всесоюзної Церкви ВВАСД. За подібні дії мали конфлікти з правоохоронними органами Петро Буняк, Ілля Ацута, Людмила Бірюкова, Валентин Бей, Феодора Позюк та ін[2].

Необхідно відзначити, що суттєво обмежувались права і адвентистів сьомого дня, хоч вони й не поділяли поглядів прибічників В.Шелкова або адвентистів-реформістів. Внаслідок цього близько 30% релігійних громад АСД відмовлялись від реєстрації[3].

Документи вищого політичного керівництва та правоохоронних органів дають змогу простежити переслідування прибічників церкви єговістів, які внаслідок наявності духовного центру в м.Брукліні (США) розглядалися не інакше як “агентура зовнішніх розвідок”.

Вже в перші місяці після звільнення українських земель від фашистських окупантів тисячі родин єговістів були депортовані у віддалені райони країни і лише в другій половині 1950-х років змогли повернутися на Батьківщину.

Однак і тут їх чекало розчарування, оскільки владні структури продовжували розглядати єговістів як потенційних ворогів радянського суспільства.

Результатом цього на рубежі 50 - 60-х років стало зростання кількості кримінальних справ, порушених проти єговістів.

Так, в 1954р. був заарештований і засуджений до десяти років позбавлення волі робітник Буристинської будівельної організації “Міжколгоспбуд” Рогатинського району Івано-Франківської області Іван Паркуз[3]. В цьому ж

---

[1] Алєксєєва Л. Вказ. праця.-С. 173.
[2] Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 130, 444, 555; Кн. 2. - С. 389.
[3] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 1367. - Арк. 14.

році до 5 років ВТТ Тернопільським обласним судом за свої релігійні переконання засуджений Микола Борсук[1].

У березні 1962 року на Тернопільщині була порушена кримінальна справа проти Софії Бойко, яка отримала від радянського правосуддя два роки ВТТ загального режиму[2].

Трагічно склалася доля ветерана Великої Вітчизняної війни Миколи Баталюка, що в 1942 році тяжко пораненим у фронтовому госпіталі пристав до єговістів. В 1952р. "за сектантську діяльність" він отримав перший термін ув'язнення (5 років ВТТ), а в 1962р. знову потрапив за грати[3].

Основна провина Людвіга Возного з с.Хатки Тернопільського району Тернопільської області, засудженого в 1962р. до 5 років ВТТ суворого режиму, полягала в тому, що він незадовго до арешту "насмілився" взяти участь в крайовій нараді єговістів, що проходила в Ужгороді, а також поширював серед свого оточення "ворожі" радянському устрою думки та ідеї[4]. Як з'ясувалося пізніше, тиск на єговістські громади виявився неефективним.

За неповними даними, в 60-70-х роках в Україні нараховувалось близько 10 тисяч єговістів руттерфордовського та кілька сотень ільїнського напрямків, причому їх кількість рік у рік зростала.

В 1969 році на півдні України здійснено спроби духовного об'єднання єговістів. Керівниками "Східної частини Українського округу єговістів" було створено т.з. Кримський обвод, що нараховував разом з херсонською групою понад 250 осіб. Чим це закінчилося, довідуємося з оперативних зведень: "В результаті вжитих

[1] Архів УСБУ в Тернопільській обл. - Спр. 3747. - П. - Арк. 150.
[2] Там само. - Спр. 9177. - Арк. 216.
[3] Там само. - Спр. 9179. - П. - Арк. 186-187.
[4] Там само. - Спр. 7219. - П. - Арк. 204-232.

заходів виявлено керівний склад єговістського підпілля та його структура, місця зберігання сектантської літератури, магнітофонних стрічок із записами ворожого змісту, фотонегативи єговістської літератури, а також особи, що займалися її розповсюдженням та розмноженням. На основі зібраних матеріалів 5 ватажків єговістського підпілля в Сімферополі, Джанкої та Ялті притягнуто до кримінальної відповідальності [1].

В 70-80-х роках множились також судові процеси, пов'язані з притягненням до кримінальної відповідальності молодих єговістів, які відмовлялись служити в Радянській Армії, організаторів молитовних зібрань тощо.

Таким чином, спираючись на наявні матеріали, можна твердити, що в останні три десятиріччя політичне керівництво і державні органи продовжували здійснювати курс, спрямований на обмеження впливу окремих релігійних конфесій і течій, грубо втручалися в справи церковного управління, чинили репресії щодо найбільш активних релігійних діячів.

Все це викликало рішучий протест з боку віруючих, сприяло формуванню опозиції як державі, так і конформістськи настроєним церковним лідерам.

---

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 872. - Арк. 11.

§1. КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ: ІСТОРІЯ ЙОГО ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ

У літописі опозиційних течій і рухів післявоєнного періоду помітне місце посідає кримськотатарський національний рух - самовіддана і послідовна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізацію прав і свобод гарантованих йому міжнародними актами, союзною та українською Конституціями.

Перші кроки в становленні та консолідації кримськотатарського національного руху були безпосередньо пов'язані з реакцією депортованого народу на той суворий і принизливий режим "спецпоселення", в якому він опинився внаслідок сумно відомих акцій 1944 року. У зведеннях партійних та радянських органів, правоохоронних структур знаходимо чимало переконливих свідчень про поширення серед кримських татар таких випробуваних форм протесту як масові втечі з місць поселення, порушення встановленого режиму їх функціонування тощо.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних потреб щодо відновлення історичної справедливості, кримськотатарський народ, пов'язував з політичною "відлигою" кінця 1950 - початку 60-х рр. Підставою для таких сподівань були прилюдні заяви радянських керівників, а також ухвалені, в згаданий період, численні партійно-у

рядові документи.

Зокрема, в доповіді М.С.Хрущова на XX з'їзді КПРС вперше відкрито засуджувались масові депортації народів як ганебні, позбавлені будь-якого здорового глузду акції. Разом з тим, вже у виступі лідера КПРС простежувався ряд негативних моментів, що, звичайно, не могло не викликати серйозної стурбованості демократичної громадськості. Так, докладно зупинившись на трагічній долі карачаєвців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців, він навіть не назвав серед скривджених режимом кримських татар[1]. І, як з'ясувалося, не безпідставно, оскільки у вищому політичному керівництві, вже на той час, існувала серйозна розбіжність думок щодо шляхів розв'язання гострих питань, пов'язаних з долею репресованих народів.

Відсутність узгодженої позиції позначалась, певним чином, й на змісті указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року "Про зняття обмежень по спецпоселенню з кримських татар, балкарців, турків - громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни"[2]. Законодавчий акт хоча й передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду представників вишеназваних народів, однак, повністю позбавляв їх права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого під час виселення майна і, найголовніше, закривав їм вистражданий шлях на історичну Батьківщину.

Оголошення указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року викликало масове незадоволення. Сотні громадян з числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР, інших

---

[1] Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. - М., 1991.-С. 49.

[2] Крымскотатарское национальное движение. Том II. Документы. Материалы. Хроника. - М., 1992.-С. 50.

республік відкрито висловили свій протест рішенням радянського керівництва, і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акту. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про оголошення тексту указу, а 233 з них зробили написи на розписках з вимогами повернути їм конфісковане майно та надати дозвіл на виїзд до Криму[1].

Своєрідною відповіддю на вимоги кримських татар стала постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року про відновлення національної автономії калмицького, карачаєвського, балкарського, чеченського та інгушського народів. Її шостий пункт визначав: "Визнати недоцільним надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари складали менше 1/5 частини всього населення і що в складі РРФСР є національне автономне об'єднання - Татарська АРСР, а також те, що в цей час територія Криму є областю Української РСР і заселена. Разом з тим, враховуючи прагнення частини татар, що раніше проживали в Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто побажають, мають право поселитися на території Татарської АРСР"[2].

Постанова ЦК КПРС від 24 листопада 1956 року повністю відкидала самобутність кримськотатарського народу, його право на національну автономію. До того ж нею вводилася в обіг нічим не обгрунтована теза про заселеність Криму, хоча відомо, що лише в 1958 році населення півострова ледь перевищило свій довоєнний рівень.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6166.-Арк. 50.

[2] Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х - середина 80-х гг. XX в.) // Отечественная история. - 1994. - №1. - С. 157-158.

Як з'ясувалося, обмеження в розселенні кримських татар стосувалися не лише Криму, а й ряду інших регіонів країни. Так, своєю секретною постановою від 15 грудня 1956 року Рада Міністрів УРСР визнавала недоцільним розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгарів, вірменів на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей[1].

Незважаючи на свою обмеженість, суперечливість й непослідовність, прийняті в 1950-х роках документи привернули увагу широкої громадськості до невирішених проблем кримських татар, зіграли певну роль в піднесенні кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил.

Характерно, що на етапах формування кримськотатарського національного руху його об'єднуючим ядром стали ветерани партії з числа кримських татар, колишні відповідальні партійні та радянські працівники, ветерани громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Їх представницька делегація відвідала влітку 1956 року Москву, де домагалася прийому у керівництва ЦК КПРС та Президії Верховної Ради СРСР. Однак, незважаючи на докладені зусилля, вищезазначена місія виявилася безуспішною[2].

У вересні 1956 року група комуністів - колишніх відповідальних партійно-державних працівників Кримської АРСР, звернулася з листом на ім'я М.Суслова, в якому просила розглянути питання кримських татар у світлі рішень XX з'їзду КПРС та ленінської національної політики[3].

З аналогічним листом до членів президії ЦК Компартії України звернулися двічі Герой Радянського Союзу Аметхан Султан, колишній секретар Кримського

---

[1] Волобуев О.В. Вказ. праця. - С. 158.
[2] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 18-19.
[3] Крымскотатарское национальное движение. Том II...-С.

обкому партії, комісар Східного з'єднання партизанських загонів Криму Рефат Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар Південного з'єднання партизанських загонів Криму Мустафа Селімов, колишній голова Алуштинського райвиконкому, комісар 4-ої бригади Південного з'єднання партизанських загонів Криму Ісмаїл Хайрулаєв, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Якуб Сеїтов, колишній голова Судацького райвиконкому Уснії Пенирджі, колишній голова Спілки письменників Криму Шаміль Алядинов інші відомі діячі кримськотатарського народу. В своєму зверненні до керівництва Компартії України вони писали: "...Ми любимо і до кінця віддані Радянській Батьківщині. Але ми до сліз любимо і свою рідну землю. Уявіть 80-90-річних білобородих стариків, сивих старух, уявіть собі міцних, сповнених сил, молодих хлопців і дівчат - всі вони мріють лише про те, щоб швидше повернутися в Крим. І ця мрія буде їх переслідувати, доки вони не ступлять на кримську землю..."[1].

Звертаючись до президії ЦК КПУ, відомі діячі кримськотатарського народу, безперечно, реально уявляли собі можливості керівництва республіканської партійної організації, повністю і беззастережно підпорядкованого Москві. Згаданий лист, перш за все, ставив за мету розповсюдити об'єктивну інформацію про історію кримських татар, їх становище, цілі і завдання національного руху.

Аналогічну мету переслідували й інші заходи "Ініціативної групи за повернення в Крим". Так, її представниками в ряді регіонів країни виготовлялись і розповсюджувались збірники документів, присвячені проблемам кримськотатарського народу. Зокрема, член "Ініціативної групи" Мамут Умеров поширював, отриману від

1 ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 4248.-Арк. 292-293.

своїх однодумців з Москви фотокопію книги Амета Озенбашли “Крымские трагедии в период татарской эмиграции”. Ознайомившись з останньою, Енвер Облаєв написав її “продовження” під характерною назвою “Трагедия XX века”. Інший літератор Ібрагім Асанов з м.Ангрена працював над книгою “Кровавый источник”, в якій прагнув висвітлити правдиву історію виселення кримськотатарського народу[1].

Підполковник у відставці Сулейман Асанов, залишивши роботу на виробництві, висловив бажання “служити розв’язанню кримськотатарського питання”. Він протягом тривалого часу збирав списки розстріляних кримських татар в період фашистської окупації, оприлюднював численні факти участі свого народу у Великій Вітчизняній війні, конкретними результатами роботи прагнув розвіяти штучно створений міф про поголовне зрадництво кримських татар[2].

Акції ветеранів революційного руху, активних учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, кримськотатарської інтелігенції поклали початок масовій петиційній кампанії, яка широко розгорнулася в другій половині 1950-х років. Зокрема, в 1957 році активісти кримськотатарського національного руху підготували і направили на адресу ЦК КПРС колективну заяву, під якою стояло близько 14 тисяч підписів їх співвітчизників. Одночасно з цим, до вищого політичного керівництва країни надійшло понад 10 тисяч індивідуальних звернень з вимогою відновити справедливість щодо кримськотатарського народу.

Як правило, петиційна кампанія супроводжувалась спробами членів “Ініціативної групи” зустрітися з вищими посадовими особами СРСР. Одна з таких зустрічей відбулася коли активістів національного руху прийняв

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6166.-Арк. 52.
[2] Там само. - Спр. 4740. - Арк. 76.

член Президії Верховної Ради СРСР, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР А.І.Мікоян[1]. Останній, з притаманною йому гнучкістю, завірив співрозмовників у тому, що керівництво ЦК КПРС і уряду вже впритул підійшло до розв'язання жагучих проблем кримськотатарского народу і лише потрібен час, щоб здійснити всі намічені заходи. Однак, як виявилося, вжиті заходи не тільки не передбачали повернення кримських татар до Криму, а й навпаки, спрямовувались на їх закріплення в колишніх, хоча і дещо модернізованих, резерваціях.

Подібне ставлення до заяв і звернень породжувало розчарування серед кримськотатарського народу, зневіру в можливість справедливого розв'язання своїх проблем. Саме цим, зокрема, можна пояснити частковий спад петиційної кампанії, зменшення кількості колективних та індивідуальних заяв, що надходили до ЦК КПРС, у вищі органи державної влади та управління СРСР.

Разом з тим, значення петиційної кампанії кінця 50-х - початку 60-х рр. важко переоцінити. Як справедливо зауважує Л.Алексєєва, в процесі її здійснення сформувалась і зміцнилась організаційна структура кримськотатарського руху.

Його ядром стали ініціативні групи по підготовці петицій і збору підписів, які послідовно об'єднувались в межах вулиці-села-району-міста-області. Діяльність таких груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших регіонах країни. За далеко не повними даними в різних ланках ініціативних груп самовіддано працювало близько 5 тисяч активістів[2].

---

[1] Крымскотатарское национальное движение. Том II...- С. 287.

[2] Алексеева Л. Вказ. праця. -С. 95.

Ініціативні групи регулярно проводили збори, де обговорювались тексти петицій, обиралися делегації представників кримськотатарського народу для поїздок до Москви, Києва, Сімферополя, відкрито й зацікавлено заслуховували звіти своїх посланців. Характерно, що подібна організаційна структура, випробувана в період петиційних кампаній, збереглася з деякими змінами і надалі, реально вплинула на формування органів кримськотатарського самоврядування в умовах сучасності.

Характеризуючи основні етапи кримськотатарського національного руху, слід відзначити і деякі нові тенденції, що спостерігаються на початку 60-х рр. Йдеться, перш за все, про залучення до активу руху національно свідомої і високоосвіченої молоді. Зокрема, в грудні 1961 - січні 1962 рр. в Ташкенті організовується гурток студентської та робітничої молоді, який з перших кроків своєї діяльності ставив завдання поширювати знання про історію та культуру кримськотатарського народу, інші просвітницькі цілі[1]. На засіданнях гуртка, в яких брало участь до 30 молодих кримських татар, заслуховувались і обговорювались реферати, доповіді, робилися огляди літератури тощо. Як свідчить М.Джемілєв, "молодим людям, які в офіційній літературі читали про своїх предків як про якихось варварів, зрадників, завжди переможених звитяжними росіянами, було приємно почути "новину" про те, що уславлений російський цар Петро I був добре битий в 1711 році біля річки Прут турецько-татарськими військами, що кримські татари не раз наводили порядки в самій Москві, чи про те, що у кримських татар ще півтисячоліття тому був вищий учбовий заклад..."

Дещо пізніше, в молодіжному середовищі виникла

[1] Национальный вопрос в СССР. Сборник документов.- Мюнхен, 1978.-С. 255-271.

ідея створення “Союзу кримськотатарської молоді по поверненню на Батьківщину”. Підготовлені статутні документи передбачали проведення організацією великої та грунтовної роз’яснювальної роботи серед кримських татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. В рамках “Союзу” планувалося функціонування кількох відділів - зв’язку, фінансового, історичного і навіть... особливого(!!), який мав слідкувати, щоб до організації не потрапив провокатор.

За короткий час свого існування молодіжній організації вдалося утворити кілька своїх осередків на підприємствах, у вищих учбових закладах, причому не лише Ташкентської, а й ряду інших областей Узбекистану. Останнє яскраво засвідчило, що національно свідома молодь поступово ставала основною опорою кримськотатарського руху.

На жаль, “Союзу кримськотатарської молоді...” так і не вдалося повною мірою розгорнути свою діяльність. 8 квітня 1962 року активні учасники організації - змінний майстер Ташкентського тракторoскладального заводу Марат Омеров, студент фізичного факультету Ташкентського університету Рефат Голженов, студент юридичного факультету того ж університету Сеїт - Амза Умеров та водій Ахмет Асанов були заарештовані органами КДБ.

Різноманітними пропагандистськими та репресивними заходами вдалося дещо приборкати кримськотатарський національний рух, проте, лише на дуже короткий час.

Важливим імпульсом для його нового піднесення стали жовтневий 1964 року пленум ЦК КПРС і зміна політичного керівництва. Усунення М.С.Хрущова, якому активісти руху, не без підстав, дорікали за ігнорування гострих проблем кримськотатарського народу, покликало до життя чергову хвилю протестів.

В зазначений період остаточно сформувався інститут представництва кримськотатарського народу в Москві. Цей постійно діючий, обраний ініціативними групами орган, брав на себе широкі та різнопланові функції. Серед них - ознайомлення із змістом петицій до вищого партійного та державного керівництва, міжнародних правозахисних організацій, демократичної громадськості СРСР. Починаючи з жовтня 1964 року, представники кримськотатарського народу практично безвиїзно перебували в Москві. 4 серпня 1965 року вони зустрілись з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.І.Мікояном, іншими відповідальними працівниками апарату Президії Верховної Ради СРСР. Зусиллями групи представників також активно розповсюджувався бюлетень "Інформація", який посів чільне місце серед радянського самвидаву.

Найбільш визначною акцією, проведеною обранцями народу в Москві, стала організація масової петиційної кампанії, приуроченої до відкриття XXIII з'їзду КПРС, в ході якої вдалося зібрати і передати керівництву країни 24 томи листів зі 100 тисячами підписів[1].

Одночасно із цим було поширено звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС, яке підписали понад 120 тисяч кримських татар, практично все доросле населення. В згаданому документі розкривались основні віхи в історії кримськотатарського народу, висвітлювався його внесок в розгортання революційного руху, перемогу над фашизмом, обгрунтовувалися основні вимоги кримськотатарського національного руху.

"Будь-яке рішення, - говорилося в зверненні, - що не передбачає організованого повернення нашого народу в рідний край і відновлення його рівноправ'я на його

[1] Национальный вопрос в СССР... - С. 290.

рідній землі, фактично буде означати закріплення безправного становища кримських татар, підтвердження того злочину, який був здійснений проти нього в 1944 році в умовах культу особи”[1] .

Простежуючи хід та наслідки петиційних кампаній, дослідники кримськотатарського національного руху акцентують увагу на ряді важливих моментів. Наприклад, Л.Алексєєва, І.Клейнер відзначають поширення петиційних кампаній не лише в межах Узбекистану, а й в інших місцях проживання кримських татар, а саме: в Казахстані, Таджикистані, Киргизії, Туркменії, на Північному Кавказі. Водночас, Л.Алексєєва звертає увагу на зміну тональності самих петицій, які пройшли шлях від обережних прохань до категоричних і аргументованих вимог вирішення національного питання.

Петиційні кампанії, як переконуємось, були не єдиною формою протесту кримських татар. В середині 60-х рр. активом руху стали все частіше проводитись маївки, мітинги, демонстрації, приурочені до дня народження В.І.Леніна, який підписав у 1921 р. декрет про створення Кримської АРСР, річниць трагічних подій, пов’язаних з депортацією народу з Криму, інших важливих дат в історії кримських татар[2].

Наростання кримськотатарського руху викликало серйозну стурбованість партійно-державного керівництва. Це доводить доповідна записка голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В.Семичастного, направлена 30 січня 1966 р. в політбюро ЦК КПРС. В ній, зокрема, говорилося про розгортання великої агітаційної та організаційної роботи серед кримських татар в Середній Азії, широке обговорення ними таких можливих варіантів

---

[1] Национальный вопрос в СССР... - С. 325.

[2] Алексеева Л. Вказ.праця.-С. 96-97; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів).-Париж,

вирішення кримськотатарського питання як:

1. Організоване повернення в Крим з відновленням автономії.

2. Отримання автономії в будь-якій частині СРСР, за виключенням Криму.

3. Надання дозволу прописки в Криму на загальних підставах. При цьому, як зазначав В.Семичастний, другий варіант більшістю кримських татар категорично відкидався. У своїй доповідній записці керівник радянських спецслужб наводив слова "одного з активних "автономістів" Тахтерова, який в розмові з своїми однодумцями заявив: "Ми зараз чекаємо відповіді з Москви, якщо нам відмовлять або заарештують кого-небудь, тоді вже ніхто не втримає, всі кримські татари піднімуться..."

Про ситуацію в кримськотатарському русі Комітет держбезпеки при Раді Міністрів СРСР регулярно інформував ЦК КПРС і надалі. 27 червня 1966 року КДБ та Міністерство охорони громадського порядку РРФСР доповідали про інциденти, що виникли між активістами кримськотатарського народу і правоохоронними органами, видворення з Москви представницької делегації у складі 59 громадян, арешти і засудження в адміністративному порядку "за дрібне хуліганство" М.Османова, Н.Кадирова, Р.Халілова.

З іншого документу КДБ від 7 липня 1966 року довідуємось про цілу низку нарад ініціативних груп, проведених в Ташкенті, Фергані, Маргелані, Коканді, Андижані, Намангані, Бекабаді, Ангрені та інших містах. На них обговорювалось питання щодо продовження петиційної кампанії, а також проведення у Москві, в разі повторення інцидентів з правоохоронними органами, сидячої демонстрації на Червоній площі.

12 серпня 1966 року В.Семичастний інформував політбюро ЦК КПРС про наявність в кримськотатарському

національному русі двох течій - "поміркованої", яка передбачала розв'язання проблем в рамках закону шляхом проведення петиційних кампаній та більш радикальної, що обгрунтовувала необхідність залучення до розв'язання кримськотатарського питання міжнародних організацій аж до Організації Об'єднаних Націй. Одночасно, голова КДБ СРСР повідомляв й про застосування репресивних заходів щодо активістів національного руху.

Заради справедливості необхідно зазначити, що керівництво КДБ зовсім не вважало репресивні заходи дієвим засобом в "заспокоєнні" кримських татар, чудово усвідомлювало їх двогострий характер, тому і порушувало перед вищим політичним керівництвом країни питання про створення повновладної урядової комісії для розгляду листів і звернень кримських татар.

Готуючись до прийняття політичних рішень, ЦК КПРС уважно аналізував найполярніші думки, давав їм відповідну оцінку.

Не обійшли увагою і лист шести командирів та комісарів партизанських загонів Криму - І.Мокроусова, Т.Водоп'янова, В.Крюкова, П.Помошника, Л.Рибака, в якому була пущена в хід заяложена і багато в чому спростована теза про зраду кримських татар та їх співробітництво з окупаційним режимом.

Якщо емоційний лист ветеранів війни можна ще якось зрозуміти, то позиція першого секретаря Кримського обкому партії І.Лутака, викладена в листі від 24 травня 1966 року, здається нам неприпустимою. Керівник обласної парторганізації без тіні сумніву заявив, що задовольнити вимоги кримських татар щодо повернення на історичну Батьківщину не видається можливим оскільки виселення було "правильною і необхідною мірою покарання за їх зраду Батьківщині".

Тезу про "зраду" кримських татар обережно використав у своєму листі від 22 червня 1966 р. і перший

секретар ЦК КПУ П.Шелест. Хоча неможливість повернення кримських татар до рідного краю він аргументував й рядом інших, здебільшого непереконливих причин, а саме: багатонаціональність Кримської області, необхідність відселення з Криму значного числа громадян тощо[1].

Відсутність узгодженої позиції партійних, радянських, правоохоронних органів, наявність кількох тисяч звернень кримських татар значною мірою ускладнювали роботу спеціально створеної комісії ЦК КПРС у складі: І.Капітонова, В.Степакова, М.Захарова, В.Павлова, М.Савинкіна, Р.Руденка, О.Форкіна, М.Тікунова. Значною мірою, ці проблеми позначились на змісті підготовлених нею проектів постанови секретаріату ЦК КПРС та указу Президії Верховної Ради СРСР. І все ж сам факт створення такої комісії можна розглядати як позитивне явище, важливий здобуток кримськотатарського національного руху.

Діяльність згаданої комісії стала предметом й зацікавленої розмови на зустрічі 21 липня 1967 року делегації кримських татар з головою КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андроповим, секретарем Президії Верховної Ради СРСР М.Георгадзе, Генеральним прокурором СРСР Р.Руденком, міністром внутрішніх справ СРСР М.Щоловим. Одночасно з цим, на прийомі активно піднімалося питання щодо посилення репресій проти численних діячів кримськотатарського національного руху. Натомість, Ю.Андропов пообіцяв, що “справи репресованих представників по партійній і державній лініях будуть переглядатися в робочому порядку, і якщо ці товариші засуджені і виключені з партії за участь в русі народу, вони будуть звільнені і відновлені”[2].

---

[1] Огляд листів щодо кримськотатарського питання здійснено за вказаною публікацією О.В.Волобуєва.-С. 161-163.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.-Арк. 61.

Погрішив проти істини Ю.Андропов. Не виконав своєї обіцянки представникам кримськотатарського народу. Політичні репресії проти їх активу не лише не припинились, а й навпаки, набрали нових обертів. Промовчав голова КДБ і про ті складні умови, в яких доводилося працювати комісії ЦК КПРС по кримськотатарському питанню, ту розбіжність думок, що існувала в центрі і на місцях.

Певну неготовність до розв'язання кримськотатарського питання виявило керівництво України. Воно і до цього не особливо уважно ставилось до заяв кримських татар. Так, в 1965-67 рр., з 343 прохань про повернення на Батьківщину, тільки три з них вирішено позитивно. Всього ж, після звільнення кримських татар зі спецпоселення до середини 60-х рр., у Крим змогли переїхати і прописатися лише 15 громадян. Не кращим було становище і в інших областях України. За станом на 29 липня 1966 року окрім Криму на території республіки проживало тільки 247 кримських татар, з них: в Запорізькій - 200, Одеській - 18, Донецькій - 16, Харківській - 13[1].

З погляду на це, нічим іншим, як спробою законсервувати кримськотатарську проблему, загнати її в глухий кут, можна назвати пропозиції голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченка, Прокурора УРСР Ф.Глуха, міністра охорони громадського порядку І.Головченка, викладені в доповідній записці на ім'я П.Шелеста за № 022-825с від 15 квітня 1967 року. Останні передбачали не організоване повернення кримськотатарського народу на його історичну Батьківщину, а дозвіл окремим, найбільш лояльним його представникам проживати в Криму[2].

Не задовольнили кримських татар і документи,

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. -Арк. 13-14.
[2] Там само. -Арк. 15.

підготовлені внаслідок тривалої роботи комісії ЦК КПРС. Постанова вищого політичного керівництва СРСР, прийнята з цього приводу, за змістом дуже нагадувала аналогічний документ, ухвалений 24 листопада 1956 року. В ній знову констатувалося, що вже сама постановка питання про повернення кримських татар в Крим і створення їх автономії не обумовлюються ні державними інтересами, ні політичною доцільністю, не відповідає також інтересам трудящих татарської національності[1].

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 року "Про громадян татарської національності, що проживали в Криму" був певним кроком вперед у порівнянні з минулим, оскільки знімав необгрунтовані звинувачення в зраді кримських татар, але, разом з тим, не враховував більшості їх сподівань та устремлінь.

Замість відповіді на вистраждане питання про можливість повернення в Крим, указ містив розпливчасте доручення Радам Міністрів союзних республік "і надалі надавати допомогу і сприяння громадянам татарської національності в господарському і культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей"[2].

Одночасно з указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР, яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму і члени їх сімей, користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу у відповідності з діючим законодавством про працевлаштування і паспортний режим[3]. На практиці зрівняння в правах означало штучне регулювання

---

[1] Волобуев О.В.-Вказ.праця.-С. 164.

[2] Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических республик.-1967.-№ 36.-С. 531-532.

[3] Там само. - С. 532.

- повернення кримських татар за допомогою сумнозвісної прописки.

Зміст і значення згаданих постанови ЦК КПРС та указу Президії Верховної Ради відразу отримали належну оцінку лідерів кримськотатарського руху. Колишній член КПРС, партійний працівник Бекір Умеров прямо заявив: "Кримських татар знову обдурили, хоча ЦК прийняв делегатів від татарського народу на вищому рівні... зневажливе ставлення до вимог татарського народу зі сторони урядових інстанцій озлобило татар і перетворило їх у внутрішніх ворогів"[1].

Своє ставлення до згаданих актів висловили також правозахисні організації СРСР. В документі № 10 Московської Гельсінської групи прямо говорилося, що такою політикою влада "...розраховує на асиміляцію кримських татар населенням середньоазіатських республік. Але оскільки політика асиміляції зустрічає опір кримських татар, то вона є порушенням "прав людини і основних свобод, повага до яких є суттєвим фактором миру, справедливості і благополуччя"[2].

Ситуацію, що склалася після прийняття указу Президії Верховної Ради СРСР, проаналізували учасники нелегальної наради представників кримських татар Узбекистану, а також інших республік, яка відбулася 16-17 вересня 1967 року в м.Совєтобаді (Таджикистан). Активісти руху з різних регіонів Середньої Азії висловили своє невдоволення згаданим законодавчим актом, заявили про необхідність "вирішення кримськотатарського питання до кінця", тобто масового переселення татар в Крим, компактного їх розселення, компенсації втрат у зв'язку з переселенням, а також утворення національної автономії. З цією метою було вирішено сформувати і направити до Москви делегацію представників

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.-Арк. 43.
[2] Алексеева Л. Вказ.праця.-С. 98.

кримськотатарського народу в кількості 300 чоловік. Велика увага на нараді була приділена обговоренню поетапного плану, розрахованого на 3-5 років повернення в Крим [1].

13 вересня 1967 року Кримський обком КПУ провів розширену нараду, присвячену введенню в Криму жорсткого паспортного режиму. Аналогічні питання розглядалися й на нараді у секретаря ЦК КПУ О.Ляшка, проведеній за дорученням П.Шелеста[2]. Причому, прийняті на них рішення оперативно втілювалися в життя. Так, якщо до указу прописка існувала лише в містах і курортних містечках, а більшість населення степових районів, як і інших сільських місцевостей, не мала паспортів, то за кілька тижнів всі жителі Криму отримали свідоцтва громадян СРСР, а прописка була введена в усіх населених пунктах. Разом з тим, вжиті заходи, як і інші перепони, не могли спинити потоку кримських татар на землю своїх батьків[3].

Вже через два тижні після прийняття указу в Сімферополь, Бахчисарай та інші райони області прибуло більше 500 кримських татар[4]. Всього ж, за свідченням Л.Алексєєвої, у вересні-грудні 1967 року в Криму знаходилося 1200 сімей загальною чисельністю до 6 тисяч чоловік. З них на законних підставах змогли влаштуватися в області 2 сім'ї і 3 одинаки[5].

Цілком очевидно, що подібні факти породжували різноманітні непорозуміння та інциденти. Наприклад, Герой Радянського Союзу Решидов на початку листопада 1967 р. направив Головному Маршалу авіації К.Вершиніну телеграму, в якій попереджав, що покінчить життя самоспаленням, якщо до ювілею радянської

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 24, спр. 6321. - Арк. 42, 50-51.
[2] Там само. - Арк. 33, 75.
[3] Там само. - Арк. 37.
[4] Там само.-Арк. 40.
[5] Алексеева Л. Вказ. праця.-С. 98.

влади йому не буде надано житло в Криму.

В селі Резервному Бахчисарайського району кримські татари, що оглядали свій колишній будинок, заявили: "...скоро всі повернуться сюди, а якщо не дозволять, тоді ми, як чеченці та інгуші, поїдемо до Москви, сядемо біля Кремля і будемо сидіти, доки наше питання не вирішиться позитивно..."

В селі Генеральському Алуштинського району сім'я С.Джемалядинова оголосила голодовку на знак протесту проти відмови місцевих органів влади у наданні житла і працевлаштуванні[1]. В ряді випадків доходило і до сутичок з міліцією, хоча останні виникали лише тоді, коли ситуація виходила з-під контролю, оскільки сама тактика просування в Крим за задумом її організаторів мала носити мирний, спокійний характер. Це засвідчила, зокрема, й зустріч делегатів кримськотатарського народу із заступником голови облвиконкому М.Мойсеєвим 12 вересня 1967 року.

В той же час владні структури, прагнучи взяти процес переселення в Крим під свій жорсткий контроль, ввести його в необхідне, наперед визначене русло, прийняли рішення щодо проведення оргнабору кримських татар для працевлаштування в Криму. Мета цієї акції не залишалась секретом для кримських татар. Один з активістів національного руху Енвер Асанов на зустрічі з секретарем Кримського обкому партії 15 травня 1968 року заявив: "Відкрите вербування татар в Крим - не вирішення кримського питання. Це чергова провокація проти народу. Завербувавши сотню-другу татар в Крим - закриють прописку, пояснюючи тим, що немає місць. На Батьківщину нас не повинні вербувати, це - приниження"[2].

Оргнабор кримських татар для переїзду в Крим, що

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 72. - Арк. 10.
[2] Там само . -Арк. 18.

розпочався весною 1968 року, проходив під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів, райкомів Компартії Узбекистану, за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів та Кримського облвиконкому. На першому етапі згаданої роботи в 1968 році було відібрано 198 сімей. Причому, основним критерієм служила не наявність сільськогосподарської спеціальності або брак її взагалі, а головне... відсутність компрометуючих матеріалів про участь в кримськотатарському русі. Як правило, в списки для переселення не потрапляли представники інтелігенції - інженери, вчителі, митці тощо. На цій підставі було відмовлено економісту Нурі Абдуллаєву, педагогам з вищою освітою Амзі Аблаєву, Толяту Воєнному та багатьом іншим.

Вже попередні результати роботи по оргнабору довели неспроможність використати його як політичну акцію з метою розколу кримськотатарського національного руху.

В липні 1968 року голова Державного комітету по використанню трудових ресурсів О.Денисенко доповідав ЦК КПУ, що заходи по переселенню в Крим частини кримськотатарського населення не приводять до зменшення прагнення переїзду на постійне місце проживання в Кримську область, а “навпаки створюють умови для активізації діяльності націоналістичних елементів в цьому напрямку”[1]. Ним прогнозувалося, що надалі діяльність активу здійснюватиметься в таких основних формах: пред’явлення вимог щодо компактного проживання, отримання дозволу на прописку в населених пунктах Південного узбережжя Криму і місцевостях прилеглих до Сімферополя, відкриття національних шкіл та установ культури, возз’єднання з родичами, які залишились в Узбекистані.

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 72.-Арк. 28.

Передбачаючи такий перебіг подій, керівництво республіки мало покладалося на створені ним запобіжні заходи.

Тому з 1 липня 1968 року у відповідності з особистою вказівкою П.Шелеста робота по переселенню була зовсім припинена[1]. Причому, не бралося до уваги, що в райвиконкомах місцевих рад Узбекистану нагромадилась велика кількість заяв на переселення в Кримську область.

Лише в Наманганський облвиконком в травні-червні 1968 року надійшло близько 250 таких заяв[2].

Згодом, переселення кримських татар по оргнабору поновилося, але проводилось в значно менших розмірах. Не виконувались навіть контрольні показники встановлені для переселення українським урядом. Так, якщо за планом в 1969 році передбачалося здійснити переселення 150 сімей, то фактично було прийнято 104, в 1970 - відповідно 100 і 45; в 1971 - 100 і 65.

В 1972 році Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням за № 702-рс дозволила здійснити переселення ще 50 сімей кримських татар, розселивши і працевлаштувавши їх в населених пунктах Чорноморського, Роздольненського, Первомайського, Красноперекопського, Ленінського, Совєтського і Білогірського районів[3].

Штучні обмеження в переселенні репресованого народу до Криму змушували сім'ї кримських татар діяти самостійно. В кінці 60-х - та початку 70-х рр. в індивідуальному порядку на півострів прибуло 195 сімей (3496 осіб).

Окрім того, певна кількість громадян з числа кримських татар осіла в інших областях республіки: Херсонській - 1541 чол., Запорізькій - 1063; Донецькій -

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 72.-Арк. 27, 36.
[2] Там само.-Арк. 28.
[3] Там само. - Спр. 702.-Арк. 2-3.

633; Одеській - 61. Незначна кількість татар проживала на території Ворошиловградської (Луганської), Кіровоградської, Київської, Черкаської, Харківської областей.

За даними МВС УРСР на 1 травня 1973 року в республіці проживало 6874 кримських татар, з них без прописки: в Кримській області - 23 сім'ї (101 чол.), Херсонській обл. - 31 сім'я (142 чол.), Запорізькій - 2 сім'ї (8 чол.)

Звичайно, далеко не всі з прибулих витримували створені для них надзвичайно складні, умови життя. Тому вже в кінці 1960-х рр. спостерігається певний відтік кримських татар з України. Всього ж в 1968-1972 рр. за межі республіки виїхало понад 650 осіб[1].

Аналізуючи стан розселення кримських татар в областях України, політичне керівництво та правоохоронні органи особливу увагу приділяли виявленню осіб з "сепаратистськими намірами". Так, 14 липня 1973 року завідувач відділом адміністративних органів КПУ Д.Опанасюк з тривогою повідомляв першому секретареві ЦК Компартії України В.В.Щербицькому про те, що з числа громадян татарської національності, які проживають в республіці виявлено понад 300 осіб, що раніше приставали до "автономістського руху". З них біля 60 залишаються на старих позиціях, намагаються продовжувати свою діяльність по активізації "руху", залученню до нього інших осіб татарського населення,насамперед, молоді[2].

Поширюючи інформацію про загрозу поширення автономістських ідей, місцеві партійні органи, як і керівництво України в цілому, ставили перед собою такі основні цілі:всебічно скомпрометувати кримськотатарський національний рух та окремих його діячів;

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 891.-Арк. 30.
[2] Там само.-Арк. 31.

призупинити, а то й зовсім згорнути процес переселення кримських татар на історичну Батьківщину, зняти з порядку денного вирішення кримськотатарського питання взагалі. Це яскраво простежується в доповідній записці Кримського обкому КП України від 25 липня 1972 року, підписаній М.Кириченком. В ній йшлося про "численні наклепницькі" звернення та заяви кримських татар з вимогами надання автономії, відкриття шкіл, мечетей. Як підкреслював перший секретар обкому КПУ "...всі ці вимоги є зовсім необгрунтованими і не можуть бути задоволені в силу цілого ряду причин".

Інформуючи ЦК КПРС і ЦК КП України, М.Кириченко не гребував для оцінки кримських татар ніякими чутками і домислами, узагальнював далеко нетипові факти. В своїх доповідних він наводив випадок, що стався в садибі по вул.К.Маркса в м.Алушті, коли п'ять кримських татар, оглянувши будинок однієї з громадянок, заявили, що він належить їх батькам і запропонували: "Передай нам будинок, а то потім пожалкуєш"[1].

Водночас, перший секретар Кримського обкому партії не поспішав коментувати "Звернення кримських татар, що повернулись на Батьківщину - в Крим до громадськості України", в якому чітко і послідовно викладалася позиція кримськотатарського національного руху. В згаданому документі говорилося, що "елементарні демократичні свободи народу, його голос за повернення до рідного краю підміняється неправдивою інформацією радянської громадськості. В Криму спеціально розповсюджуються чутки про те, що нібито кримські татари вимагають повернення своїх будинків і всі хотять жити на узбережжі Криму. Всілякі вихватки різного роду нездорових елементів аж до наявних випадків вбивств рецидивістами, кримінальними злочинцями приписується кримським татарам. Все це -

1 ÖÄÀÃÎ Óêðà¿íè.-Ô. 1, ïï. 24, ñïð.6321.-Àðê. 46-47.

брехня і наклеп...”[1].

На жаль, голос кримських татар, як і раніше, залишався непоміченим. Натомість, пропозиції Кримського обкому партії, підтримані керівництвом України знайшли своє відображення в цілком таємній постанові ЦК КПРС “Про окремі категорії громадян, переселених в минулому з місць їх проживання в інші райони СРСР” від 26 жовтня 1972 року В ній вже вкотре безапеляційно твердилось, що кримські татари, “...які раніше проживали в Криму в своїй більшості, укорінилися на нових місцях проживання...” Виходячи з цього, ЦК КПРС зобов’язав відповідні партійні органи і надалі проводити необхідну роботу “по закріпленню постійного їх проживання в цих місцях”.

ЦК КПРС визнавав за доцільне “...вирішувати питання про громадян, які бажають повернутися до попередніх місць проживання, як правило, через органи, що займаються організованим набором робочої сили у відповідності з діючим законодавством про паспортний режим та при наявності можливостей житлово-побутового використання на постійній роботі в радгоспах, колгоспах, на підприємствах, будовах, установах і організаціях”[2].

Цитований документ являв собою яскравий зразок численних партійно-урядових документів, що містили в собі так звану “подвійну мораль”. З одного боку секретаріат ЦК КПРС повністю схвалював текст указу Президії Верховної Ради СРСР “Про зняття обмежень у виборі місць проживання, передбаченого в минулому для окремих категорій громадян”, з другого - викладав розгорнуту програму, що ставила за мету недопустити реалізації закладених в указі положень.

Так, протокольним рішенням секретаріату ЦК КПРС

[1] ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 25, спр. 72. - Арк.38-41.
[2] Там само. - Оп. 10, спр. 1199.-Арк. 83.

затверджувався "план пропагандистського забезпечення заходів передбачених Центральним Комітетом". Малося на увазі проведення галасливих кампаній в засобах масової інформації з висвітленням "щасливого і безхмарного життя" переселених народів, публікація статей про найбільш визначних їх представників, рішуча відсіч "антирадянським вихваткам" на Заході[1].

Політбюро ЦК КП України 14 листопада 1972 року, заслухавши коротку інформацію завідувача відділом адміністративних органів Опанасюка, майже слово в слово продублювало документ, створений на Старій площі, не забувши, однак, додати доручення Міністерству внутрішніх справ, КДБ при Раді Міністрів УРСР та Прокуратурі УРСР "...вживати заходів по своєчасному попередженню протизаконних та антигромадських дій з боку окремих націоналістично настроєних елементів"[2].

Таким чином, політичні рішення ухвалені в Москві та Києві не лише не стабілізували ситуацію, а навпаки, ускладнили її, оскільки не влаштовували законних і природних прагнень скривдженого тоталітарною системою народу.

Зокрема, на чисто формальний захід перетворилося організоване переселення сімей кримських татар в райони Кримської області. В 1972 році переселено 50 сімей, 1973 - 29, 1974 р. - 48, 1975 р. - 50, 1976 р. - спочатку передбачалося переселити 20 сімей, проте згодом за рішенням Кабінету Міністрів ця цифра була дещо збільшена[3]. Не змінилися і критерії відбору переселенців, серед яких чільне місце продовжувала займати "політична благонадійність" громадян.

Останнє штовхало кримських татар на пошук шляхів

---

[1] РДАНІ.-Картотека постанов Секретаріату ЦК.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 1199.-Арк. 84.
[3] Там само.-Оп. 25, спр. 1250.-Арк. 1.

переселення поза існуючим законодавством. Так, 1 січня 1977 року на території Кримської області вже проживало 1219 сімей (6637 чол.), з них 4258 чол. дорослих і 2379 дітей; перебувало без прописки 362 сім'ї (1666 чол.), в тому числі: в Сімферополі - 36; Саках - 75; Ленінському районі - 223; Білогірському - 514; Совєтському - 178; Красноперекопському - 146; Первомайському - 45; Роздольненському - 17; Кіровському - 247; Сімферопольському - 160; Червоногвардійському - 18. Ряд сімей роками не могли отримати бажаної прописки, навіть маючи у своєму володінні цілком пристойне і впорядковане житло[1].

Замість практичної допомоги новоприбулим, М.Кириченко, а згодом і новий перший секретар Кримського обкому партії В.Макаренко, продовжували рішуче "бомбардувати" ЦК Компартії України, ЦК КПРС листами, інформаціями, доповідними записками, в яких оцінювали ситуацію в Криму як критичну, пропонували вжити рішучих заходів до кримських татар, і в першу чергу, активістів кримськотатарського руху[2].

Підлила масла у вогонь інформаційна записка від 27 червня 1977 року "Про активізацію ворожої діяльності кримськотатарських екстремістів", адресована політбюро ЦК КПРС головою КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андроповим. В ній, зокрема, повідомлялось про розповсюдження "автономістами" матеріалів "наклепницького змісту", "розгортання антирадянської діяльності", пов'язаної з масовим переселенням татар до Криму.

Над підготовкою документів, покликаних зменшити активність кримськотатарського національного руху, хоча б частково призупинити переїзд кримських татар на історичну Батьківщину, працювали в Москві, Києві, Ташкенті. Зокрема, Мустафа Джемілєв оприлюднив

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1401.-Арк. 33.
[2] Там само.-Арк. 23-25, 30-31.

погоджене урядами Узбекистану та України таємне розпорядження міністра внутрішніх справ Уз.РСР (№ 221), яким заборонялося виписувати кримських татар без пред'явлення офіційного підтвердження з майбутнього місця проживання про наявність там для них роботи і житла[1].

Ряд аналогічних документів були підготовлені безпосередньо в стінах ЦК Компартії України та уряду УРСР. Надсилаючи їх до Москви і наполягаючи на розгляді українських пропозицій, перший секретар ЦК КП України В.Щербицький 18 травня 1978 року вказував на те, що "заходи по стриманню масового переїзду татар, які вживають партійні, радянські та адміністративні органи республіки і Кримської області на основі діючого законодавства, малоефективні і позитивних результатів не дають..."[2].

Зважаючи на прохання політичного керівництва України, Рада Міністрів СРСР 15 серпня 1978 року ухвалила постанову № 700 "Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області", яка передбачала виселення за межі півострова осіб, помічених в порушенні паспортного режиму, а також застосування покарань в адміністративному порядку до володарів будинків, наймачів або піднаймачів житлових приміщень, що допускали проживання осіб поза встановленими правилами[3].

Своєрідною відповіддю як на цю, так і на інші акції партійно-державних структур може служити "Звернення жінок", молоді, дітей, всього кримськотатарського народу, в якому говорилося: "...Нас не злякають репресії, переслідування, ми вже їх випробували. Нас не злякають в'язниці - вони нас не зламали. Нас не злякають

---

[1] НА "Меморіалу".-Ф. 103, папка 29.-Арк. 33.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1740.-Арк. 1-2.
[3] РДАНІ.-Ф. 4, оп. 24, спр. 679.-Арк. 16.

цькування і провокації - ми знаємо їм ціну...”[1]

Перешкоджаючи розселенню кримських татар на території півострова, правоохоронні органи вдавалися до найпідступніших дій: від визнання недійсними угод на придбання будинків, виселення за межі Кримської області сімей кримських татар, до фабрикації кримінальних справ за вчинені порушення паспортного режиму, дрібне хуліганство, опір працівникам міліції, а в деяких випадках і за “особливо небезпечні державні злочини”.

Відомо, що лише в 1972-1976 рр. народними судами Кримської області прийнято 364 рішення про визнання приватних угод купівлі-продажу будинків кримськими татарами недійсними[2]. В 1976-1977 рр. адміністративними органами Кримської області за порушення паспортного режиму і порядку купівлі-продажу будинків притягнуто до адміністративної відповідальності 2437 громадян, кримінальної - 98[3].

Однією з перших кримінальних справ, порушених на території України проти кримських татар за політичними статтями, стала справа на Куртуметова Ескандера та Холікова Ібазера, Рамазанова Регаєта прийнята у виробництво Управлінням КДБ по Запорізькій області. Активісти кримськотатарського національного руху звинувачувались у розповсюдженні наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський суспільний лад, виготовленні та поширенні антирадянських документів, участі в націоналістичних зборищах. 28 листопада 1973 року Запорізький обласний суд засудив усіх трьох кримських татар до двох років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії загального режиму[4].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6321.-Арк. 73.
[2] Там само.-Спр. 1401.-Арк. 17.
[3] Там само.-Спр. 1740.-Арк 11.
[4] Там само.-Арк. 32-34.

Цілком очевидно, що жодний випадок беззаконня не залишався без уваги активу кримськотатарського національного руху. Так, виселення трьох родин кримських татар - Губанова, Мазінова і Курсейтової із сіл Красний Крим і Спокійне Сімферопольського району 30 листопада 1972 року напередодні святкування Дня Конституції і 60-річчя утворення СРСР викликало стихійну демонстрацію в с.Партизани Генічеського району за участю близько 200 кримських татар.

За особистою вказівкою В.Щербицького ряд працівників радянських і адміністративних органів Сімферопольського району були покарані. Але не стільки за виявлену сваволю, скільки за непродуманість дій під час проведення виселення[1].

12 червня 1974 року, на знак протесту проти виселення з Первомайського району родини С.Сеітджалілова з сімома неповнолітніми дітьми, відбулася масова демонстрація кримських татар на смт.Новоолексіївка Генічеського району, що на Херсонщині. Незважаючи на перешкоди, демонстранти підняли гасло “Припинити антикомуністичні гоніння на татар. Будьте людяними, дозвольте повернутися на Батьківщину в Крим!”, що влада прагнула якомога швидше загасити конфлікт, була змушена повернути родину Сеітджалілова в Крим. Але такі випадки, на жаль, були нетиповими[2].

Про те, які висновки робилися з подібних виступів видно з доповідної другого секретаря ЦК КПУ І.Лутака на ім’я В.Щербицького, в якій повідомлялося, що Комітетом держбезпеки при Раді Міністрів УРСР проведена нарада керівних та оперативних працівників УКДБ Кримської, Херсонської та Запорізької областей, “здійснюються оперативні заходи по зриву задумів “автономістів”, попередженню з їх сторони

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 891. - Арк. 26-28.
[2] Там само.-Спр. 1090.-Арк. 11-13.

ворожих проявів та провокаційних акцій, припиненню передачі наклепницької інформації за кордон”[1].

За таких дій влади, можна зрозуміти, справжні причини трагедії 47-річного Муси Мамута, який з усіх можливих виходів обрав для себе смерть.

Родина Мамута переїхала в Крим в квітні 1975 року Придбала будинок в с.Донське Сімферопольського району, однак, ніяк не могла ні оформити акт купівлі, ні отримати прописку. Внаслідок цього в травні 1976 року М.Мамут “за порушення паспортного режиму” був засуджений до двох років позбавлення волі. Після повернення з виправно-трудових таборів, йому знову погрожували новою кримінальною справою. Повністю зневірившись, 23 червня 1978 року М.Мамут на території своєї садиби здійснив акт самоспалення.

Похорон Муси Мамута, в якому взяло участь біля 450 кримських татар, перетворився на політичну демонстрацію. На цвинтарі були підняті транспоранти з написами: “Він покінчив життя самоспаленням в знак протесту проти дискримінації на Батьківщині”, “Дорогому Мусі Мамуту - жертві несправедливості від кримськотатарського народу[2]”.

Трагічна загибель М.Мамута викликала обурення демократичних кіл не лише СРСР, а й усього цивілізованого світу. В телеграмі на ім’я Л.Брежнєва та М.Щолокова академік А.Сахаров писав: “Незалежно від його конкретних обставин, самоспалення Муси Мамута має своєю справжньою причиною національну трагедію кримських татар... Трагічна загибель Муси Мамута... повинна послужити відновленню справедливості, відновленню зневажених прав його народу”[3].

Дещо раніше, 2 червня 1978 року покінчив життя

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1090.-Арк. 19.
[2] Там само. - Спр. 1668.-Арк. 50.
[3] Алексеева Л.-Вказ. праця.-С. 106.

самогубством кримський татарин Расулов, якого місцева влада поспішила зарахувати до психічно хворих, неврівноважених людей[1].

19 листопада 1978 року трагічний список поповнив батько трьох дітей Іззет Мемедуллаєв. Погодившись співробітничати з КДБ в обмін на прописку, він увійшов у конфлікт зі своєю совістю. Останніми словами І.Мемедуллаєва стали: "Я ніколи не був негідником. Хочу померти з чистою совістю"[2].

Особливо нестерпним стало становище кримських татар після прийняття вже згадуваної постанови Ради Міністрів СРСР № 700 "Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області". Лише протягом 12 місяців після її запровадження з Криму насильницьки було вивезено близько 30 сімей. Окрім того, в 1978 році за порушення паспортних правил за ст.196 КК УРСР до кримінальної відповідальності було притягнуто 12 кримських татар, за самочинне повернення за ст.188 КК УРСР - 5 чол., за допущені хуліганські дії за ст.206 КК УРСР - 3 чол. Ряд осіб отримало від правоохоронних органів офіційне попередження.

До адміністративної відповідальності притягалися і власники будинків, які утримували без прописки кримських татар, або ж продавали їм житло. За перше півріччя 1979 року на них було складено 185 адміністративних протоколів, 6 осіб- вислано за межі області. В результаті цього, 19 кримськотатарських родин були змушені "добровільно" залишити Кримську область.

Жорсткі репресивні заходи значною мірою зменшили потік кримських татар на Батьківщину. Якщо в першому півріччі 1978 року в Крим прибуло 85 сімей, то за перше півріччя 1979 - лише 4[3]. Однак, на практиці це аж

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1668.-Арк. 50.
[2] Алексеева Л.-Вказ. праця.-С. 106-107.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1940.-Арк. 14-15.

ніяк не означало відмову кримських татар та їх активу від поставленої мети.

Так, Кримський обком Компартії України, в черговий раз висловлював занепокоєння діяльністю "Ініціативної групи", об'єднаної навколо Муксіна Османова (Білогорськ), Ебазера Сеїтвапова (Сімферополь), Іззета Юнусова (Саки) та інших, що "продовжує активну підбурюючу діяльність серед татарського населення, особливо молоді, намагається організувати нові провокаційні акції та антигромадянські прояви"[1].

Перший секретар Херсонського обкому партії І.Мозговий повідомляв ЦК КПУ про зусилля "Ініціативної групи" смт Новоолексіївка Генічеського району, згуртованої навколо Бєлялова. Остання проводила активну петиційну кампанію, збирала кошти для переселенців, виношувала наміри розповсюдження листівок шляхом наклеювання на вагони транзитних поїздів[2].

Таким чином, на території України існував реальний опір владним структурам з боку кримських татар, які самовіддано боролись за свої права, рішуче і послідовно домагались справедливого розв'язання національного питання.

До того ж, наявні в Україні осередки були тісно пов'язані з незгасаючим вогнищем кримськотатарського національного руху в Узбекистані, його течіями у Москві, інших республіках, радянськими та міжнародними правозахисними організаціями.

Не обійшов своєю увагою проблем кримськотатарського народу й академік А.Сахаров, який вважав боротьбу за реалізацію його прав одним з найбільш важливих і першочергових завдань правозахисного руху в СРСР.

Своєрідним представником кримських татар в Москві тривалий час залишався письменник, людина

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1940.-Арк. 14-15..
[2] Там само. - Спр. 1740.-Арк. 19.

дивовижної долі Олексій Костерін. Майже третину свого життя він провів у в'язницях і концтаборах, отримавши свій перший термін за участь в революційному русі ще до падіння російської монархії. В 30-х рр. Костерін знову потрапляє за грати, але тепер вже за рішенням органів радянського правосуддя.

Після смерті Сталіна і реабілітації, О.Костерін стає одним з найактивніших борців за права малих народів, послідовним провідником демократичних ідей[1].

Помітне місце займала боротьба за права кримськотатарського народу і в українському правозахисному русі. В 1966 році весь світ обійшло звернення поета-перекладача, багаторічного політв'язня Святослава Караванського до Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, в якому він назвав виселення кримських татар з Криму актом кричущої несправедливості. "Як це так, - писав він, - у XX столітті суспільство, що прагне збудувати найсправедливіший лад на землі, виселяє з історичних земель дев'ятсоттисячний народ* за "зраду Батьківщини" окремих його представників?"[2].

Тісні духовні узи єднали кримських татар з іншим відомим правозахисником Петром Григоренком, який, звертаючись до активу руху, завжди наголошував: "В своїй боротьбі не замикайтесь у вузьконаціональну шкаралупу, встановлюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй Радянського Союзу, перш за все, з націями, серед яких ви живете - з росіянами і українцями, з націями, які зазнавали і зазнають таких же принижень, як і ваш народ"[3].

В 1969 році президія Закордонного представництва Української Головної визвольної ради оприлюднила

[1] Амальрик А. Записки диссидента. -М., 1991.-С. 75.
* Так в тексті.
[2] Чорновіл В. Лихо з розуму. - Париж, 1968.-С. 150.
[3] Григоренко П. Спогади. - Детройт, 1984.-С. 150.

заяву, в якій назвала боротьбу кримських татар "...дуже важливою ланкою широкого фронту боротьби народів Радянського Союзу за ліквідацію ганебної спадщини сталінського терору"[1].

На рубежі 1970-80-х рр. кримськотатарський національний рух набуває нових дієвих форм. Л.Алексєєва вважає цей час періодом спаду в боротьбі кримських татар, орієнтуючись, в першу чергу, на зменшення кількості учасників петиційних кампаній. Вважали б за доцільне, не погодитись з висловленою точкою зору. Спад петиційних кампаній, на нашу думку, пояснюється розчаруванням і усвідомленням безрезультатності такої форми боротьби. Водночас, в згаданий період набули свого розмаху і поширились інші, не менш важливі напрямки діяльності кримськотатарського національного руху.

Наприклад, ширше ніж раніше ним стали використовуватися міжнародні правозахисні організації. Питання кримських татар займало чільне місце в діяльності "Комітету прав людини", асоційованого з "Міжнародною лігою прав людини" в Нью-Йорку та "Міжнародного інституту людини" в Страсбурзі, "Групи-73", асоційованої з "Міжнародною організацією прав людини" в Парижі, "Міжнародної амністії", Московської Гельсінської групи та інших. Здійснені за підтримки цих організацій акції не залишалися поза увагою світової громадськості, посіли належне місце в міжнародній правозахисній діяльності. Серед них: мітинги та демонстрації кримських татар і радянських емігрантів біля будинку ООН в квітні 1983 року, п'ятиденне голодування та політична демонстрація в Нью-Йорку в 30-у річницю депортації кримських татар, звернення 3 червня 1983 року правозахисника В.Чалідзе

[1] У справі повернення татар на Крим. Заява Президії ЗП УГВР//Сучасність.-1969.-№ 7.-С. 149.

до ООН з приводу дискримінації кримських татар тощо.

Допомогу кримськотатарському національному руху надавав й Національний центр кримських татар в США і створений при ньому фонд "Крим". Останній ставив за мету "поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних і адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної і духовної культури Криму". В основу фонду були покладені добровільні пожертвування Фікрета Юртера, Ібраїма Алтана, Мубеїна Алтана-Вату, Андрія Григоренка, Йє-Ченга, Маріо Константинідіса, Анастаса Андропуло, Анатолія Левітіна-Краснова, Павла Литвинова, Мемета Севдіяра й інших осіб[1].

Високою активністю відзначалася діяльність закордонних представників кримськотатарського народу. І серед них Айше Сейтмуратової. Відбувши визначений судом термін покарання, вона в 1978 році виїхала за межі СРСР. Виступи А.Сейтмуратової на конференціях ісламських країн привернули увагу преси, ряду відомих політичних діячів[2].

Продовжував опікуватись кримськотатарськими проблемами П.Григоренко емігрував до США та був позбавлений радянського громадянства . Його зусилля значною мірою, сприяли тому, що в 1980 році Організація Об'єднаних Націй зробила з цього приводу радянському представникові офіційний запит.

Активізація кримськотатарського національного руху в 1970-80-х рр. нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з справжніх

---

[1] Крымскотатарское национальное движение. Том II...-С. 297-298.

[2] Алексеева Л. Вказ. праця.-С. 109.

і випробуваних лідерів народу Мустафи Джемілєва*. Своє життєве кредо борець за права людини, просто і дохідливо виклав в останньому слові на судовому процесі 1970 року "Виступаючи за свої національні та громадянські права, - говорив він, - чекав, звичайно, від влади лише переслідувань та репресій... Та яким би я не піддавався репресіям та переслідуванням, я твердо можу сказати, що ніхто, ніколи і ні за яких обставин не зможе примусити мене відмовитись від справи, покладеної честю, національною гідністю і громадським обов'язком. Світлі ідеали, в ім'я яких я вступив в активне політичне життя країни, я думаю, варті не лише свободи, а й людського життя"[1].

Акції протесту, спрямовані на звільнення М.Джемілєва з часом зросли до рівня акцій солідарності з усім кримськотатарським народом. Безпосередню участь в них брали А.Сахаров, П.Григоренко, О.Некрич, Л.Копелєв, А.Григоренко, Г.Лауб, О.Галич, П.Тігрід, О.Філін, Г.Бьоль, К.Ездінський, А.Левітін-Краснов, П.Литвинов, І.Пелікан, К.Амері, В.Білоцерківський, В.Франк, інші політичні та культурні діячі[2].

Піднесення кримськотатарського національного руху, його широка міжнародна підтримка змушували політичне керівництво країни шукати шляхи для маневрування, вдаватися до низки пропагандистських заходів. Так, в 1974 році кримських татар настійно агітували переселятися в Джезказганську область, першим секретарем якої було навіть призначено кримського

* М.Джемілєв 6 разів притягався до кримінальної відповідальності (в 1966 р., 1969, 1974, 1975, 1979, 1986 рр.). В ув'язненні неодноразово проводив голодування, здійснював інші акції. (Вести из СССР... Мюнхен-Брюсель, - 1985.-Т. І.-С. 50, 145; Т. 3.-С. 99, 285).

[1] Крымскотатарское национальное движение. Том II...-С. 206.

[2] Сучасність.-1976.-№ 4.-С. 110-111; №10.-С. 12.

татарина С.Таїрова. Однак, кримські татари майже повністю проігнорували подібне вирішення власного національного питання. В 1978 році в ЦК КПРС звернувся перший секретар ЦК КП Узбекистану Ш.Рашидов, який обгрунтував необхідність створення на базі ряду районів Кашкадар'їнської області татарського національного округу з центром у Мубареку.

Схвалені секретаріатом ЦК КПРС пропозиції узбецького керівництва лягли в основу цілеспрямованої програми, яка також не знайшла підтримки серед кримських татар[1]. Останні, як і раніше, прагнули лише одного - повернення в Крим. В ряді міст Середньої Азії відбулися серії мітингів проти спроб вкорінення кримських татар для компактного проживання в одній області.

Смерть Л.Брежнєва та зміна політичного керівництва поклали початок новому етапу боротьби кримських татар за досягнення своєї кінцевої мети. Проте, зважаючи на позицію Ю.Андропова, що в свій час всіляко намагався дискредитувати благородні поривання народу, важко було сподіватися на якісь конструктивні рішення. Як і раніше, зустрічі представників народу з відповідальними працівниками ЦК КПРС, союзного уряду та Президії Верховної Ради СРСР закінчувались тими ж традиційними обіцянками, що "порушене питання буде розглянуто". Не спадав і маховик політичних репресій, вражаючи найбільш послідовних борців кримськотатарського народу.

Гасла перебудови, проголошені М.Горбачовим, хоч і вселили надії на краще, але водночас переконали в необхідності більшої скоординованості зусиль з боку кримськотатарського національного руху. На цьому, зокрема, наголосили учасники Всесоюзної наради представників ініціативних груп національного руху кримських татар, яка проходила 11-12 квітня 1987 року в

[1] РДАНІ.-Картотека Секретаріату ЦК КПРС.

м.Ташкенті. Характерно, що навіть в умовах перебудови підготовка наради наштовхувалась на рішучу протидію владних структур.

Представники з місць активно і зацікавлено обговорили звіти учасників ініціативних груп союзних республік, а також Московської ініціативної групи, визначили шляхи подальшого розвитку руху за повернення в Крим і відновлення конституційних прав кримськотатарського народу, ухвалили звернення до Генерального секретаря ЦК КПРС М.Горбачова та обрали представників для зустрічі з вищою посадовою особою країни.

Належна увага була приділена й висвітленню становища репресованих активістів кримськотатарського національного руху, обгрунтовані вимоги їх якнайшвидшого звільнення та реабілітації[1].

Після завершення конференції на знак своєрідної підтримки її рішень було зібрано понад 30 тисяч підписів громадян під текстом “Всенародного звернення кримських татар до М.С.Горбачова”, в якому висувалась вимога прискорити розв’язання кримськотатарського питання і прийняти делегацію з 36 представників.

Влітку 1987 року велика група кримських татар (близько 1,5 тис.осіб), наділена мандатами представників кримськотатарського народу, прибула до Москви. 26 червня 1987 р. їх прийняли заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР П.Дємічев та секретар ЦК КПРС Г.Розумовський.

За висловом учасника цієї зустрічі Решата Джемілєва, вона аж ніяк не задовольняла делегацію кримських татар, оскільки П.Дємічев лише пообіцяв передати М.Горбачову представлені вимоги.

Як вимушений крок кримські татари розглядали масові акції непокори в Москві в липні 1987 року. Так

[1] НА "Меморіалу".-Ф. 103.-Папка: Тюрьмы и лагеря.-Арк.

6 липня вони провели демонстрацію на Червоній площі поблизу мавзолею В.І.Леніна, піднявши гасла "Поверніть наш народ на Батьківщину!" Після того, як працівники КДБ та міліції відібрали у кримських татар плакати і намагалися розігнати демонстрацію, вони перейшли до будинку ЦК КПРС на Старій площі, де і продовжили свою акцію. Демонстрація завершилася лише після того як П.Дємічев, зустрівшись з групою представників, очолюваною Ф.Аблямітовим, пообіцяв протягом місяця дати відповідь на вимоги кримських татар[1].

На масові демонстрації кримських татар вище політичне керівництво відповіло досить неслушним і непродуманим кроком. 23 липня 1987 року було оприлюднено повідомлення ТАРС витримане в кращих традиціях 1950-70-х рр. В ньому вже вкотре були пущені в обіг тези про зраду кримських татар в роки Великої Вітчизняної війни, неможливість розв'язання кримськотатарського питання без врахування реальної ситуації, що склалася в Криму протягом останніх чотирьох десятиліть[2].

"Повідомлення ТАРС, - заявили учасники мітингу в м.Янгіюлі, - є відкритим і нахабним замахом на дружбу і рівноправність народів СРСР, неприхованим закликом до дискримінації кримських татар. Але ми сподіваємось, що це повідомлення не відображає точку зору керівництва країни, а є вихваткою винятково ворогів перебудови і демократизації".

Незграбність і недоцільність такого кроку як публікація повідомлення ТАРС дуже скоро усвідомило політичне керівництво країни. Дещо виправити становище мала створена 6 липня 1987 року під головуванням А.Громико представницька комісія для розгляду питань, піднятих кримськими татарами. Крім Голови Президії

---

[1] Вести из СССР... Кн. 4.-С. 79.

Верховної Ради СРСР до неї увійшли перший секретар ЦК КП України В.Щербицький, перший секретар ЦК КП Узбекистану І.Усманходжаєв, Голова Ради Міністрів Російської Федерації В.Воротніков, перший заступник Голови Президії Верховної Ради П.Дємічєв, голова КДБ СРСР В.Чебриков, а також такі впливові політики як О.Яковлєв, А.Лук'янов, Г.Розумовський[1].

Однак, як з'ясувалося, діяльність комісії виявилась безрезультатною, оскільки за рік своєї роботи вона змогла прийти лише до єдиного висновку "що для утворення кримської автономії немає підстав"[2]. Такий підсумок, зазначається в звіті Гельсінської групи з прав людини, не влаштовував радянське керівництво, не кажучи про кримськотатарський народ[3]. До того ж, подібне політичне рішення супроводжувалося рядом заходів, що вели до посилення напруженості в середовищі кримських татар, а також в регіонах їх компактного проживання.

Так, постановою Ради Міністрів СРСР за № 1467 від 24 грудня 1987 року, підписаною М.Рижковим, обмежувалась прописка кримських татар в цілому ряді населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю[4].

Згадані рішення знайшли свою негативну оцінку в підсумковій заяві учасників зустрічі представників ініціативних груп національного руху кримських татар від 8 листопада 1988 року. Водночас, на порядку денному постало питання про створення організаційних структур кримськотатарського національного руху. В підготовленому спільними зусиллями статуті Організації

---

[1] Вести из СССР...-Кн. 4.-С. 86.

[2] Правда.-1988.-9 июля.

[3] Репрессированные народы Советского Союза. Отчет Хельсинской группы по правам человека.-М., 1991.-С. 48.

[4] НА "Меморіалу".-Ф. 103.-Папка № 29.-Арк. 91.

кримськотатарського національного руху (ОКНР) прямо говорилося, що "...ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання в цілому, де вирішується питання про те, чи буде СРСР демократичною і правовою державою, що поважає політичні та громадянські права людей, національний суверенітет народів, їх культуру, самобутність та вільний розвиток на їх національній території чи ж знову повернеться до тоталітарної та терористичної системи правління, висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію"[1].

Організаційне оформлення кримськотатарського національного руху, поширення впливу ОКНР як в країні, так і за кордоном значною мірою, підштовхнули керівництво СРСР до нових радикальних кроків у розв'язанні національних проблем кримських татар. Їх глибоке та всебічне вивчення доручалося комісії Верховної Ради СРСР з проблем кримськотатарського народу, утвореній за постановою Ради Національностей від 12 липня 1989 року тепер вже під головуванням Г.Янаєва.

Висновки та пропозиції згаданої Комісії розглядалися на закритому засіданні Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 року. Виходячи з Декларації Верховної Ради СРСР "Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів підданих насильницькому переселенню та забезпечення їх прав", вона визнала законними права кримськотатарського народу на повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності.

Прийняття ряду законодавчих і нормативних актів, спрямованих на відновлення історичної справедливості,

[1] Крымскотатарское национальное движение.-Т. 2...-С. 60.

подолання тяжкої спадщини тоталітарної системи, символізувало собою завершення тієї боротьби, яку вели кілька поколінь кримських татар за повернення на історичну батьківщину, створення нормальних умов для власного національно-культурного розвитку. Характерно, що ця самовіддана боротьба послідовно тривала більше чотирьох десятиріч, набувала відповідних певному історичному етапові дієвих форм. Останні включали в себе широкі петиційні кампанії, масові звернення кримських татар до вищих органів державної влади та управління, розповсюдження самвидаву, мітинги, демонстрації протесту, включаючи акти самопожертви в ім'я народу. Важливим здобутком кримськотатарського руху стало створення його організаційних структур, які розвивались від найпростіших ("ініціативні групи") до вищих форм (ОКНР), а також виділення з свого середовища загально визнаних лідерів, які користувалися значним міжнародним авторитетом. Подолання кримськотатарським національним рухом замкненості, національної обмеженості поєднало його з іншими демократичними колами, поставило в ряд найважливіших опозиційних сил.

§2.ЄВРЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ

Донедавна, навіть серед фахівців, єврейський національний рух сприймався лише через призму окремих конфліктів і непорозумінь. Проте, вже в 1950-х роках він являв собою потужну силу, здатну відстояти свою честь і гідність, боротися за свої права і свободи.

Консолідацію та піднесення єврейського національного руху в Україні можна цілком розглядати як закономірну реакцію єврейства на ті відкриті або приховані антисемітські кампанії, наявну дискримінацію євреїв і як наслідок цього - "хронічну" юдофобію серед населення.

Не останню роль в розгортанні національного руху відіграло також утворення в 1948 р. держави Ізраїль, яка стала своєрідним символом відродження єврейської нації. Ось як висловив почуття євреїв, відірваних від своєї історичної батьківщини завідувач архівом Інституту "Укрлісбудпроект" Борис Сандлер: "...Відродження єврейського народу, утворення держави Ізраїль і тяжка боротьба, що відбувалася в зв'язку з цим, викликали велике піднесення в середовищі єврейського населення і пробуджували в багатьох серцях гарячі почуття любові і повної готовності йти на допомогу своїм братам в Палестині... Треба було чекати біля 2000 років, щоб збулося таке велике чудо, коли древній народ знову воскрес до нового життя і героїчної

боротьби за своє існування"[1].

Своєрідною прелюдією єврейського національного руху останніх чотирьох десятиріч стала петиційна кампанія на рубежі 40-50-х р. Аналіз документальних матеріалів вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління засвідчив помітне зростання заяв та листів на адресу ЦК КПРС, ЦК Компартії України, союзного та республіканського урядів, засобів масової інформації, в яких порушувались питання дискримінації громадян єврейської національності. Деякі з них мали широкий резонанс.

Так, весною 1953 року предметом спеціального розгляду партійних та радянських органів став лист з України, підписаний вигаданим прізвищем "Михайло Правдін", який певною мірою відображав ті настрої, які панували серед єврейського населення, засвідчив його небажання миритися з існуючим становищем[2].

Не залишився без уваги вищого політичного керівництва СРСР та УРСР і анонімний лист за підписом "професор М.Б.Н.", в якому наводились конкретні приклади дискримінації євреїв у Києві, реальні прояви антисемітизму в школах, вищих учбових та наукових закладах тощо. Спростування, зроблене першим секретарем ЦК КПУ М.В.Підгорним, хоча і містило чимало різноманітних цифр та прізвищ, однак загалом виглядало аж ніяк не переконливо[3].

Якщо в 1950-х р. під впливом недавніх політичних репресій протести євреїв носили обережний характер, обмежувались петиційною кампанією, то вже в першій половині 60-х р. вони набувають рішучих форм.

Очевидно, саме це дозволило відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України зробити висновок, що

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 3736.-Арк. 89.
[2] Там само. -Спр. 2736. - Арк. 106.
[3] Там само. - Спр. 3758.-Арк. 174-178.

сіоністській пропаганді піддалися не окремі особи, а "...певна частина єврейського населення республіки"[1].

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР зафіксували в своїх зведеннях ряд важливих моментів, що свідчили про зростання активності єврейського національного руху. Так, слюсар Київського протезного заводу Й.Чорнобильський в 1964 р. передав через американських туристів заяву, надруковану в американському тижневику "Джюім Ньюс" ("Єврейські новини"). Свій вчинок він пояснював бажанням "...щоб люди за кордоном знали про нерівноправне становище євреїв в УРСР"[2].

Докладну інформацію про становище євреїв в національних республіках СРСР передав на Захід в 1964 році юристконсульт облспоживспілки м.Мукачеве Б.Й.Городецький. Останнього хвилювала не лише власна доля, а розв'язання життєво важливих проблем всіх євреїв, що проживали на теренах України.

Постійні особисті контакти з закордоном підтримували також І.Кушнір, Б.Гандельман, М.Ландо, М.Альтман та ін. Підготовлені ними матеріали часто використовувались зарубіжними засобами масової інформації.

Контакти з іноземними кореспондентами, представниками зарубіжних релігійних та громадських організацій переслідували подвійну мету: належне інформаційне забезпечення єврейського національного руху, а також створення відповідної світової громадської думки щодо ігнорування керівництвом СРСР права євреїв на еміграцію.

Як відомо, радянські владні структури протягом тривалого часу повністю зневажали положеннями

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1,оп. 25, спр. 186.-Арк. 60.

[2] Брегман Б. У сіоністському чаді//Радянська Україна. - 1966. - 17 жовтня.

Загальної декларації прав людини (1948 р.), в якій закріплювалось право кожної людини "залишати будь-яку країну, включаючи свою власну і повертатися в свою країну". Без особливого ентузіазму був сприйнятий в СРСР схвалений в 1966 р. Організацією Об'єднаних Націй Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. З рядом застережень Президія Верховної Ради СРСР спромоглася ратифікувати його лише 18 вересня 1973 р., а остаточно ввести в дію 23 березня 1976 р.

Нехтуючи нормами міжнародного права, керівництво СРСР та союзних республік вбачало в еміграції не стільки демографічний чи економічний аспекти, скільки ідеологічний. Виїзд з країни, що уособлювала собою за тогочасними догматами "історичну перспективу людства", "торжество соціалістичної демократії", "найбільш повне і справедливе розв'язання національного питання", сприймалося не інакше як зрада Батьківщини, наслідок різного роду диверсій світового імперіалізму і сіонізму. Саме тому всіляка протидія еміграції розглядалася в числі найбільш важливих завдань.

Особливо гостро стояла проблема еміграції євреїв в Україні, де єврейська діаспора була однією з найбільш чисельних. В другій половині 60-х рр. заяви на виїзд подали 5762 євреї, що проживали в Україні[1].

Прагнучи за будь-яку ціну зупинити потік еміграції, ЦК КПРС і ЦК КП України, союзний та республіканський уряди прийняли ряд постанов, що ускладнювали процес виїзду з країни, ставили на шляху потенційних емігрантів ряд суттєвих, а інколи й нездоланних перешкод. Серед них: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1970 р., якою затверджувалося положення про виїзд за кордон та в'їзд до СРСР; постанови ЦК КПУ від 21 січня 1968 р. "Про практику розгляду в органах внутрішніх справ УРСР клопотань

1 ДА МВС України. -Ф. 54, оп. 1, спр. 288. - Арк. 56.

про виїзд за кордон в приватних справах", від 4 лютого 1970 р. "Про стан та заходи по поліпшенню організації в республіці туристських поїздок за кордон" тощо.

10 червня 1971 року політбюро ЦК КПРС затвердило за пропозицією першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю.Шелеста розпорядження Ради Міністрів СРСР, в якому відмінявся достроковий викуп облігацій державних займів у громадян, що від'їжджали на постійне місце проживання за кордон, обумовлений інструкцією Міністерства фінансів СРСР від 30 травня 1958 р.[1].

Керівник республіканської партійної організації в своєму листі до ЦК КПРС від 26 березня 1971 р. пропонував навіть відмінити постанову Ради Міністрів СРСР № 1040 від 13 вересня 1958 р., яка передбачала виплату наперед емігрантам шестимісячної пенсії[2].

Ініціаторів цих та інших заходів ніскільки не бентежило, що більшість з них йшли не лише в розріз з міжнародними правовими актами, а й суперечили конституційним принципам, проголошеним радянською державою. Так, указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1972 р. про відшкодування від'їжджаючими за кордон державних затрат за навчання не узгоджувався з конституційним правом громадян СРСР на безкоштовну освіту. Схвалюючи згаданий документ на своєму засіданні 7 вересня 1972 р., секретаріат ЦК КПРС покладав на нього великі надії[3]. Однак цей захід, як і інші, виявився мало результативним.

Не дала очікуваних результатів і низка заходів ідеологічного характеру, хоча вже в жовтні 1967 р. перший секретар ЦК КПУ П.Шелест на нараді перших секретарів

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 2.
[2] Там само. - Арк. 1.
[3] РДАНІ.-Картотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

обкомів, голів облвиконкомів, керівників республіканських міністерств і відомств, відповідальних працівників ЦК КПУ і Ради Міністрів емоційно викривав "змикання" українського буржуазного націоналізму і сіонізму, "радив" належним чином підготуватися до протидії "цьому небезпечному союзу"[1]. Для компрометації "сіоністських кіл" партійні організації України та підпорядковані їм ідеологічні установи активно експлуатували події 1967 р. на Близькому Сході. В численних публікаціях на сторінках газет, радіо і телепередачах вимальовувалось жахливе обличчя держави Ізраїль, її глибоко антинародна сутність, висвітлювались ті "нестерпні" умови, в яких перебували емігранти з України.

Про те, як реагувало єврейське населення республіки на подібні пропагандистські акції довідуємось з листа секретаря Чернівецького обкому партії О.Григоренка на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста. "Деякі націоналістично настроєні громадяни єврейської національності, - повідомляв він своє керівництво у Києві, - висловлюються в підтримку ізраїльської агресії, проявляють своє невдоволення нібито необ'єктивною позицією Радянського Союзу в цьому питанні, неправильним висвітленням подій на Близькому Сході в радянській пресі, радіо і телебаченні".

Як приклад наводилась позиція помічника майстра Чернівецької бавовняної фабрики Я.Менделя, який називав політику Радянської держави блюзнірською. Лише втручання органів державної безпеки і проведена "профілактична робота" дозволила "переконати" його у зворотньому[2].

Оскільки на основі повідомлення Чернівецького обкому партії готувався спеціальний інформаційний лист до ЦК КПРС, можна бути переконаним в тому, що

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 31, спр. 3106.-Арк. 52.
[2] Там само. - Оп. 24, спр. 6313.-Арк. 57-60.

"деяких націоналістично настроєних громадян" було не так вже й мало[1].

Не вдалося повернути в бажане для політичного керівництва русло і пропагандистську кампанію, пов'язану з воєнними діями на Близькому Сході в жовтні 1973 року. В Одесі, наприклад, досить поширеними серед єврейського населення були такі твердження:

Шіссель Володимир Матвійович, 1930 р.н., викладач: "...Ми нічого не можемо стверджувати. Оскільки довгі роки не маємо правдивої інформації. Народу правди ніколи не говорять і подають лише те, що вигідно уряду, партії".[2]

Вивчаючи наведені матеріали, новообраний перший секретар ЦК КПУ В.В.Щербицький особливо поцікавився, які заходи вжиті до В.Шісселя як до викладача і члена партії. На жаль, керівник республіканської партійної організації не помітив того, що зрозуміло і усвідомило чимало рядових громадян, а саме - подібні пропагандистські кампанії в своєму кінцевому результаті ведуть до сплесків юдофобських настроїв, переводять антисемітизм з площини побутової в державну. А ось як розуміли наслідки згаданих кампаній ті, кого вони безпосередньо торкалися:

Лодиженський Юхим Йосипович, 1931 р.н., член КПРС, майстер Одеського заводу "Ремпобуттехніка"-

"...Ці події неминуче викличуть велику кількість статей в нашій пресі, спрямовану проти держави Ізраїль, з засудженням його політики, а це мимоволі викличе негативне ставлення до євреїв у політично малограмотної частини нашого населення і буде сприяти побутовому антисемітизму".

Кружков Борис Ізраїлевич, 1946 р., художник, -

"...Вважаю заяву уряду (про події на Близькому

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6313.-Арк. 53-54.
[2] Там само. - Оп. 25, спр. 878.-Арк. 34-37.

Сході) підбурницькою, бо вона сприяє розширенню антисемітизму в СРСР"[1].

Повністю ігноруючи громадську думку, вище політичне керівництво України, спираючись на рекомендації ЦК КПРС, час від часу нарощувало оберти різноманітних антисіоністських кампаній, використовуючи для цього науковий потенціал республіки, лекційну пропаганду, пресу, інші можливі засоби. Як визначне досягнення завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ І.З.Орел розглядав той факт, що в республіці протягом 1968-1972 рр. було опубліковано 15 назв книг і брошур загальним обсягом 90 друкованих аркушів з критикою сіонізму та юдаїзму. Приблизно така ж кількість літератури пропонувалась до видання в 1972-1973 р. Не відставала від видавництв і партійна преса, яка за цей же період опублікувала понад 100 статей про "безчинства сіоністів"[2].

Не менш вагомим був внесок українських суспільствознавців у "викриття" сіонізму в наступні роки. Побачили світ праці Ф.Розенблюма та В.Савцова "Чорні сотні сіонізму", Д.Сойфера "Сионизм - орудие антикоммунизма", А.Анштейна "Сіонізм - лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих", Л.Беренштейна "Сіонізм як різновид расизму", З.Браславського "Реакційна войовничість сіонізму" та ін. Завідувачем відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф.Рудичем була особливо відзначена "фундаментальна" монографія доктора філософських наук Ю.І.Римаренка "Антикомуністичний альянс", передана в 1979 р. до видавництва "Наукова думка"[3].

Ідеологічний апарат ЦК Компартії України постійно відшукував все нові й нові форми боротьби з сіонізмом.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 878.-Арк. 35.
[2] Там само. - Спр. 546. - Арк. 26
[3] Там само. - Спр. 2058.-Арк. 25.

Зокрема, схвальну оцінку відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, очолюваного Л.М.Кравчуком, дістала ініціатива Вінницького обкому партії, який на початок 80-х рр. розгорнув цілу мережу органів "з питань боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою", що включала в себе обласну, 12 міських та районних комісій, десятки т.з. груп "протидії і впливу"[1].

Київський міський комітет КПУ 30 січня 1980 року доповідав вищому політичному керівництву республіки, що "у трудових колективах, де працює значна кількість осіб єврейської національності створені громадські комісії по викриттю сіоністської пропаганди, подоланню еміграційних настроїв... При райвідділах внутрішніх справ - групи з числа патріотично настроєних осіб єврейської національності, кваліфікованих лекторів та пропагандистів, пенсіонерів МВС для проведення індивідуальної роз'яснювальної роботи"[2].

Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти в кінці 70-на початку 80-х рр. розпочало введення спецкурсів "Реакційна сутність сіонізму" на гуманітарних факультетах вищих учбових закладів[3].

Організаторів та диригентів масових антисіоністських кампаній зовсім не хвилював відверто кон'юнктурний характер наукових публікацій, газетних статей, лекцій, індивідуальної виховної роботи, відсутність в них не лише обгрунтованих підходів, а власне, й розуміння самої проблеми.

На небезпеку цього 26 серпня 1977 р. звернули увагу секретаря ЦК КПРС М.В.Зимяніна академік АН СРСР М.Коростовцев та вчений секретар постійної комісії по координації наукової критики сіонізму при Президії АН СРСР, кандидат історичних наук Л.Корнєєв.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1.-Оп. 10, спр. 3519.-Арк. 5.
[2] Там само. - Арк. 39-40.
[3] Там само.-Арк. 87.

"У теперішній час, - писали вони, - домінує постанова ... про те, що нібито сіонізм виник внаслідок прагнення євреїв до світової влади; сіонізм нібито головне знаряддя імперіалізму в боротьбі з комунізмом. Більше того, імперіалізм - породження сіонізму, сіонізм - породження юдаїзму, "гіршої" з релігій". Подібні твердження, попереджали вчені, містять образливі для євреїв випади[1].

Цілком очевидно, що на практиці подібне офіційне трактування сіонізму і юдаїзму, а також методи протидії еміграційним настроям єврейського населення, зведення нанівець будь-яких зусиль по відродженню національної самосвідомості євреїв могли дати лише протилежний ефект. Врешті-решт так воно і сталося. Якщо за всю другу половину 60-х рр. своє бажання виїхати з України виявило близько 6 тисяч євреїв, то лише в 1970-1973 рр. кількість поданих на виїзд заяв перевищувала 11 тисяч[2]. Не зменшувався цей показник і в наступні роки. Після нетривалого спаду в середині 70-х рр., спричиненого жорсткими еміграційними правилами, зовнішньо-політичними факторами, в кінці 70-х рр. потік заяв на виїзд знову зростає. В 1978 р. відділами віз та реєстрацій було прийнято 20851 заяву на виїзд, в 1979 - 26706[3].

Найбільше число бажаючих емігрувати з СРСР в кінці 70-х рр. було зареєстровано в м.Києві (8,1 тис.), Одеській (понад 6 тис.), Чернівецькій (1,8 тис.), Львівській (1,5 тис.) областях. Помітно посилились еміграційні настрої у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Івано-Франківській, Житомирській, Київській, Кримській, Хмельницькій та Черкаській областях[4].

Своєрідною реакцією на перманентні оговтілі

---

[1] РДАНІ.-Ф. 5, оп. 73, спр. 377.-Арк. 2.
[2] ДА МВС України. - Ф. 54, оп. 1, спр. 379. -Арк. 18.
[3] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 3519.-Арк. 85.
[4] Там само.-Арк. 1.

антисіоністські кампанії, позицію владних структур, стала також консолідація єврейського національного руху, який на початок 70-х рр. поступово подолав період свого становлення і набув певних організаційних форм.

Найбільш поширеними і впливовими течіями в єврейському національному русі стали течії "еміграційників" і "культурників". Якщо перші здебільшого ставили вимоги реалізації прав євреїв на еміграцію, то "культурники" вбачали своєю основною метою проведення заходів, спрямованих на розвиток єврейської мови та культури, організацію єврейської вищої та середньої національної освіти, створення мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад. Та було б невірним проводити абсолютне розмежування між цими двома основними течіями, оскільки їх цілі, завдання і форми діяльності нерідко співпадали. Так, "еміграційники", домагаючись дозволу на виїзд, прагнули ознайомити потенційних емігрантів з історією та культурою світового єврейства, полегшити їм вивчення рідної мови, встановити органічний зв'язок з історичною батьківщиною.

Водночас "культурники", зневірившись у своїх спробах духовного відродження єврейства в Україні, нерідко схилялися до еміграції як до єдиного засобу самозбереження нації.

В піднесенні активності "еміграційників", виняткову роль відіграли "відмовники" - група громадян, яким в силу об'єктивних, а здебільшого, суб'єктивних причин було відмовлено у виїзді з СРСР. Характерно, що кількість "відмовників" на рубежі 60-70-х рр. зростала пропорційно кількості поданих на виїзд заяв. Якщо в 1968 р. було відмовлено в праві на еміграцію 28 євреям, то в 1969 р. - 1079, в 1970 - 1439[1].

В кінці 70-х рр. кількість відхилених заяв вже становила по

[1] ДА МВС України. - Ф. 54, оп. 1, спр. 350. - Арк. 11.

областях від 30 до 60 відсотків від загального числа порушених клопотань. Так, в Херсонській області було відхилено 59% заяв, Запорізькій - 48%, Харківській - 35,5%, Одеській - 34,5% [1].

Подібні підходи до еміграційної політики підштовхнули "відмовників" до об'єднання в межах окремого регіону, області, міста, обумовили вироблення ними спільної тактики протидії владним структурам.

Активність "відмовників" не залишилась непоміченою для силових міністерств і відомств, покликаних притаманними їм засобами стримувати еміграційні настрої серед єврейського населення.

21 жовтня 1971 р. голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М.Щолоков та Генеральний прокурор СРСР Р.Руденко повідомили ЦК КПРС про те, що "...в останній час (з лютого ц.р.) екстремістські елементи, підбурювані із-за кордону, організовують групові відвідування особами єврейської національності центральних і республіканських партійних та радянських органів, вручення їм колективних заяв, в яких висловлюється протест проти "насильницького утримування євреїв в СРСР" і містяться ультимативні вимоги з питань, пов'язаних з виїздом в Ізраїль" [2].

Не без тиску силових структур були затверджені постанови ЦК КПРС "Про заходи по посиленню боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю "міжнародного сіонізму" (від 18 лютого 1971 року) та "Про дальші заходи по боротьбі з антирадянською антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму" (від 1 лютого 1972 р.)[3].

7 вересня 1972 р. секретаріат ЦК КПРС за участю

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 10, спр. 3519.-Арк. 1.
[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 17, спр. 50.-Арк. 3, 5.
[3] ЦДАГО України.-Ф.1, оп. 10, спр. 1085.-Арк. 131-132.

М.Суслова, Ф.Кулакова, П.Дємічева, В.Кузнєцова та інших схвалив підготовлений завідувачами відділами ЦК КПРС Фірюбіним та Яковлєвим "План основних пропагандистських і контрпропагандистських заходів в зв'язку з черговою антирадянською кампанією міжнародного сіонізму". Важливе місце в його реалізації відводилось КДБ при Раді Міністрів СРСР, якому доручалось "...вжити заходів до виявлення і припинення ворожих акцій спецслужб супротивника, зарубіжних сіоністських організацій та єврейських націоналістів в середині країни"[1].

Отже, крім вже традиційних пропагандистських заходів цей та інші партійні документи містили ряд нових моментів: застосування до активних учасників єврейського національного руху різного роду репресій.

Виходячи з постанов вищого політичного керівництва СРСР, секретар ЦК КПУ В.Маланчук та завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК А.Мяловицький 15 серпня 1973 р. прямо пропонували доручити Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР "посилити роботу по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності активних пропагандистів "руху" за виїзд євреїв з СРСР, емісарів зарубіжних сіоністських центрів"[2]. Внаслідок цього, кожна більш-менш значна акція активістів єврейського національного руху не залишалася поза увагою відповідних підрозділів сумнозвісного V Управління КДБ, створених спеціально для протидії проявам сіонізму, інших правоохоронних органів.

Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту "еміграційників" як проведення мітингів, демонстрацій, інших масових акцій. Останні, як

---

[1] РДАНІ.-Картотека постанов секретаріату ЦК КПРС.
[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 890.-Арк. 41-42.

правило, знаходили широкий резонанс і в СРСР, і за кордоном. Наприклад, з винятковою відповідальністю готувалися в КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР до "всесоюзного походу євреїв" - демонстрації поблизу будинку ЦК КПРС на Старій площі 25 жовтня 1971 р., приуроченій до візиту генерального секретаря ЦК КПРС Л.І.Брежнєва до Франції. В згаданій акції взяло участь близько 80 "відмовників" з Москви, Ленінграда, Риги, Вільнюса, Кишинева[2]. До демонстрації також готувалися представники єврейської громади України, однак оперативні заходи, проведені правоохоронними органами республіки, перешкодили цим планам. Українська делегація була затримана при виїзді з столиці України.

Для тиску на вищі органи державної влади та управління група "відмовників" регулярно проводила демонстрації в приймальних Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Одна з перших таких демонстрацій відбулася 22 липня 1971 р. в приймальні українського парламенту. В цей день 12 активістів єврейського національного руху передали керівництву Верховної Ради УРСР свої вимоги щодо негативного розв'язання питання про їх виїзд на історичну батьківщину. Організаторами цієї акції протесту виступили Л.Товеровський, І.Трейдінгер, Є.Ланцетер, В.Барбой, Р.Гершунович, О.Рабінович, І.Клейнер, А.Фельдман та ін.[1]. Повідомляючи про неї вище політичне керівництво, заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР С.Стеценко не міг водночас не визнати наявність серйозного невдоволення еміграційною політикою у Львівській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Житомирській областях. Тому дивною виглядає резолюція на документі першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста, який замість серйозного аналізу

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 546.-Арк. 23-24.

ситуації, обмежився дорученням голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В.В.Федорчуку та міністру внутрішніх справ УРСР І.Х.Головченку "внести свої висновки-пропозиції".

Якими були пропозиції силових міністерств і відомств наявні документи не розкривають. Однак, можна бути переконаними, що серед іншого вони містили рекомендації щодо застосування більш рішучих заходів до демонстрантів. В цьому переконав весь наступний перебіг подій, у тому числі переслідування учасників демонстрації в приймальній Президії Верховної Ради УРСР у жовтні 1979 р. Дії демонстрантів були кваліфіковані як хуліганські, внаслідок чого народний суд Печерського району м.Києва засудив в адміністративному порядку 12 осіб до 15 діб арешту[1].

Аналогічні акції протесту здійснювались регулярно і в приміщенні приймальні Міністерства внутрішніх справ УРСР. Його керівник І.Головченко визнавав, що постійна група осіб, серед яких колишній інженер НДІ "Оріон" А.П'ятецький, колишній заступник начальника Київського телецентру С.Хмельницький, колишній заступник контрольно-випробувальної станції заводу "Київприлад" С.Покришевський та ін., щотижня демонстративно відвідувала МВС, вимагаючи дозволу на виїзд. Лише в першому кварталі Міністерством внутрішніх справ було зареєстровано більше 450 таких відвідувань[2].

Міністр внутрішніх справ України особливо радив звернути увагу на групу осіб, об'єднаних навколо Ю.Книжника, братів і сестер Ротштейн-Олійник, здатних, на його думку, до більш рішучих дій[3].

Місцем регулярного проведення різноманітних

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1939.-Арк. 25-26.
[2] Там само.-Арк. 21.
[3] Там само.-Арк. 22.

мітингів і демонстрацій стала в 70-х рр. київська синагога. Їх організаторами і активними учасниками виступили "відмовники" Натан Романчук, Соломон Фельдман, Віталій Зирянов, Володимир Барбой, Марк Ямпольский, Данило Шмукер та ін.[1]

На рубежі 70-80-х рр. особливого поширення набувають такі форми протесту як голодовки. Зокрема, увагу світової громадськості привернула голодовка протесту євреїв-"відмовників" Москви, Ленінграда, Риги, Кишинева, Харкова, Києва, приурочена до відкриття 11 листопада 1980 р. Мадридської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Незважаючи на зусилля правоохоронних органів (виклики в органи державної безпеки, міліції, перестороги у відповідності з указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 р.), зірвати її не вдалося. Наприклад, у Харкові в згаданій акції взяли участь І.Москвич, Б. та І.Печерські, О.і П.Парицькі, О. і Х.Спіннери та ін. Всього в голодовці протесту зафіксовано участь 139 "відмовників"[2].

15 березня 1982 р. 12 київських єврейських активістів, в т.ч. Ганна Левицька, Ольга Дудник, Олександр Котовський, Григорій Островський, Давид Чорний, Світлана Єфанова, Володимир Корецький, Анатолій Шендерович та інші оголосили перемежуючу голодовку (почергово по одному дню) в знак протесту проти переслідувань євреїв у Києві і необгрунтованих відмовах в еміграції[3]. До акції протесту київських "відмовників" приєдналась група одеських активістів (В.Певзнер, О.Кушнір, О.Прудков, Ю.Котик, М.Тонконогий, Ю.Штерн, Я.Меш, Ю.Шварц), дещо пізніше киян підтримали і москвичі[4].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 641.-Арк. 106; Коган Д., Шварц В. В сетях сионизма//Правда Украины.-1972.-26 апреля.

[2] Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 387-388.

[3] Там само.-Кн. 2.-С. 47.

Голодовки протесту використовувались активом єврейського національного руху і для підтримки своїх товаришів, притягнутих за правозахисну діяльність до кримінальної відповідальності. Так, в березні 1982 р. іноземні засоби масової інформації обійшло повідомлення про голодовку протесту, оголошену в Києві В.Терещенком, В.Кисликом, М.Михліним, Н.Двож, С.Єфановою, В.Корецьким, В.Шендеровичем та іншими в підтримку заарештованого органами внутрішніх справ С.Зубко[1].

Широкий громадський резонанс мали акції протесту євреїв-"відмовників", пов'язані з відмовою від радянського громадянства і здачею паспортів. Для багатьох з них вони закінчувались адміністративними покараннями, штрафами, а то й кримінальними справами. Наприклад, в жовтні 1983 р. кримінальна справа була порушена проти Марка Очеретянського, звинуваченого в нехтуванні паспортним режимом. Суд, який відбувся в листопаді цього ж року, засудив активіста єврейського національного руху до одного року позбавлення волі[2].

На перший погляд, наведені форми боротьби "еміграційників" за реалізацію своїх прав і свобод не вражають своєю масовістю та різноманітністю засобів. Однак, дуже слушною, на наш погляд, буде в даному випадку думка письменника Солженіцина, висловлена ним в інтерв'ю агентству "Асошіейтед Прес" та газеті "Монд" 23 серпня 1974 р.: "Наша країна подібна до густої клейкої речовини: навіть малі рухи зробити тут неймовірно важко, зате ці рухи тягнуть за собою все оточення..."[3].

---

[1] Вести из СССР.-Кн. 1.-С. 456.

[2] Там само.-Кн. 2.-С. 390.

[3] Цит. за Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії... -С. 241.

До того ж, згадані акції протесту органічно поєднувались з широкою петиційною кампанією, поширенням численних документів єврейського національного руху.

Глибоким внутрішнім змістом відзначалася поширена самвидавом стаття киянина Бориса Кочубієвського "Чому я сіоніст?", написана в 1968 р. В ній автор констатував: "...Антисемітизм не загинув разом з третім рейхом, йому не досить шести мільйонів знищених єврейських життів. Він ще чекає на свій час! Змінилася лише назва. Антисемітизм пристосувався до нових часів. Цей нео-антисемітизм-антисіонізм. Зміна вивіски не змінила суті.

Знову з'явилися такі, що бажають збудити темні інстинкти найвідсталішої частини росіян, поляків, українців..."[1]

Спробою привернути увагу владних структур до проблеми еміграції євреїв стало "Звернення" харківських "відмовників" до делегатів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, підписане Інною та Олександром Волковими, Леонідом Кульчинським, Ольгою Фурсенко, Юхимом Співаковським, Яковом Кройзелем, Соломоном Грінбергом та іншими. "Ми сподіваємось, - писали вони, - що кожний з делегатів з'їзду усвідомить ту історичну відповідальність перед своїм народом, яку він накладає на себе тим чи іншим ставленням до нашої проблеми"[2].

Однак сподівання авторів "Звернення" були марними. За існуючою тоді традицією воно навіть не було доведено до відома делегатів з'їзду, а за дорученням першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста поповнило оперативні картотеки органів КДБ.

Значно більший ефект давали звернення до

---

[1] Цит. за Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії... .-С. 234-235.

[2] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 596.-Арк. 17.

міжнародних організацій, поширювані зарубіжними засобами масової інформації. Хвилюючим документом став лист киянки Лілії Варвак на ім'я Генерального секретаря ООН, написаний приблизно в кінці 70-х -на початку 80-х рр. "...Я звертаюсь до Вас, - писала Л.Варвак, - з надією на Вашу допомогу в тій критичній ситуації, в якій опинилося кілька тисяч євреїв м.Києва, в тому числі і моя родина. Всім нам було відмовлено в праві залишити Радянський Союз...Становище цих тисяч киян дуже тяжке. Посадові особи, радянська громадська думка ставиться до нас як до напівзлочинців. Нас називають зрадниками і запроданцями, засоби масової інформації культивують щодо нас атмосферу недовіри і підозрілості. І ми змушені жити в цих нестерпних умовах..."[1]

Ізраїль Клейнер, аналізуючи єврейський самвидав протягом 60- 70-х рр., нарахував кілька сотень різноманітних документів, систематизованих вченими Єрусалимського університету. Цілком слушною є думка вченого про те, що єврейському самвидаву "властивий високий рівень у будь-якому сенсі - фактичному, публіцистичному, літературному та навіть науковому"[2].

Винятково важливу роль відіграв самвидав і у формуванні іншого, не менш важливого напрямку єврейського національного руху - культурницького, спрямованого на піднесення національної самосвідомості євреїв в Україні.

Попри розгнуздані антисіоністські кампанії, в другій половині 60-х - на початку 70-х рр. в середовищі єврейської інтелігенції формується стале ядро, що послідовно і рішуче протистояло офіційним доктринам. Зокрема, старший науковий співробітник Інституту історії Академії наук УРСР, кандидат історичних наук

---

[1] ДА СБУ. -Спр. 67378-ФП, т. 1.-Арк. 90.
[2] Клейнер І. Вказ. праця. -С. 226.

А.Б.Слуцький доводив, що всі антиєврейські процеси виявилися надуманими, заявляв, що в СРСР культивується і постійно підживлюється антисемітизм. Погляди історика повністю поділяв і єврейський письменник Волкінштейн[1].

Прагнучи обгрунтувати і підкріпити подібні твердження, колишній співробітник єврейської газети "Дер Штерн" Б.Вайсман підготував і систематизував матеріали для написання фундаментальної праці про життя євреїв в СРСР, яку планував опублікувати в одному з ізраїльських видавництв[2].

Тривалий час збирав документи, присвячені єврейському питанню в СРСР, ветеран Другої світової війни, колишній в'язень ГУЛАГу, пенсіонер з м.Богуслава Київської області Меєр Каневський. Разом з особистими реліквіями, вони були вилучені в нього у 1968 р. під час митного догляду при виїзді на постійне місце проживання в Ізраїль[3].

Над дослідженням аналогічних питань працював інженер Київського обласного будівельного тресту М.Шафінкель, який також виношував плани підготувати об'єктивну книгу про умови перебування євреїв в радянській країні[4] . Подібні приклади були не поодинокими.

Відновленню історичної правди щодо єврейського народу служили також заходи по увічненню пам'яті євреїв, які стали жертвами геноциду в роки Другої світової війни. Місцем нечуваної трагедії в роки фашистської окупації став Бабин Яр, який поглинув життя десятків тисяч євреїв. Однак, незважаючи на неспростовні факти, вище політичне керівництво та органи

---

1 ÖÄÀÃÎ Óêðà¿íè.-Ô. 1, îï. 24, ñïð. 4302.-Àðê. 93.
2 Òàì ñàìî.
3 Òàì ñàìî. Îï. 25, ñïð. 342. - Àðê. 43-45.
4 Òàì ñàìî.-Îï. 24, ñïð. 4302.-Àðê. 92.

державної влади всіляко уникали згадки щодо поховання в Бабиному Яру громадян єврейської національності, приховуючи їх під загальним поняттям "радянські громадяни". Тому рішучу протидію владних структур викликали мітинги пам'яті, що проводились в Бабиному Яру з другої половини 60-х рр. з ініціативи активістів єврейського національного руху.

Як антирадянський захід сприйняли вони проведення мітингу в Бабиному Яру 29 вересня 1966 р. Тоді перед присутніми виступили члени Спілки письменників України Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович. Всі вони з болем говорили про поширення в СРСР антисемітизму, вказували на необхідність об'єднання зусиль українського і єврейського народів для збереження власних національних культур[1].

Київський міськком Компартії України, намагаючись перевести мітинги в Бабиному Яру в контрольоване русло, взяв на себе безпосередню їх підготовку та організацію. Однак і за таких умов не обходилось без різного роду "небажаних" інцидентів. 29 вересня 1968 р. після закриття офіційного мітингу залишилось близько 100 євреїв, які вшанували пам'ять загиблих, виступили з критикою національної політики правлячого режиму.

Наприклад, старший інженер СКБ заводу "Радіоприлад" Борис Кочубієвський в своєму виступі навів конкретні факти дискримінації євреїв в Радянському Союзі. "Коли б мені, - заявив він, - дали можливість вийти на трибуну, я розповів би всю правду про це, але мене не допустять до трибуни, бо вони (владні структури) бояться цього"[2]. Позицію Б.Кочубієвського підтримали працівник Центрального стадіону Немировський, директор магазину "Академкнига" Хірман,

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 24, спр. 6160.-Арк. 148-148.
[2] Національні відносини в Україні у XX ст... -С. 361-362.

працівник 6-ої взуттєвої фабрики Куперман. Їм, як і багатьом іншим, було не зрозуміле таке ставлення керівництва міста і республіки до трагічних сторінок історії, перед якими схилявся весь цивілізований світ.

Не могла зрозуміти й міжнародна громадськість, чому негативну реакцію у партійних і радянських керівників викликало, наприклад, вшанування 11 квітня 1972 р. в Бабиному Яру 29-ої річниці розстрілу євреїв Варшавського гетто. В цьому траурному заході взяло участь близько 200 киян, переважно активістів єврейського національного руху. До пам'ятного каменя лягли 4 вінки з написами російською мовою і мовою іврит такого змісту: "Жертвам Варшави", "Героям Варшавського гетто", "Не забудемо, не простимо", "Тим, хто не скорився".

В документах партійних і державних органів така скорбота по загиблих розцінювалась "як вияв сіоністських та емігрантських настроїв серед окремої частини населення". Мабуть, тому найбільш активними фігурами на траурному мітингу стали працівники міліції і дружинники, які затримали 7 його учасників.

Реакція влади, звичайно, могла бути і рішучішою, якби акція у Києві не привернула увагу цілого ряду зарубіжних політичних і державних діячів. Мер Нью-Йорка Ліндсел у своїй телеграмі від 10 квітня 1972 р. на адресу голови виконкому Київської міськради висловив сподівання, що вшануванню пам'яті загиблих євреїв у Варшаві буде "приділена належна увага"[1].

Власне, як довідуємось, політичне і державне керівництво України в принципі було й не проти вшанувати пам'ять загиблих - загиблих взагалі, а не конкретно страчених фашистами євреїв. Останнє певною мірою суперечило проголошеному КПРС курсу соціалістичного

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 641.-Арк. 113-115; спр. 699.-Арк. 44.

інтернаціоналізму, відкривало, на думку деяких ідеологічних проводирів, шлях для можливих сіоністських збочень.

Вже згадуваний М.Каневський в листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста запитував: "Чому Ви не любите, коли говорять, що там лежать наші рідні брати і сестри?"[1]

На аналогічне питання не змогла знайти відповідь і єврейська громада з міста Чернівців, якій ЦК Компартії України, місцевий обком КПУ та облвиконком перешкодили спорудити пам'ятник на місці поховання 830 євреїв, страчених в роки фашистської окупації. Збір коштів на пам'ятник розпочався в 1965 р.

Але вже через декілька місяців після цього ініціатори згаданої акції були запрошені до міськради, де їм грубо й безапеляційно роз'яснили, "що спорудження пам'ятника за національною ознакою суперечить нашому світогляду"[2].

Оскільки спорудження пам'ятника в м.Чернівцях отримало широкий розголос як в Україні, так і за її межами, Чернівецький обком КПУ в особі його секретаря О.Григоренка визнав за можливе "залишити вже побудований постамент" й нанести на ньому пам'ятний напис приблизно такого змісту: "На цьому місці німецько-фашистські загарбники в 1941 році розстріляли біля 900 жителів м.Чернівців"[3]. Як переконуємось, національна приналежність загиблих вже традиційно не згадувалась. Разом з тим, останнє, як свідчать документальні матеріали, аж ніяк не перешкоджало активу єврейського національного руху вшановувати пам'ять загиблих, проводити на місці поховань траурні мітинги, демонстрації.

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 342.-Арк. 47.
[2] Там само.-Оп. 31, спр. 2647.-Арк. 105-106.
[3] Там само.-Арк 110.

Усвідомивши зневажливе ставлення влади, харківська єврейська громада започаткувала проведення на місці поховання загиблих євреїв поблизу Харківського тракторного заводу суботників, які служили своєрідним докором безпам'ятству[1].

Збереженню історичної пам'яті, прилученню єврейського народу України до багатовікових традицій світового єврейства сприяло також функціонування в ряді населених пунктів України - Києві, Харкові, Одесі, інших культурних центрів - "ульпанів" - курсів, гуртків по вивченню мови іврит, ознайомленню з кращими зразками єврейської культури і мистецтва*.

Характерно, що їх діяльність голова КДБ СРСР Ю.В.Андропов у своєму листі до ЦК КПРС від 30 квітня 1970 р. розцінив як один з найнебезпечніших антирадянських проявів[2].

Очевидно, саме такою оцінкою фахівців з "єврейського відділу" П'ятого управління КДБ СРСР пояснюється той факт, що "ульпани" постійно перебували під щільною опікою органів держбезпеки, а їх організатори зазнавали утисків і переслідувань. Це змушувало організаторів курсів, семінарів, гуртків дотримуватись певної конспірації. Наприклад, у Харкові, семінар по вивченню єврейської культури не мав свого постійного місця проведення, а відбувався під надуманими приводами, на квартирах різних осіб[3].

Наскільки обережність була не зайвою, яскраво свідчать події в Одесі, пов'язані з діяльністю гуртка по

---

[1] Архів УСБУ в Харківській обл. - Спр. 033151-П, т. 2.-Арк. 251-252.

* Перші "ульпани" виникли приблизно в 1968-1969 рр. у Москві з ініціативи Моше Палхана. Згодом вони поширились і в інших містах СРСР /ДА СБУ.- Спр. 68130-ФП, т. 2.-Арк. 76.

[2] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 37, спр. 21.-Арк. 1-2.

[3] Архів УСБУ в Харківській обл.-Спр. 033151-ФП, т. 2.-Арк. 251-252.

вивченню єврейської мови та культури, що об'єднувався навколо родини Непомнящих, Якова Левіна та ін. Згаданий гурток був тісно зв'язаний з іншими аналогічними об'єднаннями Москви, Ленінграда, інших великих адміністративних центрів СРСР. У квартирі Непомнящих часто збиралися активісти єврейського національного руху, і обговорювали найбільш пекучі політичні проблеми, обмінювались наявною літературою. Неприємності розпочалися в кінці 70-х - на початку 80-х рр., коли органи КДБ від загальних погроз перейшли до конкретних дій. Обшуки, затримання, вилучення книг, касет, предметів культу завершились арештом у серпні 1984 р. Якова Левіна.

Суд, що відбувався 16-20 листопада 1984 р. в Одесі, будував свої звинувачення на неспроможних ні з юридичної, ні з моральної точки зору доказах. Хіба можна, наприклад, розглядати як провину пропозицію Я.Левіна студенту-росіянину відвідувати гурток, щоб глибше ознайомитись з єврейською культурою? Або, чи може вважатися злочином святкування давнього єврейського свята Пурим? На ці та інші запитання суд відповів трьома роками виправно-трудових таборів[1].

Прекрасно усвідомлював, чим доведеться заплатити за своє зацікавлення юдаїкою харків'янин, кандидат технічних наук Олександр Парицький, та це не завадило йому об'єднати навколо себе таких же ентузіастів, створити спільними зусиллями неофіційний університет для дітей "відмовників"[2].

Важливим засобом виховання самосвідомості євреїв, що проживали в Україні, могло стати відродження багатобарвного єврейського театрального мистецтва. Це, зокрема, усвідомлював великий поборник ідеї

---

[1] Остроушенко С. "...Бомбардировать мозги!"//Знамя коммунизма.-1985.- 8 августа.

[2] Алексеева Л. Вказ. праця. -С. 129.

відновлення єврейського національного театру, інженер за фахом, митець за покликанням Д.Л.Чорний. В першій половині 70-х років він разом зі своїми однодумцями - режисером, заслуженим артистом УРСР Д.М.Жаботинським, інженерами Я.Л.Гохфельдом та Я.Ф.Білобровим, робітником Д.І.Зелінським неодноразово звертався до голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР А.П.Вадера, Міністерства культури України, Київського міськкому КПУ, міської ради професійних спілок, інші інстанції з проханням створити в місті Києві єврейський національний театр. Однак, позиція всіх співрозмовників Д.Чорного була непохитною. Її добре виклала завідувач відділом культури Київського обкому КПУ Г.М.Менжерес, яка в категоричній формі заявила, що створення єврейського театрального колективу приведе до утворення замкненого національного угрупування, до роз'єднання народів[1].

Невдалою була спроба відродити єврейський національний театр й іншої ініціативної групи у складі інженера головної обсерваторії АН УРСР Є.Діаманта, інженера Міністерства харчової промисловості УРСР І.Качаловського, студента 3-го курсу Інституту культури Є.Естріна, друкаря Всесоюзного науково-дослідного інституту "Хімпроект" М.Радомисльського, інженера науково-дослідного інституту "Укрдіпроторг" М.Пієвського.

Незважаючи на підтримку таких авторитетів, як члени Спілки письменників СРСР Х.Табачник та Г.Кіпніс, член Спілки архітекторів СРСР А.Штейнберг, народна артистка УРСР Є.Опалова, утворити творчий колектив так і не вдалося[2].

Заради справедливості необхідно відзначити, що ініціатори відродження єврейського театру довго не могли

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 1361.-Арк. 20-31.
[2] Там само.-Спр. 546.-Арк. 67-74.

змиритися з власною поразкою, збирались на приватних квартирах, репетирували п'єси Шолом-Алейхема, Гершензона та ін.

Викладені матеріали яскраво свідчать про те, що в Україні у другій половині 50-80-х рр. поряд з "еміграційним" напрямком сформувався культурницький напрямок в єврейському національному русі, який відіграв важливу роль у формуванні духовних ідеалів українського єврейства. Свій безпосередній вияв він знайшов в пропаганді історичних і культурних традицій єврейського народу, відзначенні релігійних свят, створенні об'єктивних досліджень, присвячених розв'язанню національного питання в СРСР.

Як свідчать документальні матеріали, повідомлення міжнародних правозахисних організацій, будь-яка участь в єврейському національному русі супроводжувалась різного роду репресіями, які особливо посилились в кінці 70-х і на початку 80-х рр. Своєрідним першим етапом "розчавлення" особистості стали переслідування по службовій лінії. Особи, які наполягали на еміграції або були помічені у відвідуванні "ульпанів", гуртків, розповсюдженні єврейського самвидаву позбавлялись роботи, вчених ступенів, звань, виключались з лав КПРС і ВЛКСМ. Наприклад, 26-річного інженера групи технічного контролю Чернівецького радіотелецентру Йосипа Зісельса в 1972 р. виключено з ВЛКСМ за "політично незрілі" виступи на захист громадян, котрі подали заяви на виїзд з СРСР[1]. Дещо пізніше за свою активну правозахисну діяльність, участь в Українській Гельсінській групі він відбув близько 8 років у виправно-трудових таборах[2].

Доктор хімічних наук, професор Володимир Барбой

---

[1] Архів УСБУ в Чернівецькій обл.-Спр. П-7302, т. 1.-Арк. 37.

[2] Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 16, 22, 74, 83, 88, 98, 206, 216, 248, 300; Кн. 2.-С. 220, 490; Кн. 3.-С. 13.

протягом тривалого часу перебував в пошані в Київському державному технологічному інституті легкої промисловості, користувався авторитетом серед колег і студентів. Рішення виїхати на історичну батьківщину стало для вченого фатальним. Його зняли з роботи, позбавили вченого ступеня і звання, створили нестерпні умови життя під постійним контролем правоохоронних органів[1].

Вже згадуваний кандидат технічних наук, харків'янин Олександр Парицький після відвідування ОВІРу та подання прохання на виїзд в середині 70-х років, був змушений два роки працювати електриком на харківському заводі "Спецмонтаж". Однак і тут він не мав змоги трудитись спокійно. В 1979 р. після телефонної розмови з США його, науковця, висококваліфікованого фахівця, звільнили і з скромної посади електрика. Та, як виявилось, це була лише прелюдія до справжньої розправи. 13 листопада 1981 р. Харківський обласний суд засудив О.Парицького за статтею 187[2] (наклепницькі вигадки на радянський державний лад) до трьох років виправно-трудових таборів. Вершиною цинізму став розгляд в суді шкільного твору дочки О.Парицького - Дарини, написаного нібито під впливом антирадянських поглядів батька[2].

Три роки виправно-трудових таборів коштувала Юрію Тарнопольському з Харкова спроба зібрати і передати в Ізраїль об'єктивну інформацію про становище євреїв в СРСР. В своєму останньому слові на суді, який відбувся 29-30 червня 1983 р., Ю.Тарнопольский заявив, що його арешт лише є підтвердженням правдивості підготовленої ним інформації[3].

---

[1] ЦДАГО України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 641.-Арк. 106.

[2] Вести из СССР...-Кн. 1.-С. 134, 148, 162, 194, 388, 531, 542, 548, 559, 562; Кн. 2.-С. 134, 318, 399.

[3] Там само . -С. 53, 388; Кн. 2.-С. 143-144. 207, 227, 231, 247, 257-258; Кн. 3.-С. 240.

Негативні висловлювання Леоніда Шраєра на адресу засновника КПРС, щодо зовнішньої політики СРСР, зберігання та розповсюдження ним самвидаву були оцінені 4 січня 1985 р. Чернівецьким обласним судом трьома роками позбавлення волі у виправно-трудових таборах[1]. 6-7 червня 1985 р. у Харкові відбувся суд над Євгеном Айзенбергом, який звинувачувався також за ст. 1871. Серед епізодів звинувачення - розповсюдження книг "История евреев" Сесиля Рота та "90 минут в Энтеббе", а також участь у відзначенні свята Пурим, під час якого історія Амана та Есфірі зображувалась з "натяком на сучасність"[2].

Активні учасники єврейського національного руху карались не лише за політичними статтями. Нерідко їм інкримінувались чисто кримінальні злочини, безпідставність яких не важко довести. За різними звинуваченнями в 70-80-х рр. були покарані Марк Остромогильський, Інна Чернявська, Станіслав Зубко, Юхим Лувищук, Яків Меш, Семен Шнірман, Мойсей Зац, Мойсей Тонконогий, Олександр Пінкусович, Олександр Вілік, Йосиф Беренштейн, Лев Ельберт, Володимир Кислик та ін. Кількість репресованих могла бути значно вищою, якби не підтримка єврейського національного руху демократичними силами як в Україні, так і за кордоном.

Залишалися не байдужими до проблем єврейського народу українські дисиденти. Відомий правозахисник Іван Гель в своїй книзі "Грані культури", написаній в 1976 р. на табірних нарах, так висловив ідеї спільності боротьби за відродження українського і єврейського народів: "...Однією з найважливіших задач українського визвольного руху і всіх національних сил була й залишатиметься на наступні роки боротьба за відновлення

[1] Вести из СССР....-Кн. 2.-С. 489; Кн. 3.-С. 13, 96.
[2] Там само. - Кн. 3. -С. 68.

на території України єврейських храмів-синагог, зосередження зусиль і активна праця на відродження в повному обсязі національно-культурного життя українських євреїв"[1].

Думку свого товариша по боротьбі підкріплював у статті "Зерна україно-ізраїльської солідарності" багаторічний політв'язень, відомий публіцист та літературний критик Євген Сверстюк. "...У нас багато спільних святинь, - писав він в 1977 році з пермських таборів, - у нас багато однакових невільничих страждань і гіркоти історії. У нас схожа печальна слабість шукати рідну кров - великі імена - на полі чужої слави і забувати живу кров, яка тече в пісок. На нашій несвоїй землі ми так само гнані, як і жиди, які приютилися в благодатному краї, на якому раз у раз пролітають спустошення"[2].

Особисту причетність до єврейського національного руху засвідчив своїм виступом на траурному мітингу в Бабиному Яру Іван Дзюба. Як справжній український інтелігент, він прекрасно усвідомлював, що не може бути вільним народ, якщо поруч з ним в нестерпних умовах перебувають інші народи. Автор широко відомої лірико-публіцистичної розвідки "Набої для розстрілу" письменник Гелій Снєгірьов не побоявся кинути виклик системі, підготувавши виступ на партійних зборах Української студії хронікально-документальних фільмів, в якому фактично виправдовував кроки активістів єврейського національного руху у відродженні національної самосвідомості народу, вшануванні славних і трагічних сторінок історії єврейства[3].

Підтримка акцій єврейського національного руху поступово займала все більше місце в діяльності Української Гельсінської групи. Її закордонний представник

---

[1] Гель Іван. Грані культури. - Львів, 1993.-С. 81.
[2] Поле відчаю й надії. Альманах, 1994.-С. 6.
[3] ДА СБУ.-Спр. 58191-ФП, т. 1.-Арк. 97.

генерал Петро Григоренко в листі до Оксани Мешко настійно радив: "Теперішня тактика Української групи - не мовчати. З єврейського питання писати треба, виходячи з становища в Україні щодо державного антисемітизму і єврейської еміграції..."

Як переконуємося протистояти організованому національному руху, підтриманому радянськими та міжнародними демократичними колами, ставало дедалі важче.

Однак лише в умовах проголошеної "перебудови" вдалося впритул підійти до назрілих питань. Причому формування нових підходів до реалізації прав і свобод громадян здійснювалось в атмосфері протиборства різних течій в політбюро ЦК КПРС. Стара гвардія, представлена перш за все А.Громико, пропонувала обмежитись внесенням косметичних змін до радянської еміграційної політики.

Принципово іншої думки дотримувався міністр іноземних справ СРСР Е.Шеварднадзе, який у своєму листі до ЦК КПРС від 17 червня 1988 року писав: "З тих пір, як Пакт в 1976 році вступив в силу, нам постійно і, треба визнати, обгрунтовано, дорікають у невиконанні зобов'язань по ратифікованому Радянським Союзом документу. Окрім політичних і пропагандистських втрат це нанесло певні і, очевидно чималі, матеріальні збитки (ембарго на торгівлю з СРСР, відмова від надання статусу найбільшого сприяння, обмеження на поставку передової технології в рамках натовського КОКОМу, відмова ряду західних вчених і їх асоціацій від контактів і співробітництва тощо)...

На думку МЗС СРСР, слід піти по іншому шляху: завершити розпочату роботу і прийняти такий Указ про виїзд і в'їзд, який був би бездоганним з точки зору відповідності міжнародним зобов'язанням СРСР"[1].

---

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 19, спр. 40.-Арк. 1-2..

Едуарду Шеварднадзе вдалося знайти однодумців в особах секретаря ЦК КПРС О.Яковлева та голови КДБ В.Крючкова, які разом з ним 22 листопада 1988 р. підписали доповідну записку в політбюро ЦК КПРС "Про наші подальші кроки в гуманітарній сфері", в якій пропонувалось до виступу М.С.Горбачова з трибуни ООН 30 листопада 1988 р. створити законодавчу і нормативну базу для безперешкодного виїзду і в'їзду в СРСР. "...Велике політичне значення, - наголошували вони, - мала б підкріплена фактами заява з трибуни ООН про те, що в країні немає жодної людини, яка відбуває покарання за політичні погляди, так і як практично не має "відмовників", яким раніше роками заборонявся виїзд з країни. Це дасть можливість не лише показати справді гуманне обличчя СРСР, але й зайняти активно наступальні позиції в усій гуманітарній проблематиці"[1].

Аргументована пропозиція Е.Шеварднадзе, О.Яковлева та В.Крючкова була врахована в постанові політбюро ЦК КПРС від 24 листопада 1988 р., що само по собі являло важливу перемогу демократичних сил в подоланні пережитків закостенілої радянської тоталітарної системи[2].В кінці 80-х рр. значною мірою пожвавлюється національно-культурне життя єврейської громади.

Її інтереси в Україні на сьогоднішній день представляють близько тридцяти різних національних громадських організацій і об'єднань, котрі діють на рівні республіки і регіонів. Серед них "Товариство єврейської культури в Україні",громадський історико-освітній центр "Бабин Яр"та ін.

Позитивне значення мали заходи по відкриттю кабінету єврейської історії і культури при Інституті національних

[1] РДАНІ.-Ф. 89, пер. 19, спр. 42.-Арк. 3.
[2] Там само.-Арк. 1.

відносин і політології НАН України, створенню національних вищих учбових закладів, шкіл, відзначенню на високому державному рівні 50-річчя трагедії Бабиного Яру[1].

Таким чином, єврейський національний рух, який в 1950-80-х рр. перебував в опозиції до існуючих владних структур, відіграв важливу роль в руйнуванні фундаменту тоталітарної системи, демократизації радянського суспільства, формуванні нових підходів в національній політиці.

Спираючись на підтримку інших опозиційних сил, міжнародної громадськості, він домігся своїх основних цілей: здійснення вільного волевиявлення громадян у відповідності з гарантованими їм правами і свободами, створення належних умов для подальшого розвитку єврейської культури в Україні, заклав підвалини дружби і плідного співробітництва народів у рамках незалежної Української держави.

---

[1] Горовський Ф., Горовська Е. Євреї України//Етнонаціональний розвиток України, 1993.-С. 454-455.

¤ ¤

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Аналіз документальних матеріалів, опублікованої літератури, інших важливих джерел переконують в тому, що в Україні в другій половині 1950—80-х рр. існувала і протидіяла режиму реальна опозиція, представлена українським національним рухом, національними рухами окремих найбільш чисельних національних меншин, різними релігійними течіями, що послідовно виступали за дотримання конституційних прав і свобод.

Цілком очевидно, що найбільш організованою і згуртованою силою виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства, палких прихильників української ідеї в різних регіонах республіки. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, баченні перспектив подальшого розвитку нації, український національний рух завжди тяжів до об'єднання, самоорганізації, прагнув розширити свій вплив на суспільно-політичне життя досліджуваного періоду. Це засвідчило створення цілого ряду непідконтрольних владним структурам організацій, об'єднань, гуртків, високий рівень поширюваного самвидаву, намагання встановити необхідні контакти з іншими опозиційними силами в Україні, інших республіках колишнього СРСР, міжнародними правозахисними організаціями.

Надзвичайно важливим в діяльності українського національного руху стало вироблення легальних форм боротьби.

Останнє знайшло своє вираження в широкій петиційній кампанії, формуванні громадських організацій на захист окремих політв'язнів, створенні Української Гельсінської групи, яка діяла на основі підписаних радянським керівництвом Гельсінських угод. Для досягнення своїх кінцевих цілей український національний рух тісно взаємодіяв з іншими нонконформістськими силами в Україні.

Серйозну силу являв собою рух за відновлення Української греко-католицької церкви, який виник практично відразу після неканонічного Львівського Собору 1946 року. Наявні факти свідчать про те, що понад 40 років УГКЦ продовжувало діяти в підпіллі, зберігаючи свою організаційну структуру, маючи підтримку значного числа віруючих.

Важливо, що рух за відновлення УГКЦ, висуваючи перед собою конкретні релігійні цілі, з часом піднявся до усвідомлення завдань активної боротьби за державну незалежність України. Прикладом цього можуть служити теоретична та богословська спадщина таких відомих пастирів як Й.Сліпий, В.Величківський, Р.Бахталовський та інших, програмні вимоги "Комітету прав захисту віруючих і церкви", поширюваний релігійний самвидав.

Таким чином, наявність серйозної опозиції в Україні в другій половині 50—80-х рр. можна вважати не лише реально існуючим фактом, а й з повним правом говорити про її велику і різнопланову діяльність, спрямовану на демократизацію всіх сторін суспільного життя, піднесення державотворчих процесів, формування політичної і правової культури у співвітчизників.

При цьому, хоча союзне і республіканське партійно-

державне керівництво офіційно не визнавало наявність будь-якої опозиції режиму, характеризуючи її представників як “відщепенців”, “кримінальних злочинців”, “агентів іноземних розвідок”, воно послідовно проводило боротьбу з нонконформістськими силами. В досліджуваний період була сформована необхідна правова база для боротьби з інакодумством, яка спиралася на сумнозвісні 62; 187; 138; 209 статті Кримінального кодексу УРСР. Цьому ж був підпорядкований розгалужений каральний апарат, створений на основі V Управління КДБ СРСР та його місцевих підрозділів, формувань інших правоохоронних органів. Важливу роль у функціонуванні репресивної машини відіграла каральна психіатрія, пов’язана з групою судово-психіатричних експертів, зневаживших і розтоптавших високу клятву Гіппократа.

На жаль, сьогодні ще не сказано останнього слова у дослідженні форм і методів боротьби владних структур з інакодумством. Ще чимало найганебніших злочинів потребують своєї політичної і правової оцінки. Однак вже сьогодні можна з повним правом твердити, що політичні репресії другої половини 1950—80-х років хоча і поступалися перед репресіями початку 50-х років, однак набували не менш потворних форм. Внаслідок цього у в’язницях і таборах, спеціальних психіатричних лікарнях опинилися найбільш активні діячі національних та релігійних рухів, всі, хто за своїми переконаннями не могли і не хотіли коритися жорсткій і всевладній системі.

Цілком очевидно, що дане дослідження є лише одним з перших кроків в розробці великої і важливої проблеми, пов’язаної з діяльністю опозиції “постсталінської доби”.

Потребують свого подальшого поглибленого вивчення окремі течії в національних та релігійних рухах, теоретична та епістолярна спадщина найбільш активних діячів опозиції. Спеціального розгляду вимагають нелегальні організації, групи та формування, що діяли в різних регіонах України.

Рівень наукових досліджень згаданої тематики вимагає і відповідного методичного та організаційного забезпечення, об'єднання зусиль архівних, бібліотечних та музейних працівників. Зокрема, своєчасним стало б видання тематичних оглядів джерел центральних та місцевих державних і відомчих архівів, бібліографічних покажчиків. Нові підходи, на нашу думку, повинні домінувати також у формуванні музейних експозицій, в яких висвітлення діяльності опозиційних сил здійснюється досить поверхово і побіжно.

Реалізація цих та інших завдань дозволить усвідомити важливі процеси, які передували проголошенню Української незалежної держави, служили провісниками національного і духовного піднесення українського народу.